

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ПРАВОНАВСТВА
імені О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 1

Видавець Лозовий В.М.
Чернігів
2011

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х
Ю 14

Редакційна колегія: Кєда М. К. (голова редколегії), Петровська Ю. М. (заступник голови редколегії), Еткіна І. І., Маслюк О. Ю., Потій Н. М., Токарев А. С.

Відповідальний за випуск – кандидат історичних наук, професор Коваленко О. Б.

Ю 14 Juvenia studia : Збірник студентських наукових праць. Випуск 1 / Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – 160 с.

ISBN 978-966-2482-52-2

Матеріали збірника наукових праць студентів висвітлюють широке коло проблем вітчизняної та всесвітньої історії, педагогіки, етнології та правознавства. Для студентів, учнів, учителів.

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського (протокол № 8 від 25.03.2011 р.)

Адреса редакційної колегії: 140000, м. Чернігів, Проспект Миру, 13. Тел. (04622) 699 - 481

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х

ISBN 978-966-2482-52-2

© Автори, 2011
© Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2011

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Михайло Акатнов

ПОДВИГИ ПРАВОСЛАВНОГО ВІЙСЬКОВОГО ДУХІВНИЦТВА ПІД ЧАС ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 р.

У даній статті на основі відомостей про стан та діяльність православного воєнного духовенства в Російській імперії на початку XIX ст. висвітлюється участь воєнних священиків, їх героїчна боротьба й подвиги безпосередньо під час Вітчизняної війни 1812 р.

Ключові слова: військовий священик, Російська імперія, героїзм, війна, богослужіння, православ'я.

Найпотужніші воєнні конфлікти, в яких брала участь Російська держава, відбулися у XVIII – XIX ст., коли православна віра в народному середовищі була найбільш впливовою. У період з 1800 по 1890 рр. Російська імперія була учасницею багатьох воєн, пов'язаних, у першу чергу, з необхідністю розширення своєї території, а також потребою в обороні. У зв'язку з цим інститут військового духівництва ставав ще більш самостійним і могутнім. Наказом імператора Павла I (квітень 1800 р.) військовоє духовенство виділялося в постійно діючу структуру [2; 3]. Обер-священику підпорядковувалося духівництво флоту, армії і гвардії. А вже у 1816 р. ціле управління було поділене на два аналогічних – обер-священика армії і флоту та обер-священика гвардії та гренадер [5]. Функції воєнного духівництва полягали у проведенні богослужінь і підтримці моральності серед особистісного складу військових підрозділів. Виховання і навчання нижчих чинів молитві було обов'язком офіцерів, а не священиків. Специфіка обов'язків військового духівництва полягала, насамперед, у проведенні служб у польових умовах і під час бойових дій.

Військовоє духовенство впродовж усього свого існування відіграло велику роль у війську не тільки в польових умовах, а й безпосередньо на театрах бойових дій. Завжди підбадьорюючи воїнів, благословляючи їх перед битвами, нерідко святі отці і самі ставали до лав війська, подаючи своїми діями приклад іншим, піднімаючи бойовий дух солдат та офіцерів.

XIX ст. розпочалось великим військовим конфліктом, який у своїх масштабах сягав усієї тогочасної Європи. Вітчизняна війна 1812 р. характеризувалася протистоянням двох наймогутніших держав: Франції та Російської імперії. Героїчним подієм 1812 р. присвячено безліч книг та статей, але все ж таки участь військового духівництва в цій війні висвітлена недостатньо і незаслужено забута. Хоча священо- і церковнослужителі зробили дуже великий внесок у перемогу народів Росії над французькими загарбниками, в історію вони увійшли завдяки безпосередньо активній участі у вигнанні ворога зі своєї землі. Багато хто з них, зокрема священик Сорокосвятської церкви (м. Москва) П. Свято-славський, загинув, захищаючи храм Божий від сплюндровання його ворогом. Значним внеском у справу боротьби із загарбниками під час війни 1812 р. був також збір коштів на потреби армії й

ополчення, який здійснили священо– і церковнослужителі. За різними підрахунками, спільна сума їх пожертв, тільки в 32 єпархіях, двох лаврах (Києво-Печерській та Олександрівській), шести монастирях і місті Санкт-Петербурзі склала 1 млн. 504 тисячі 415 рублів асигнаціями, 16 тисяч 442 рублі сріблом, 378 рублів золотом, не враховуючи переданого до полків одягу, зброї і провіанту [4].

Документальні джерела свідчать про реальну діяльність і подвиги духовенства у військових конфліктах XIX ст. [1; 4]. Так, у рапорті до генерал-фельдмаршала князя М. Кутузова від командира 6 корпусу військ генерала від інфантерії Д. Дохтурова, знаходимо, що полковий священник 19 єгерського полку В. Васильковський, в битві біля Малого Ярославця, ставши попереду війська з хрестом в руках, своїм прикладом та словами спонукав бійців рушити в атаку та нещадно бити ворога. Загинув він у тому ж бою, вбитий пострілом у голову. Далі генерал Д. Дохтуров доповідає, що це був не перший подвиг священника: у битві під Вітебськом він також йшов попереду війська, підбадьорюючи воїнів, в результаті чого був поранений. Тому не дивно, що генерал Д. Дохтуров прохав нагородити священника відповідно до його заслуг. У листі А. Голіцина до І. Державіна від 27 березня 1813 р. повідомлялося, що вище згаданий священник був нагороджений орденом Святого Великомученика Георгія 4 класу за виявлений героїзм під час битв під Ярославцем та Вітебськом [4, с. 65].

Такі приклади не є поодинокими. Про схожий подвиг йдеться в рапорті до генерала від інфантерії воєнного міністра М. Барклая де Толлі. У цьому рапорті сказано, що священник лейб-гвардії Литовського полку Адріанов під час Бородинської битви 26 серпня 1812 р., відправивши перед битвою службу, знаходився на полі бою, стояв з хрестом на фланзі армії і своїми духовними настановами підтримував бойовий дух серед війська, укріплював його патріотичні настрої. У зв'язку з цим священник Адріанов був представлений до нагороди [1, с. 89].

Одним із джерел, за допомогою якого ми можемо дізнатись про героїчні діяння військового духівництва під час кампанії 1812 р., є рапорт до Головнокомандуючого 1-ю Західною армією, генералу від інфантерії, військовому міністру Барклаю де Толлі від Польового обер-священника 1-ї Західної армії протоієрея А. Торопогрицького. У цьому рапорті яскраво висвітлена діяльність військового духівництва безпосередньо у військових умовах. Автор інформує, що підпорядковане йому гвардійське та військове духівництво несло свою службу сумлінно, завзято, не покидаючи ні за яких умов своєї справи, діяло від серця, допомагало пораненим, вчасно відбувало молебні і завжди, як словом, так і ділом подавало приклад відчайдушної боротьби із ворогом. Безпосередньо 26 серпня перед початком битви під Можайськом, лейб-гвардії Кавалергардського полку протоієрей М. Гратинський, Литовського – священник В. Адріанов, Семенівського – священник С. Наумов, Гусарського – священник І. Торопогрицький [1, 4] під ядрами гармат відправляли молебень перед іконою Смоленської Божої Матері, а після закінчення повернулися до своїх полків, і безпосередньо під час самого бою з хрестом в руках, стоячи в авангарді війська, підбадьорювали його. У зв'язку з цим протоієрей А. Торопогрицький прохав представити кожного з вище зазначених служителів до вищих державних нагород.

На початку XIX ст. військовий священник в якості нагороди міг отримати скуфію та камілавку, наперсний хрест на Георгіївській стрічці або на ланцюзі, орден св. Анни III ст. без мечів. Для порівняння, на початку XX ст. скуфію мав практично будь-який священник, який відслужив більше 3 років. Однією з найвищих нагород для православного духовенства був Орден св. Георгія [2, с. 96 – 98]. Наперсний хрест на Георгіївській стрічці в період з 1791 по 1903 рр. отримало всього 193 священнослужителя, з них 190 представників православного духівництва. Безпосередньо самим Орденом св. Георгія в продовж XIX ст. було нагороджено 4 священнослужителя [2; 4].

Таким чином, інститут військового духівництва в Російській імперії не був пасивним органом, він був саме тією установою, яка поєднувала державу з Церквою, стимулював їх спільну взаємодію.

Джерела та література:

1. Ермолов А. П. Записки 1798 – 1826 гг. / А. П. Ермолов. – М. : Высшая школа, 1991. – 462 с.
2. Капков К. Г. Памятная книга Российского военного и морского духовенства XIX – начала XX века : Справочные материалы / К. Г. Капков. – М. : Информационный центр "Летопись", 2008. – 136 с.
3. Котков В. М. Военное духовенство России: Страницы истории / В. М. Котков. – СПб., 2004. – 320 с.
4. Цвиркун В. И. Подвиги духовенства в Отечественной войне 1812 года // В. И. Цвиркун [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pobeda.ru/content/view/7886/230/>
5. Чепуров В. М. Институт военного духовенства в России // В. М. Чепуров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pobeda.ru/content/view/11246/43/>

Євгенія Анцибор

ДОЛІ МАЛОЛІТНІХ В'ЯЗНІВ-ЖЕРТВ НАЦИЗМУ

У статті на основі свідчень очевидців висвітлено умови життя та праці малолітніх в'язнів-жертв нацизму, проаналізовано специфіку їх утримання в залежності від походження, охарактеризовано повоєнну долю репатріантів.

Ключові слова: Друга світова війна, малолітні в'язні-жертви нацизму, нацистські табори, примусова праця.

Серед різних категорій людей, яких було депортовано для примусової праці до Німеччини, особливу увагу привертають діти. Їх становище було найважчим, оскільки вони належали до найбільш дискримінованої частини невільників, що були залучені до примусової праці: виконували тяжку роботу (інколи працювали разом з дорослими по 12 – 14 годин на добу), боролися за виживання в умовах табору, постійно відчували голод, приниження, ізоляцію й залежне становище. У той час, коли їм потрібно було розвиватися як особистостям, вони знаходилися в таборах праці у кращому випадку з батьками, у гіршому ж – були відібрані для жорстоких та нелюдських дослідів німецьких вчених. Тема долі дітей, що були мобілізовані разом з батьками або ж народилися в неволі, лишається досі маловивченою, хоча є дуже актуальною.

У 1941 – першій половині 1942 рр. при мобілізації на примусові роботи до Німеччини пріоритет надавався неодруженим віком від 15 до 55 рр. та з міцним здоров'ям. Оскільки на початку 1942 р. депортували лише незаміжніх, то старші й радили молодим дівчатам вийти заміж, щоб залишитися на Батьківщині. Але затяжні бої на Східному фронті та повний крах блиц-кригу поклали початок масовим депортаціям всіх, кого ще можна було депортувати. Німеччина негайно потребувала все більше робочої сили, потрібно було замінити робітників, мобілізованих до лав вермахту. Відтак до Німеччини потрапляло все більше вагітних українських жінок [2, с. 23]. Єлизавета Г., 1920 р. н., жителька м. Мелітополь згадує: "Вони мене взяли, коли я вже була на другому місяці вагітності. Це ж мене мама заміж видала, щоб не забрали до Німеччини: давай, виходь, сімейних вони не беруть, беруть лише молодих, одиноких. Одружуйтеся, вас не заберуть як сімейних. А вийшло ось так: у травні в мене весілля, а у червні мене забрали" [4, с.145].

Існує багато свідчень про випадки, коли дітей депортували разом з батьками. Тоді найважчим для

дитини була розлука з рідними на чужині, оскільки в таборі разом з дорослими вони могли перебувати тільки до свого чотирьохріччя. А далі їх передавали до спеціально створених дитячих таборів, де умови життя були гіршими за ті, де їх утримували разом з батьками. Подекуди табори були спільними для усіх категорій в'язнів. Ніна Володимирівна Зубок, 1935 р. н., згадує: "В Германии, в лесу... нас ждали бараки, обнесенные колючей проволокой, со стражей, собаками, трехъярусными нарами, на которых мы спали. Лагерь был перегорожен колючей проволокой на несколько отделений: для военнопленных, наших офицеров и солдат, рабочих-остарбайтеров и детей". Н.В. Зубок за своє табірне життя стала свідком багатьох катувань, як і багато інших дітей, що знаходилися у таких же умовах. Вона свідчить: "Особенно издевались немцы над пленными офицерами и солдатами, на наших глазах избивали резиновыми палками и нагайками, затем уносили окровавленными. Нам, детям, было видно все через колючую проволоку. Кормили нас брюквой, турнепсом, иногда давали хлеб с опилками. Часто вспоминаю и думаю, как можно было выжить и сама удивляюсь. Все-таки какой сильный человек! Нам, детям, делали какие-то прививки, после чего на теле появлялись пухыры, как после ожога. Пленные не выносили издевательств, подкапывались под колючей проволокой, по которой проходил электрический ток, пытались бежать, но им не удавалось. На наших глазах вешали на виселицах молодых, красивых парней..." [5]. Будучи жертвою невідомих експериментів лікарів, Ніна Володимирівна довгий час на шляху до України провела у військових шпиталях. Після повернення на Батьківщину дівчина отримала гарну освіту. Вийшовши на пенсію, почала займатися громадською діяльністю.

Однією з найчисельніших була категорія дітей, що були зачаті вже в Німеччині. Це пояснюється підневільним становищем матерів, які могли бути звалтовані табірною охороною або бауерами (у випадку роботи у сільському господарстві). Також остарбайтери створювали сім'ї разом з іншими примусовими робітниками або військовополоненими.

Так чи інакше, але проблема збільшення дітонароджуваності серед остарбайтерів хвилювала німецьке керівництво. Ще наприкінці 1942 р. шеф таємної поліції у державній службі безпеки Мюллер запропонував Гімлеру ідею неоднакового рівня догляду народжуваних дітей залежно від того, чи вони походять від німецьких батьків "германської" раси, чи ж від батьків "поганої раси". Він вважав за необхідне расове дослідження дітей відомствами СС з питань раси та розселення. "Усі діти із встановленою доброю расою потраплять у дитячі притулки, влаштовані саме для цих дітей, і мають бути виховані як німці... Усі ж "расово погані" діти віддаватимуться на дитячі збірні пункти, щоб унеможливити спільне зростання німецьких та чужорідних дітей і звільнити їхніх матерів для праці" [1, с. 56].

Притулки для ненімецьких дітей були у жахливому стані, а діти в них голодували. Смертність була дуже високою. Небагатьом дітям вдалося дожити до визволення та й після нього доля їх не стала легшою; пошук батьків після повернення на Батьківщину, для багатьох – життя в радянських сиротинцях і зламана доля через походження.

Інколи в прикордонних районах, де до початку війни дислокувалися радянські війська, створювали спеціальні табори для сімей вояків Червоної армії. Зазвичай це не були спеціально збудовані будівлі, за табір слугувала якась адміністративна або іншого типу споруда, а тому й умови утримання в них були різними. Олена Іванівна Павлішенко, 1939 р. н., – одна з тих, кому вдалося вижити у такому таборі в містечку Каунас (Литва). За її спогадами, "через кілька днів (після початку війни) усіх членів офіцерських родин зігнали на околицю Каунаса у єврейське гетто. У так званому малому гетто євреїв розстріляли, а туди загнали дружин радянських офіцерів з дітьми... От і вийшло: по один бік вулиці гетто – євреї, по інший – командирські родини... А табір малий в народі називали "російське гетто".

Поки можна було, литовці приносили до табору щось із продуктів, бо голод, хвороби підкошували старих і малих. Для мене цей рік перебування у концтаборі став причиною інвалідності з дитинства" [3]. Втративши матір в перший день війни, дівчинка потрапила до табору, де "малі сироти були зовсім непотрібні фашистам, – наголошувала Олена Іванівна – нам, хто лишився без матерів, загрожувало фізичне знищення. Дізнавшись про це, православна громада вирішила врятувати дітей сиріт. Отак я опинилася влітку 1942 р. в сім'ї колишнього полковника литовської армії Юргіса Сморгіги... як взяв мене, завшивлену, в болячках, за худеньку дитячу руку, так і не відпустив до кінця війни... І лише після війни, у 1946 р. (батько)... знайшов мене – доньку, яка не впізнала його..." [3]. Життя цієї жінки й після війни не було безхмарним: навіки підірване здоров'я ніколи не дозволяло їй забути пережите в концтаборі. Проживши важке життя, вчителювавши, Олена Іванівна намагалася показати дітям цінність людського життя. До 2007 р. вона очолювала Чернігівське обласне відділення Української спілки в'язнів-жертв нацизму.

Багато дітей, котрі народилися в неволі, інколи навіть не здогадувалися про місце та умови свого народження. Так батьки намагалися врятувати їх від страхітливих історій про перші роки життя, а також від почуття неповноцінності, яке дуже часто могли відчувати діти в СРСР, зважаючи на обставини свого народження.

Дочка згадуваної вище Єлизавети Г. народилася в лютому 1944 р. у табірній лікарні. По поверненні на Батьківщину Єлизавета потрапила до дуже поблажливих службовців, що видавали їй документи. Вони зазначили місцем народження її доньки Україну. Тому дівчина й не здогадувалася, що матері є що приховувати. Лише за кілька десятків років потому мати вирішила відкрити всю правду доньці. На запитання: навіщо потрібно було це приховувати, вона відповідала "Не хотіла хвилювати тебе. Вже досить, що мати таке пережила. Пережила ж якось, ще й тебе привезла..." [4, с. 147].

Доля малолітніх в'язнів-жертв нацизму склалася по-різному: одним з них вдалося зробити кар'єру, навіть здобути високу посаду в партії, інші ж прожили життя в бідності, не маючи здоров'я та можливостей здобути освіту та пристойну роботу. Але, не зважаючи на це, кожен з них проніс через усе життя спогади про нацистську неволю, голод і мрії про визволення, повернення на Батьківщину. За останні десятиліття з'явилися спеціальні організації, які зібрали навколо себе вчених-істориків, а також громадських активістів, які не тільки допомагають колишнім невільникам Третього рейху, а й збирають безцінні історії цих людей, які можуть слугувати прикладом тих жахів, які людство не має повторювати. Більшість колишніх малолітніх в'язнів-жертв нацизму є активними членами різних організацій і об'єднань ветеранів або ж Української спілки в'язнів-жертв нацизму, що спрямовують свою діяльність на організацію виховання молоді у дусі гуманізму та демократії, ілюструючи історіями з власного життя, наскільки велику розруху несе в собі війна.

Джерела та література:

1. Гальчак С. Д. "Східні робітники з Поділля" у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак – Вінниця, 2003. – С. 54 – 72.
2. Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність). А. Кравченко, С. Батурич. – Львів, 2005. – С. 21 – 30.
3. Свідчення Павліщенко Олени Іванівни, 1939 р. н., м. Ніжин // З особистого архіву автора.
4. Спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд // Каталог до виставки "Трищина через життя". – Кюльн, 2007. – С. 145, 147.
5. Свідчення Зубок Н. В. про перебування в нацистських таборах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ost-arbeiter.com/17/zubok-budko-nina-vladimirovna/>

СТАНОВИЩЕ ФРАНЦУЗЬКОГО СЕЛЯНСТВА НАПЕРЕДОДНІ ЖАКЕРІЇ

(за даними письмових джерел початку XIV ст.)

В статті на основі аналізу письмових джерел розглядаються зміни, які відбулись у селянському середовищі у Франції в першій половині XIV ст. Особлива увага приділяється аналізу передумов та причин одного з найбільших селянських повстань середньовічної Європи-Жакерії.

Ключові слова: Жакерія, серви, віллани, селянські рухи, Столітня війна.

Дослідженням французького селянства XIII – XIV ст. займалось чимало як радянських, так і зарубіжних істориків, серед них такі як: Н. П. Граціанський, Ю. Л. Безсмертний, В. Ф. Семенов, С. Д. Сказкін, М. Л. Абрамсон. Водночас багато питань, пов'язаних зі змінами в становищі нижчих прошарків населення під час Столітньої війни, ще залишаються малодослідженими.

Метою статті є висвітлення змін в середовищі французького селянства напередодні та початковому етапі Столітньої війни. Дане питання досліджується нами в контексті вивчення більш широкої проблеми "Французьке селянство в епоху Столітньої війни".

У XIII – XIV ст. відбуваються помітні перетворення в селянському середовищі. Цей період характеризується великою кількістю подій, які сприяли звільненню селян. У зв'язку зі зростанням міст і початком розвитку товарного господарства в країні частину кріпосних селян (сервів) феодалі переводили на грошовий оброк і звільняли. Так, ще 1315 р. Людовіком XI було видано Ордонанс про звільнення селян: "так як за правом кожен повинен народитися вільним, ми бажаємо, щоб повсюдно в королівстві нашому, несвободи були переведені до свободи" [1, с. 45].

Основними соціальними групами французького селянства на початок XIV ст. були серви, віллани та госпіти (вільні поселенці). Серви займали найнижчу ланку. Сеньйори могли розпоряджатися їхнім майном і навіть життям. Тому при звільненні насамперед, скасовувались специфічні серважні повинності, а саме "подушна подать", "право мертвої руки", "шлюбна подать".

Віллани за своїм соціальним становищем стояли близько до сервів. Вони сплачували за своє тримання цензиву (плата, яку періодично сплачували віллани сеньйору), ренту або шампар (частина врожаю, яку вілан мав віддавати сеньйору, як власнику землі). Так, в "Поемі про верронських вілланів" детально описуються всі їх повинності: "Віллани повинні жати хліб, збирати його і в'язати в снопи. Цю службу несуть вони з дитинства. Так працюють вони на сеньйора. А якщо землі підлягають шампару, то ніколи не звести їм з полів свої снопи... вантажать свій шампар і везуть до складу спільного шампара... Коли настає день святого Діонісія, віллани мають сплачувати цензиву" [2, с. 47 – 48]. Вільні поселенці не були кріпаками, але сплачували чинш (регулярний натуральний чи грошовий податок) або талью (постійний прямиий податок).

Пропонована феодалами свобода лягала важким тягарем на плечі французького селянства. Сеньйори та уряд потребували значних матеріальних засобів, тому звільнення селян носило фіскальний характер. Селянин підлягав жорстокій експлуатації та був змушений платити королівські податки, церковну десятину та інші оброки. Інколи для того, щоб отримати свободу, серв залишав сеньйору все своє рухоме і нерухоме майно. Викупивши свої повинності, він ставав вільною людиною, але і

надалі був змушений вносити поземельний податок і виконувати повинності. При цьому значна частина поборів йшла на користь церкви. Ось як прописувались в одній з типових угод того часу обов'язки селян по відношенню до монастиря: "люди будуть сплачувати абату і братіям монастиря чинш, десятину, шампар... нести по дві барщини на рік" [3, с. 46]. Якщо серв відмовлявся викуповувати звільнення від залежності, то його до цього примушували або ж накладали штраф. Оскільки світські сеньйори і король продавали хартії звільнення дешевше, ніж церковні установи, у Франції головним об'єктом ненависті селян була саме церква, що згодом проявилось у народних рухах.

Столітня війна, яка почалася в 1337 році, принесла значні зміни в становищі селянства. Ці події яскраво відобразились у хроніках того часу. Зокрема, в "Хроніках Фруассара" йдеться про пограбунки та насильства армій англійців і наварців, які брали участь у війні: "Стали вони спалювати і спустошувати всю місцевість навколо Парижу і всюди грабувати все, що знаходили" [4, с. 29]. Важкими були для селян Франції і набіги бригадів: "Ті бригади, що знаходились в Гасконі, Пуату, як ті, що воювали на боці короля Франції, так і ті, що воювали за короля Англії, завжди наживалися на грабунках" [5, с. 31 – 32].

Окрім іноземців, грабували селян і французи: рицарі зі своїми загонами окупували певні території, оголошуючи їх своїми підзахисними. За це відбирали у селян продукти харчування, чинили насильства. В одній зі своїх хронік Фруассар зазначає: "Мессієр Есташ д'Обершикур знаходився в Шампані, де розпоряджався як господар. І він сам і його люди здійснювали майже кожного дня набіги на околиці Труа..." [6, с. 33].

Перші роки Столітньої війни були вкрай невдалими для Франції: було програно кілька крупних битв. Значно погіршилось становище селян після захоплення короля Франції Іоанна у полон 1356 р. після невдалої для французів битви при Пуатьє. Дофін був змушений скликати Генеральні штати для термінового затвердження нових поборів, вкрай необхідних короні для викупу короля з полону.

До цього додалися масові грабежі з боку французького рицарства: "В той час зібрав один рицар, на ім'я монсеньйор Арно де Серволь, велику компанію воїнів, які прийшли з різних сторін і, побачивши, що пропав їх заробіток, оскільки король був у полоні... пішли вони в герцогство Прованс і розграбували всю країну аж до Авіньйону" [7, с. 32].

Села були повністю спустошені. Поля не оброблювались, худоба не випасалася, дома були спалені. Найяскравіше ці події описує в своїй хроніці Жан де Венет: "цього 1358 року поля не засівали і не пахали, бики і вівці не ходили на пасовища... повсюди були сліди вогню і залишки спалених будинків. Найбільше страждали селяни, бо сеньйори відбирали у них і майно, і життя" [8, с. 49].

Докорінні зміни, що відбулись в становищі французького селянства в першій половині XIV ст., можна вважати передумовами селянських рухів цього часу. Натомість події, пов'язані з першими програшами Франції у Столітній війні, полоненням короля і різким підвищенням податків 1356 – 1358 рр. і стали причинами відомого селянського повстання – Жакерії.

На початок 1358 р. селяни Франції вже були доведені до відчаю. Вони з усіх боків відчували гніт, утиски прав, грабунки, від яких сеньйори не тільки їх не захищали, але і навпаки, ще більше знущались. Останньою краплею, фактично, поштовхом до повстання, став напад озброєного рицарського загону Карла Злого на селище в окрузі Бовезі. Обурені селяни вбили кількох грабінників-рицарів, за що були суворо покарані – засуджені до страти. Такий несправедливий вирок остаточно переповнив чашу терпіння селян округу, і вони розпочали збройну боротьбу за свої права, яка швидко переросла в одне з найбільших селянських повстань середньовічної Європи.

Джерела та література:

1. Ордонанс Людовика X от 3 июля 1315 г. об освобождении крестьян // Хрестоматия по истории Средних веков : [в 3-х т.]. – Т. 2. / Под. ред. Н. П. Грацианского. – М. : Учпедгиз, 1950. – С. 45 – 46.
2. Поэма о верронских вилланах // Там само. – С. 47 – 48.
3. Соглашение между монахами Св. Петра и людьми Абонвиля // Там само. – С. 46.
4. Грабежи и насилия армий, участвовавших в Столетней войне [Из Хроники Фруассара] // Там само. – С. 29.
5. Разорение Франции бригадами войне [Из Хроники Фруассара] // Там само. – С. 31– 32.
6. Подвиги рыцаря Эташ д'Обершикур (1359 г.) [Из Хроники Фруассара] // Там само. – С. 33.
7. Компании в Провансе и Иль-де-Франс (1357 г.) [Из Хроники Фруассара] // Там само. – С. 32.
8. Бедствия французского крестьянства в 1358 г., накануне Жакерии [Из "Хроники" Жана де Венетт] // Там само. – С. 45 – 50.

Марина Гаврилiна

ПРАВОВА ОСНОВА СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

В статті розглянуто правовий аспект селянської реформи 1861 рр. Звертається увага на особливості реалізації реформи на Україні, зокрема у Чернігівській губернії.

Ключові слова: селянська реформа, Маніфест, Положення про селян.

На момент сходження на російський престол імператора Олександра II питання скасування кріпосного права було вже настільки назрілим, що стало не стільки актом людинолюбства, скільки державною необхідністю. Якщо свого часу кріпосне право було основою державного будівництва Російської імперії, то в середині XIX ст. воно повністю перестало відповідати рівню культурного розвитку Росії, яка намагалася досягнути однакового рівня з іншими країнами Європи. Не було такої сфери життя, реформування якої не гальмувалося існуванням кріпосного права в державі. Жодні внутрішні перетворення (наприклад, реформи армії, правосуддя, поліції, адміністрації та податкової системи, освітньої сфери) не могли бути втілені в життя внаслідок того, що стикалися з кріпосним правом. Протягом 1857 – 1860 рр. уряд Російської імперії розробив проект основних засад реформування кріпосницької системи, аграрних відносин та становища селян.

Проблеми впровадження та реалізації селянської реформи досліджувались багатьма істориками, зокрема С. О. Борисевичем [1], П. А. Зайончковським [2], В. В. Опанасенком [7], В. І. Семевським [9], Т. Ф. Літвиною [6]. Метою даного дослідження є вивчення правової основи селянської реформи 1861 р. та особливостей її проведення на Чернігівщині.

Правову основу селянської реформи в Україні складала як спільні для всієї Російської імперії законодавчі акти, так і ряд спеціальних указів і постанов для українських губерній.

Перший законодавчий акт, що стосувався кріпосних селян, підписаний Олександром I 20 лютого 1803 р., відомий як "Указ об отпуске помещиками своих крестьян на волю по заключению условий, на обоюдном согласии основанных", або як "Указ про свободных хлеборобов" [10]. Він з'явився як відповідь імператора на прохання графа С. Румянцева дозволити відпустити на волю належних йому кріпосних селян. Прохання це, до речі, напряму стосувалося українських селян, оскільки граф успад-

кував від свого батька – фельдмаршала і малоросійського губернатора П. Румянцева-Задунайського – даровані ще Катериною II володіння на Чернігівщині, й зокрема, великий маєток у Ніжинському повіті з центром у с. Володьковій Дівиці та прилеглі до нього села [2]. Указ передбачав звільнення селян поодиночі або цілим селищем з кріпацтва за бажанням поміщика з обов'язковим наділенням їх земельними ділянками [6, с. 33]. Слід зазначити, що такі ділянки мали бути досить великими, оскільки у статті восьмій Указу звільненим селянам надавалось право продавати виділену їм землю, закладати та залишати у спадок. Селянам також надавалось право за власним бажанням переходити в інші стани, зокрема, купців та міщан, що передбачало можливість переселення їх у міста, тобто свободу їхнього пересування [6, с. 34]. Однак при цьому селяни мали виконувати всі свої обов'язки перед поміщиком і державою щодо сплати оброчних та інших повинностей і платежів. У разі невиконання цього пункту Указу їх мали повернути назад у власність поміщика.

Доволі поміркованим виявився і законопроект, розроблений створеним у 1839 р. Таємним комітетом у селянських справах. "Указ про зобов'язаних селян", затверджений 2 квітня 1842 р. імператором Миколою I, став фактично доповненням до "Указу про вільних хліборобів" і передбачав надання поміщикам права укладати з селянами договори про надання їм наділів землі у користування за умови виконання повинностей. Селяни, що уклали договори такого виду, визнавалися залежними [11, с. 38]. При цьому поміщики здійснювали повний контроль як над зобов'язаними селянами, так і над виділеною у користування останніх землею. Як зазначають, коментуючи даний Указ, упорядники багатомного видання "Российское законодательство X – XX веков", його трактування урядом Миколи I яскраво свідчить про намагання зберегти земельну власність дворянства як соціальної опори самодержавства. Не дивно, що до 1861 р. за указами Олександра I та Миколи I було звільнено з кріпацтва відповідно 111829 та 27173, а разом трохи більше 139 тис. ревільських душ селян [6, с. 36 – 39]. Саме ця мізерна частина звільнених поміщицьких селян разом із невеликим прошарком юридично вільних рядових міщан і державних селян мала стати тим ринком вільнонайманої робочої сили, якої так гостро потребувала промисловість. За таких умов кріпосницькі порядки в імперії продовжували залишатися непорушними.

Вже 20 листопада 1856 р. Олександр II підписав рескрипт на ім'я віленського губернатора В. Назимова, в якому виклав попередній проект урядової програми щодо скасування кріпосного права. Згодом, на початку 1857 р. для її реалізації було створено спеціальний комітет (із січня 1858 р. він почав іменуватися Головним), на який було покладено функцію безпосередньої підготовки реформи. В березні 1859 р. при Головному комітеті почали діяти дві редакційні комісії, які опрацьовували відповідну інформацію, надіслану створеними роком раніше місцевими дворянськими комітетами. Обговорення на місцях численних проектів звільнення селян було дуже жвавим і тривало кілька років. Зрештою, ця величезна за обсягом робота завершилася на середину жовтня 1860 р. і протягом 28 січня – 17 лютого 1861 р. всі нюанси майбутньої реформи були розглянуті й затверджені Головним комітетом. Водночас тривала інтенсивна підготовка ще однієї реформи – судової, яка мала поширити державно-правові норми на мільйони юридично звільненого від кріпосної залежності селянства.

Нарешті всю підготовчу роботу було завершено, і 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав складений митрополитом Філаретом "Маніфест" та інші законодавчі акти, затверджені Головним комітетом. Весь пакет документів, підписаних Олександром II протягом 19 лютого 1861 р., складався з більш, ніж двадцяти нормативно-правових актів: "Маніфесту", загального та кількох місцевих положень і низки додаткових правил. "Маніфест" дарував колишнім поміщицьким селянам права вільних

сільських мешканців, але при цьому зберігав за поміщиками право власності на всі землі, що належали їм. Обов'язкове наділення звільнених селян садибною і польовою землею мало супроводжуватись викупом останньої у поміщика та виконанням сільським населенням цілого ряду повинностей на користь свого колишнього господаря. Так мало тривати доти, доки відведена під наділ земля не ставала викупленою повністю або частково. Весь цей час селяни мали статус тимчасовозобов'язаних. При цьому, якщо садибну землю селяни могли викупити в будь-який момент і безперешкодно, то польову землю й інші угіддя – лише за згодою поміщика. Отримавши останню та викупивши землю, як зазначалось у "Маніфесті", "крестьяне освободятся от обязанностей к помещикам по выкупной земле и вступят в решительное состояние свободных крестьян-собственников" [1, с. 34]. Для дворових селян передбачався інший порядок звільнення. Він мав регламентуватись окремим положенням, яке передбачало так званий перехідний період у два роки, в ході якого дворові продовжували залишатися підвладними своєму поміщикові. Лише "по истечении двухлетнего срока от дня издания сего положения они получают полное освобождение и срочные льготы" [1, с. 37].

Як бачимо, "Маніфест" лише констатував сам факт скасування кріпосного права й окреслював головні напрями реалізації цього заходу. Близьким до нього за характером було й "Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости", яке поширювалось на всі європейські губернії Російської імперії [7, с. 14 – 15]. В ньому визначались особисті майнові права й обов'язки селян, порядок створення й функціонування сільських та волостних органів місцевого самоврядування, відбування селянами казенних, земських та інших повинностей.

Для більшості місцевостей України з родючою землею встановлювалися незначні за розміром селянські наділи. У трьох місцевих положеннях, дія яких поширювалася на українські губернії, відбилася специфіка відносин між поміщиками та селянами, що історично склалася в різних районах України ("Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворённых на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской") [5, с.163 – 164].

Губернії, на які поширювалося це положення, поділялися на три основні смуги: нечорноземну, чорноземну і степову. Смуги, у свою чергу, поділялися на місцевості, для кожної з яких встановлювався розмір наділу на рев'язку душу (в нього входили як присадибні ділянки, так і орні й сінокісні землі, а також пасовиська).

Такий самий конфіскаційний характер мало й Місцеве положення про поземельне упорядкування селян губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської. Його специфіка полягала в тому, що в основу наділення селян землею був покладений принцип спадкоємно-сімейного землекористування. Земля розподілялася в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з періодичними переділами, як це робилося при общинній формі землекористування, а на основі сімейних ділянок, що складалися або з садиби та польового наділу, або тільки з садиби. Вищий наділ на душу, залежно від місцевості, коливався від 2,75 до 4,5 десятин, нижчий складав половину вищого. У Лівобережній Україні поміщики одержали право на зменшення наділів селян, заміну їх угідь, перенесення їх садиб та інші обмеження селянського землекористування.

Право отримувати надільну землю надавалося також частині дворових і частині селян, які належали маломаетним поміщикам, що регламентувалося окремими законодавчими актами. Для перших було розроблене спеціальне "Положение об устройстве дворовых людей, вышедших из крепостной зависимости" [5, с. 64]. Як відомо, дворовими називали тих кріпосних селян, які не були задіяні на польових роботах, не мали власного господарства, а працювали й жили в дворі поміщика, перебуваю-

чи на його утриманні. Згодом, в міру посилення кріпосницької експлуатації, у дворові почали записувати селян, яких переводили на "місячину", тобто на утримання їх поміщиком при постійному використанні на польових роботах. Це призвело до різкого зростання чисельності дворових (на Чернігівщині за 1847 – 1857 рр. – від 18,6 тис. до 53,6 тис. чол.). Лише 2 березня 1858 р. було видано указ про заборону переведення селян у дворові подібним чином, а земельні наділи залишалися лише у тієї частини дворових селян, яка на момент видання указу користувалося польовими наділами [1, с. 43]. Аналогічну можливість отримати земельний наділ мали й ті кріпосні селяни, які належали дрібномастним поміщикам. Порядок їхнього звільнення й наступного влаштування обумовлювався "Дополнительным правилом об устройстве крестьян, водворённых в имениях мелкопоместных владельцев, и о пособии сим владельцам" [5, с. 73].

Отже, як засвідчує проведений вище короткий аналіз законодавчих актів, порядок звільнення та наділення селян землею був специфічним. Але з моменту підписання Олександром II "Маніфесту" та інших документів про реформу встановлювався єдиний для всіх категорій поміщицьких селян дворічний термін (до 19 лютого 1863 р.), протягом якого останні продовжували залишатися фактично в феодальній залежності від колишніх кріпосників. Такий стан речей був продиктований, перш за все, необхідністю складання і запровадження уставних грамот – основних документів, які фіксували переведення селян на викуп і складалися шляхом домовленості між поміщиком і селянами про умови звільнення останніх в кожному окремому маєтку. Підписання уставної грамоти мало означати для селян припинення тимчасовозобов'язаного стану щодо їхніх колишніх господарів. Порядок їх складання, затвердження і введення в дію регламентувався у другому відділі "Правил о порядке приведения в действие положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости" [5, с. 54].

В другому відділі "Правил о порядке приведения в действие положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости", зокрема, було чітко визначено, що протягом року з дня отримання на місцях текстів законодавчих актів поміщики мали скласти уставні грамоти по своїх маєтках і надати їх повітовим представникам дворянства для розгляду та перевірки. Впродовж двох років вони мали бути введені в дію остаточно. Якщо ж поміщик у вказаний термін уставної грамоти не надавав на розгляд представнику дворянства, то її складанням мав займатися мировий посередник. Термін остаточного її введення в дію становив два роки. У такий спосіб мало відбуватися поземельне влаштування колишніх поміщицьких селян на українських землях.

Таким чином, правову основу селянської реформи 1861 р. складали як спільні для всієї Російської імперії законодавчі акти, так і ряд спеціально призначених для українських губерній указів і постанов, якими визначалися основні засади реформування аграрних відносин та становища селян відповідно до специфіки регіону.

Джерела та література:

1. Борисевич С. О. Законодавче врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 рр.) / С. О. Борисевич. – К., 2007. – 257 с.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 22, спр. 1265, 181 арк.
3. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – М., 1968. – 264 с.
4. Извлечения из журналов Черниговского губернского по крестьянским делам Присутствия // Черниговские губернские ведомости. – 1861. – Неофициальная часть. – С. 14–17.
5. Крестьянская реформа в России 1861 года : Сборник законодательных актов. – М. : ГИЮЛ, 1954. – 318 с.

6. Літвинова Т. Ф. Селянська реформа 1861 року на Лівобережній Україні в персоналістичному вимірі / Т. Ф. Літвинова // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004. – Випуск 27. – С. 73 – 78.
7. Опанасенко В. В. Місце дворянського стану Чернігівської губернії в проведенні земельної реформи 1861 року / В. В. Опанасенко // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 2. – С. 12 – 13.
8. Павлов Ф. Об открытии Черниговского Комитета по крестьянскому делу и о закрытии заседания онаго / Ф. Павлов // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 9. – С. 27 – 29.
9. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII – в первой половине XIX века / В. И. Семевский. – М., 1968. – 356с.
10. Указ об отпуске помещиками своих крестьян на волю по заключению условий, на обоюдном согласии основанных // Российское законодательство X – XX веков: в девяти томах. – Т. 6 : Законодательство первой половины XIX века / Ред. О. И. Чистяков. – М., 1988. – 189 с.
11. Указ о предоставлении помещикам заключать с крестьянами договоры на отдачу им участков земли в пользование за условием повинности, с принятием крестьянами, заключившими договор, названия обязанных / // Российское законодательство X–XX веков: в девяти томах. – Т. 6 : Законодательство первой половины XIX века / Ред. О. И. Чистяков. – М., 1988. – 194 с.
12. Федоров В. А. История России 1861 – 1917 гг. / Под ред. В. А. Федорова. – М. : Высш. шк., 2000. – 384 с.

Світлана Гальонко

БОРОТЬБА ОТТО ФОН БІСМАРКА ЗА РЕФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКОЇ АРМІЇ У 60-80-х рр. ХІХ ст.

У статті розглядається проблема боротьби Отто фон Бісмарка за створення і зміцнення німецької армії. Визначаються причини і передумови, етапи та особливості військової реформи доби канцлерства Бісмарка.

Ключові слова: Отто фон Бісмарк, військова реформа, німецька армія.

Німецька імперія завжди асоціювалася з сильною владою і могутньою армією. Ще з дитинства кожного хлопчика Німеччини виховували в душі патріотизму та військової доблесті. Особливо яскраво це проявилось у другій половині ХІХ ст. в процесі "збирання" німецьких земель. Об'єднавчі завдання визначили пріоритети внутрішньої політики міністра-президента Пруссії, а згодом імперського канцлера Отто фон Бісмарка, спрямовані на зміцнення військової могутності Німеччини. Лише сильна армія могла стати дієвим аргументом у боротьбі Пруссії проти сепаратизму німецьких земель та захисті своїх прав на гегемонію.

Після призначення на посаду міністра-президента Пруссії 24 вересня 1862 р. Бісмарк розпочав реформування пруської армії старої ландверної системи, яка не відповідала тогочасним реаліям і завданням [1, с. 297]. Військових реформ вимагала як зовнішня політика уряду, так і пруські традиції [2, с. 291].

Переконання Бісмарка, що армія – основа і запорука будь-якого державного устрою, остаточно зформувалися під час розгортання буржуазної революції 1848 р. Вірність, дисципліна, професіоналізм – такі якості армії має стимулювати монарх [3, с. 21].

Боротьба за військові перетворення пройшла два етапи. Перший етап припадає на 60-70-ті рр. і характеризується відчайдушним протистоянням Бісмарка з парламентом. Головною метою було об'єднання німецьких держав за допомогою "заліза і крові". Другий етап військової реформи – 70-90 рр. – обумовлений зміцненням армії об'єднаної імперії для захисту від зовнішніх ворогів.

Питання військових перетворень постало ще в 1858 р., коли посаду керівника Генерального штабу обійняв Гельмут фон Мольтке. Він запропонував проект реформи, згідно з яким 25% державних доходів мали бути використані на розвиток збройних сил. Йшлося про введення трирічного терміну служби та перегрупування армії (тепер вона повинна була складатися з 39 піших та 10 кавалерійських дивізій). Але ліві та прогресивна більшість парламенту виступили проти реформи, вбачаючи в армії інструмент старого режиму, і не бажали збільшувати витрати на неї. Це пояснюється тим, що парламент майже не мав влади над армією (він мав тільки право голосу щодо вотування асигнувань) [4, с. 81].

За проведення реформи пруської армії висловився також генерал фон Роон, який називав себе "королівським сержантом". У 1858 р. він розробив документ, який назвав "Конституцією Вітчизни". В ньому йшлося про трирічний термін служби, збільшення кількості армії і злиття підрозділів, до яких входили члени ландверу, з основною армією. Цей документ зацікавив Вільгельма, і в 1859 р. Роон був призначений на посаду військового міністра. Армія, на думку Роона, є професійною школою аристократії, на чолі якої повинен стояти король [4, с. 83]. Проте наміри Мольтке, як і план Роона, не знайшли підтримки парламенту.

У 1862 р. Бісмарк був відкликаний з Петербургу. Вільгельм запропонував йому посаду пруського міністра-президента. Але майбутній канцлер погоджувався прийняти цю посаду тільки в тому разі, якщо йому буде надана можливість реорганізації пруської армії, яка на той час мала значні сили. Не зважаючи на те, що сам Вільгельм був завзятим реформатором, він не наважився на такий крок, і Бісмарк отримав призначення посла в Париж [5, с. 239].

Однак обставини склалися на користь Бісмарка. Вільгельм був завзятим прихильником військової справи. Він витрачав великі для Пруссії кошти на армію. Суспільство, знаючи політичні симпатії Вільгельма, не довіряло йому. Пруссії ніхто не погрожував війною, і у суспільстві, відповідно, почали зароджуватися думки, що ці військові сили формуються не проти зовнішнього ворога, а проти внутрішнього. Висувалось припущення, що за допомогою військової сили король хоче здійснити державний переворот на користь самодержавства. Палата постійно відмовляла в нових асигнуваннях на армію. Коли після від'їзду Бісмарка до Парижу палата знову відкинула всі воєнні кредити, Вільгельм згадав про рішучість Бісмарка, і "божевільний юнкер", як його називав Вільгельм, був викликаний до Берліну. Тепер він вже не висував жодних умов, а просто прийняв владу, яку йому запропонували. Проте суспільство не сприйняло Бісмарка, про що свідчить агітація проти нього в пресі [5, с. 239 – 340].

Тоді ще ані пруське суспільство, ані Вільгельм не здогадувалися, що реорганізована Отто фон Бісмарком армія стане потужним ядром у війні проти Франції і об'єднає німецькі держави в одну імперію.

Сам Бісмарк не раз шкодував, що не обрав кар'єри військового. Причиною цьому була його матір, яка походила з професорської родини і бажала бачити свого сина дипломатом [6, с. 130]. Проте Бісмарку судилося стати і дипломатом, і військовим, і провідною постаттю Німеччини. Потяг до військової справи був у нього в крові, потрібен був лише слухний момент для того, щоб розкрити надзвичайні таланти.

Бісмарк з повною впевненістю заявив, що буде підтримувати проведення реформування армії, підкресливши, що обставини змушують його визнати необхідність витрат на неї. Він навіть був готовий відкинути формальності конституції [7, с. 49].

3 вересня 1862 р. Бісмарк виголосив свою знамениту промову, в якій заявив, що головні питання часу вирішуються не промовами й парламентськими резолюціями, а залізом і кров'ю [8, с. 275]. З'явився великий тріумвірат – Бісмарк, Мольтке, Роон. Ця трійка взялася писати нову історію Німеччини, і ставка в цій історії робилася на армію, яка повинна була стати гарантом військової могутності майбутньої Німецької імперії.

Коли у 1862 р. парламент категорично відмовився втратити витрати на армію, Бісмарк, ігноруючи його рішення, знайшов інші джерела фінансування військової реформи [1, с. 297]. Тривалий час Пруссія жила без бюджету, і ця ситуація увійшла в історію як "конституційний конфлікт", який завершився лише у 1866 р. після перемоги над Австрією [9, с. 322 – 323].

Створивши найкращу в Європі сучасну армію, Бісмарк блискуче продемонстрував її загрозові можливості у переможних війнах 1860-х рр. – проти Данії (1864 р.) і проти Австрії (1866 р.) [10, с. 141 – 145].

У ході франко-пруської війни Пруссія отримала перемогу, наслідком якої стало об'єднання німецьких союзів під егідою Пруссії. Нова Німецька імперія являла собою суміш із елементів конституційної держави і пережитків епохи монархічного абсолютизму. Імперія мала рейхстаг і канцлера, разом з державними секретарями. Але серед останніх не було військового міністра, адже Бісмарк хотів покласти всю відповідальність за вирішення військових питань на пруську армію. В результаті пруський Генеральний штаб став вищою військовою владою. Баварський Генеральний штаб був збережений, але став другорядним елементом. План створення федерального командного міністерства так і залишився на рівні обговорення. Взагалі, план створення армії, як і самої імперії, підлаштовувався під амбіції Бісмарка. Тепер Німецька імперія мала найкращу в світі армію, а Генеральний штаб слугував взірцем для інших держав [4, с. 97].

Але створити найкращу армію виявилось не так вже й просто. За конституцією 1871 р. на кожного громадянина Німеччини накладалася військова повинність, встановлювалася чисельність німецької армії в мирний час до 1 грудня 1871 р. у розмірі 1% населення на 1867 р., вводилось пруське військово-законодавство, армія підпорядковувалась імператору як в мирний час, так і на випадок війни [11, с. 41 – 42].

Після закінчення війни з Францією рейхстагом були прийняті закони про дотації військовослужбовцям, що відзначилися під час військових операцій, про їхнє пенсійне забезпечення, яке полягало у створенні для них кращих умов, а також про імперський військовий фонд. Бісмарк особисто рекомендував рейхстагу прийняти ці закони. Але перш, ніж перейти до їхнього втілення, потрібно було вирішити не менш важливу проблему – проблему військових витрат. Перебільшення уваги правлячої верхівки до справ армії зробило питання про військовий бюджет одним з головних і, можливо, найбільш болючим у політичному житті Німеччини, а дебати про бюджет – найбільш напруженими в парламенті. Крайні праві хотіли скасувати роль рейхстагу в затвердженні військових виплат. Таку позицію підтримував й імператор. Парламентська більшість не бажала поступатися своїми правами і наполягала на щорічному втраті цих витрат.

Наприкінці 1871 р. добігав кінця термін припинення "тимчасового положення". Потрібно було прийняти військовий бюджет. Бісмарку вдалося домогтися продовження "тимчасового положення" до

1874 р. Він обіцяв обійтися в 1873 і 1874 рр. сумою, запропонованою урядом для 1872 р. (225 талерів на рік). Більшість націонал-лібералів підтримали канцлера. Рейхстаг також прийняв закон, який передбачав використання лівової частки французьких контрибуцій для військових потреб. Результатом політики Бісмарка стало створення і модернізація гігантської військової машини в таких масштабах, яких не знала в ті часи жодна європейська країна [2, с. 291].

Навесні 1873 р. до рейхстагу було внесено проект військового закону, який передбачався конституцією. В політичному плані найбільш суттєвим був параграф 1, який визначав чисельність армії в мирний час до моменту "поки не буде видано іншої законодавчої постанови". Рейхстаг зберігав за собою право впливати на визначення кількості збройних сил, але його право на асигнування бюджетних коштів зводилося до нуля. Військові потреби відбирали дев'ять десятих усього імперського бюджету. Логічно, що більша частина рейхстагу не хотіла випускати зі своїх рук таку важливу прерогативу.

Бісмарк прагнув якнайшвидше домогтися прийняття закону рейхстагом. Але прагнення не допустити послаблення своїх особистих позицій диктувало йому подвійну гру. "Етернат" зробив би генералів незалежними від канцлера. Зрозуміло, що Бісмарк з цим би ніколи не змирився. Перед Рооном він завжди виступав прибічником втілення реформи. Лідерам націонал-лібералів він, навпаки, радив відкласти розгляд законопроекту до наступних виборів. Рейхстаг так і зробив. У центрі передвиборчої компанії кінця 1873 – початку 1874 рр. знову опинилося питання про армію. На січневих виборах перемогу здобули ліберали різних напрямків, тоді як консерватори опинилися в програвші.

У січні 1874 р. в новому рейхстазі поновилось обговорення військового питання, і параграф 1 був двічі провалений у комісії. Бісмарк через хворобу в дебатах участі не брав. Вільгельм I був розлючений. Тоді канцлер, не довго думаючи, скористався ситуацією, щоб зайвий раз довести і друзям, і ворогам, що лише він один може знайти вихід з безвихідного, як здавалось, становища. Він довів до відома парламентарів, що йому залишається або піти у відставку, або розпустити рейхстаг і призначити нові вибори. У пресі в цей час писали про близькість нової війни з Францією, яку нібито хотіла розпочати Німеччина [2, с. 292]. Газетами поширювалися чутки про відставку канцлера і нові вибори, якщо закон, який нібито має вберегти Німеччину від війни, не буде прийнятий. Прибічники Бісмарка організували "народний рух" на підтримку закону і надіслали до рейхстагу петиції та резолюції. В таборі лібералів почався розкол.

Компромісу було досягнуто на початку квітня в ході переговорів між націонал-лібералом Мікелем і все ще хворим Бісмарком. В результаті рейхстаг ухвалив рішення про чисельність армії в мирний час на семирічний термін (так званий закон про Септинат) [2, с. 293]. Це на деякий час призупинило боротьбу Бісмарка за військову реформу.

Нова хвиля загострення військового питання припадає на середину 80-х рр. В цей час головним політичним питанням, яке цікавило всю Німеччину, було посилення армії. Чутки про можливу війну з Росією восени 1886 р. підштовхнули німецьких союзних представників зробити рейхстагу пропозицію збільшити кількість війська в мирний час з 427 тис. до 468 тис. Ця цифра мала бути незмінною протягом семи років. Бісмарк аргументував необхідність запропонованих рейхстагу заходів. Всі спроби, які робилися рейхстагом у питаннях військової політики, дуже дратували Бісмарка, і він не раз нагадував про те, що рейхстаг не повинен займатися справами армії. Бісмарк казав, що німецька армія є такою установою, яка не може залежати від більшості в парламенті [12, с. 83 – 84].

6 лютого 1888 р. Бісмарк виголосив ще одну зі своїх палких промов, у якій заявив, що "ми, німці, нікого, крім Бога не боїмося" і Німеччина може в будь-який час виставити проти Франції і Росії по

мільйону воїнів, які прекрасно озброєні і чудово навчені. А вже в наступному місяці його політична кар'єра зависла в повітрі: 9 березня помер Вільгельм I, який так міцно тримався за Бісмарка. На престол став Фрідріх III, при якому в політиці для Бісмарка не було місця [5, с. 245].

Звичайно, Бісмарк не відразу відійшов від політичного життя країни, він ще намагався боротися як за себе, так і за свою імперію. Імператор також не міг одним ударом звільнити Німеччину від Бісмарка, надто велике значення він мав для держави.

Після того, як кайзером став Вільгельм II, Бісмарк зіткнувся з опором молодого амбітного імператора і змушений був піти у відставку, остаточно передавши в руки недалекогоглядного, імпульсивного і надто амбітного політика армію та імперію [13, с. 297].

Військова політика Бісмарка та військові реформи, здійснені ним протягом перебування при владі, не лише створили, а потім і зміцнили імперію, але й поставили її на провідні позиції серед найбільших країн світу. Засуджувати Бісмарка в жорстокості, як це робить багато істориків, звісно можна, адже його політика "заліза та крові" іноді переходила допустимі межі, але все ж таки результати його перетворень говорять самі за себе. Не виникає сумнівів і у тому, що саме Бісмарку належить віддати лавровий вінок першості у війні за створення держави.

Боротьба за реформування армії не пройшла непомітно. За нею спостерігав увесь світ. І в кінцевому результаті здобута військова могутність зробила імперію Бісмарка сильною і нездоланною для ворога, прикладом для країн Європи.

Джерела та література:

1. История Европы : в 8 т. – М. : Наука, 2000. – Т. 5. От Французской революции конца XVIII века до первой мировой войны. – 667 с.
2. Чубинский В. В. Бисмарк: Политическая биография / В. В. Чубинский. – М. : Мысль, 1988. – 414 с.
3. Полтавский М. Мемуары князя Бисмарка ("Мысли и воспоминания") / М. Полтавский. – СПб. : Типография братьев Пантелеевых, 1899. – 351 с.
4. Герлиц В. Германский генеральный штаб. История и структура. 1657 – 1945. / В. Герлиц. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. – 487 с.
5. Князь Бисмарк // Великие люди : В 3 т. – СПб. : Вестник знаний, б. г. – Т. 3. – 392 с.
6. Кокошин А. А. Бисмарк и Мольтке: (о взаимоотношениях в военно – политической сфере) / А. А. Кокошкин // Международная жизнь. – 1990. – № 7. – 129 – 139 с.
7. Дроз Ж. История Германии / Пер. с франц. Б. А. Шуринова. – М. : АСТ : Астрель, 2005. – 157 с.
8. Добрынин К. И. Новая история. / К. И. Добрынин. – М. : Издатель В. С. Спиридонов, 1915. – 294 с.
9. Всемирная история : Национально-освободительные войны XIX века / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2001. – 560 с.
10. Крип'якевич І. Всесвітня історія : В 3 кн. / І. Крип'якевич. – К. : Либідь, 1995. – Кн. 3. Найновіші часи. – 286 с.
11. Остриков П. И. Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914. / П. И. Остриков, П. П. Вандель. – М. : Высшая школа, 1989. – 295 с.
12. Кареев Н. История Западной Европы в новое время : В 6 т. / Н. Кареев. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1908. – Т. 6 (1880 – 1900). – Ч. 2. – 630 с.
13. Бисмарк О. фон. Воспоминания, мемуары : В 2 т. / О. фон Бисмарк. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2002. – Т. 2. – 560 с.
14. Орлов В. О. 3 Історії німецького мілітаризму (кін. XIX ст.) : Книга для читання з нової історії (1640 – 1917) / В. О. Орлов. – К. : Мысль, 1972. – 320 с.

ГЕНЕЗИС ФУНКЦІЙ ТА ПОВНОВАЖЕНЬ ОБЕР-ПРОКУРОРІВ СВЯТІЙШОГО ПРАВЛЯЧОГО СИНОДУ

В статті висвітлюються основні віхи в історії розвитку інституту обер-прокуратури, а також прослідковуються градації повноважень та функцій інституту обер-прокурорства в системі управління Російської Церкви Синодального періоду.

Ключові слова: Російська Православна Церква, Святійший Правлячий Синод, обер-прокурор, церковне управління.

До кінця XVII ст. в Російській Церкві накопичилася значна кількість як внутрішніх проблем, так і проблем, пов'язаних з її становищем у суспільстві і державі. Крім того, практично повністю відсутньою була система релігійно-церковної освіти. Російські царі явно бачили небезпеку привілейованого становища Руської Церкви, яка володіла величезними землями і мала значні пільги, тому відчували потребу в реформуванні управління церквою. Наслідком таких об'єктивних і суб'єктивних (пов'язаних з особливим баченням церковної політики Петра I) причин стала церковна реформа 1721 р., що передбачала створення нового органу – Духовної колегії, яка незабаром була перейменована в "Святійший правлячий Синод", офіційно зрівняний в правах з Сенатом.

За своїм устроєм Синод нагадував Сенат і колегії з усіма встановленими в цих установах чинами і звичаями. Петро I подбав про влаштування нагляду за діяльністю Синоду. 11 травня 1722 р. було наказано затвердити нову особливу посаду обер-прокурора, "обравши з офіцерів людину добру" [3, с. 549]. Складена Сенатом інструкція слово в слово повторювала інструкцію генерал-прокуророві: обер-прокурор мав спостерігати за ходом всіх справ, помічати помилки в діловодстві, виявляти незаконні справи і доводити їх до відома імператора, робити Синоду пропозиції щодо належних заходів, доповідати государю про синодські рішення і взагалі бути посередником між Синодом і державною владою. Йому були підвладні прокурори духовних приказів та духовні фіскалі або інквізитори, які мали спостерігати за духовним управлінням по містам і монастирям (згодом таке фіскальне управління було скасовано) [3, с. 556].

Головним обов'язком обер-прокурора стало здійснення посередництва між Синодом і світською владою, оскарження рішень Синоду, які не відповідали законам і наказам Петра I.

Так само, як і генерал-прокурор, обер-прокурор Синоду називався в інструкції "оком государевым и стряпчим по делам синодальным" [2, с. 680]. Обер-прокурор підлягав суду тільки государя. Йому передавалося управління канцелярією Святійшого Синоду разом з усіма його духівництвом і службовцями. Ця функція, що мала в майбутньому значні наслідки в історії церковного управління, включала обер-прокурора безпосередньо в діловодство Синоду. Наглядач ставав безпосереднім учасником, до того ж, таким, що займає ключову позицію в секретаріаті. Таким чином, Петро I створив головну передумову для майбутнього зростання ролі обер-прокурора в справах Церкви та остаточно підкорення синодального управління волі імператора.

Першим обер-прокурором Синоду був призначений полковник І. Болтін (19 червня 1722 – 11 травня 1725 рр.). Документально про його діяльність свідчать прохання про призначення платні, які Синод марно намагався переадресувати в Сенат, а також кошториси Синоду на фінансування канцелярії.

Нездоровий інтерес, який виявляв полковник І. Болтін до нестачі сум, обернувся для нього не лише втратою посади: в 1725 р. полковник був арештований, відправлений до Сибіру і лише через два роки призначений там віце-губернатором. Наступний обер-прокурор, капітан гвардії О. Баскаков, також не зміг проявити себе і був усунутий з посади стараннями архієпископа Феофана Прокоповича.

Слід зазначити, що до призначення на посаду обер-прокурора за часів правління імператриці Єлизавети Петрівни сенатора князя Я. Шаховського обер-прокурори не відігравали провідної ролі в справах церковного управління. Їх права не були чітко визначені і члени Синоду фактично не зважали на обер-прокурорів. Показовим є факт подання доповідної записки членів Синоду – архієпископа Амвросія (Юшкевича) Новгородського і митрополита Ростовського Арсенія (Мацієвича), в якій зокрема містилося прохання про скасування посади обер-прокурора, яке імператрицею було відхилено [3, с. 573].

Обійнявши посаду обер-прокурора, князь Я. Шаховський одразу ж нагадав Синоду свою функцію обер-прокурорського нагляду. Князь почав займатися виправленням помилок в діловодстві, значною мірою впорядкував господарчу частину. Йому часто доводилося конфліктувати з членами Синоду з приводу таких питань, як надмірні витрати вотчинних сум та покарання духовних осіб за проступки. У випадках втручання в церковні справи сторонніх осіб князь особисто звертався до імператриці. Після призначення Шаховського 29 березня 1753 р. на іншу посаду, його наступником став А. Львов, діяльність якого була такою ж активною. 8 жовтня 1755 р. імператриця доручила сенатору Черкесову оголосити Синоду, щоб він надалі нічого не приховував від обер-прокурора, щоб обер-секретарі й інші канцелярські служителі підпорядковувалися обер-прокуророві. На порушників наказу чекало жорстоке покарання [3, с. 574].

Обер-прокурори І. Меліссіно (10 червня 1763 – 24 жовтня 1768 рр.) та П. Чебишев (24 жовтня 1768 – 7 травня 1774 рр.), призначені за доби Катерини II, схарактеризовані істориком А. Карташовим як "носії самоновітньої, антиклерикальної, просвітительської ідеології" [3, с. 586 – 587]. Але, як зазначає дослідник, Синод мав фактичне право обходити обер-прокурорів у відносинах з вищою владою. Наступні обер-прокурори, призначені імператрицею, не перешкоджали членам Синоду робити їй особисті доповіді та отримувати безпосередні накази. В наступні десятиліття посада обер-прокурора обіймалася відповідно до побажань членів Святійшого Правлячого Синоду.

Слід згадати, що на посилення інституту обер-прокуратури значно вплинула реформа 1817 р., яка створила Міністерство Духовних справ. І хоча дане Міністерство проіснувало недовго, функції міністра за інерцією перейшли згодом до обер-прокурора.

Починаючи з князя О. Голіцина (21 жовтня 1803 – 24 жовтня 1817 рр.), а особливо за графа М. Протасова (24 лютого 1836 – 16 січня 1855 рр.), обер-прокурори отримали вирішальний голос в Синоді. Спроби посилити обер-прокурорську владу належать також і С. Нечаєву (1833 – 25 червня 1836 рр.): він встановив суворий контроль над витратами сум, що знаходилися в розпорядженні духовного відомства. С. Нечаєв намагався сконцентрувати в обер-прокуратурі й справи, пов'язані з уніатством та розкольніцтвом, не отримавши на це, втім, дозвіл государя.

За М. Протасова канцелярія обер-прокурора почала витісняти на другий план канцелярію синодальну. В 1839 р. М. Протасов отримав дозвіл подати на височайше затвердження складені ним проекти:

- 1) указ Св. Синоду про скасування комісії духовних училищ;
- 2) положення про духовно-учбове управління при Св. Синоді;

3) положення про господарське управління при Св. Синоді;

4) указ Сенату про об'єднання відділення духовних справ православного і греко-уніатського сповідання з канцелярією обер-прокурора [3, с. 747].

Дослідники вважають, що затвердження государем даних проектів закріпило за обер-прокурором визначальний вплив на всю систему церковного управління, надавши йому повноваження фактичного міністра духовного відомства [1; 4].

Саме в канцелярії обер-прокурора склалися проекти рішень і документи для засідань Святійшого Правлячого Синоду. Доповіді на засіданнях робилися одним з чиновників обер-прокуратури і склалися відповідно до побажань обер-прокурора. Таким чином, в основі всіх рішень Синоду лежали справи, відредаговані обер-прокурором. Доволі доречним у зв'язку з цим здається суворе зауваження Київського митрополита Платона Городецького, яке він висловлював архієпископу Никанору: "У нас два Синоди: Святійший один, а Правлячий інший" [2, с. 136], маючи на увазі слухняних архієреїв з одного боку, і обер-прокурора з іншого.

Компетенція обер-прокурора поширювалася виключно на адміністративне управління і не торкалася сфери віросповідання та церковного права. Це обмеження, як правило, дотримувалося, окрім випадків канонічно недопустимого невтручання в церковне судочинство.

Таким чином, в розвитку інституту обер-прокурорства можна виділити дві фази: перша – з часів заснування і до 1803 р., коли влада обер-прокурора не була вирішальною. Друга, яка розпочалася в 1817 р. і продовжувалася до кінця синодального періоду, характеризується вона тим, що обер-прокурор постає в якості міністра, представника від Святішого Правлячого Синоду перед державною владою.

Джерела та література:

1. Благовидов Ф. В. Обер-покурори Святейшого Синода в XVII и в первой половине XIX столетия: Отношения обер-прокуроров к Святейшему Синоду. Опыт церковно-исторического исследования / Ф. В. Благовидов. – Казань : Типолиграфия Императорского Университета, 1900. – 450 с.

2. Смолич И. К. История Русской Церкви. Кн. 8, ч. 1. : История Русской Церкви, 1700 – 1917 / И. К. Смолич. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – 800 с.

3. Тальберг Н. История Русской Церкви / Н. Тальберг. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2008. – 960 с.

4. Ципин В. А. История Русской Церкви. Синодальный период / В. А. Ципин. – Сергиев Посад, 2004. – 816 с.

Ірина Давидко

ГОТСЬКА БІБЛІЯ ТА ЇЇ ТВОРЕЦЬ – ВИДАТНИЙ ГОТСЬКИЙ ПРОСВІТИТЕЛЬ ВУЛЬФІЛА

В статті характеризується діяльність готського просвітителя Вульфїли. Особлива увага приділяється значенню зробленого ним перекладу Біблії.

Ключові слова: Вульфїла, переклад Біблії, готи.

У середині XVI ст. у Верденському монастирі неподалік Кельна було знайдено рукопис Кодекс

Аргентус – готської Біблії. У 1569 р. молитву "Отче наш" опублікували готською мовою, а вже у 1597 р. у друку з'являється назва "Кодекс Аргентус". З Вердена рукопис перейшов у Прагу – до імператорської художньої колекції. Проте лише з 1669 р. ця пам'ятка постійно зберігається в бібліотеці Упсальського університету в Швеції. З часу появи Кодексу в науковому світі він постійно цікавить вчених. Приваблює передусім лінгвістичний аспект – рукопис досліджували з метою встановити всі особливості мертвої готської мови. Так, у 1908 р. з'явилася перша ґрунтовна робота з текстологічного дослідження пам'ятки – її створив німецький вчений В. Штрейтберг. Спочатку готська Біблія складалася з 336 сторінок, з яких 187 сторінок зараз зберігаються в Упсалі. Ще одна сторінка – остання з Євангелія від Марка – була знайдена у 1970 р. у німецькому м. Шпайєр [8].

Добре відомо, що в кінці IV ст. готи офіційно прийняли християнство як державну релігію. Цей акт традиційно пов'язують з ім'ям великого просвітителя, першого готського єпископа Вульфїли, який і є, на думку більшості дослідників, творцем готської Біблії [5, с. 108].

Філосторгій, якому ми зобов'язані важливими відомостями про Вульфїлу, був каппадокійцем. Він знав, що предки готського єпископа теж походили з Каппадокії. Ця обставина протягом довгого часу міцно пов'язувала готську общину [6, с. 114]. Предки Вульфїли були узяті в полон готами, які здійснювали грабіжницькі набіги, у селі Садагольфіна в міському окрузі Парнасс і виведені за Дунай [6, с. 115]. Християнство, занесене до готів каппадокійськими полоненими, мирно поширювалося серед них [9]. Сталося це "в роки правління Валеріана і Галлієна" [11]. Проте Валеріан у 260 р. потрапив у полон до персів, після чого його син Галлієн віддалився від нього. Тому спільне правління було можливе тільки між 253 і 260 рр. Отже, саме в цей період предки Вульфїли були взяті в полон [6, с. 115].

Роком народження майбутнього єпископа є, вірогідно, 311 або 314 [2, с. 56]. Отримав він класичну грецьку освіту, знав кілька іноземних мов. Його ім'я готського походження і означає "вовчєня" – зменшувальна форма, яка не дозволяє зробити висновок про соціальний статус його володаря. Проте, слід припустити, що не маючи достатнього соціального статусу та рівня освіти, він не міг би стати членом готського посольства між 332 та 337 рр. [6, с. 116] Це було перше відвідання Вульфїлою Константинополя. Датування ґрунтується на повідомленні, що "варварські народи тоді були підпорядковані імператору (Костянтину)". Вульфїла супроводжував посольство готів до міста імператора. Йому було близько двадцяти років [11].

Під час Першого Вселенського собору готська церква була вже численною і мала представника в Нікеї – Феофіла, підпис якого зберігся на соборних актах. У цей час почалася проповідницька діяльність Вульфїли [9]. За словами учня Вульфїли Авксентія, ще до тридцятирічного віку майбутній єпископ був лектором однієї з християнських церков у землях вестготів [2, с. 56].

Вульфїла був рукопокладений у сан єпископа у віці тридцяти років "Євсевієм і єпископами, що були з ним" [11]. Вважається, що Вульфїла став єпископом 341 р. на так званому Священному синоді. Це були збори служителів церкви у присутності візантійського імператора і під головуванням Євсевія, де прагнули досягти компромісу між нормами віри, прийнятими в Нікеї, та ученнями, що відхиляються від них. Учення Вульфїли, яке він сповідував упродовж всього свого життя, ідеально узгоджувалося з цим прагненням [6, с. 116]. Після цього сім років він залишався за Дунаєм, а потім був вигнаний в Мезію, де поселився і протягом наступних тридцяти трьох років керував готською общиною [6, с. 117].

Про час перебування Вульфїли в Мезії відомо дуже мало, але, перш за все, він був духовним лідером готів. Він проповідував трьома мовами, якими володів, і розвинув бурхливу літературну

діяльність. Велика частина його богословських праць, зокрема, і переклад Біблії, з'явилася, ймовірно, саме в цей період [6, с. 118].

Коли близько 348 р. у країні вестготів почалися переслідування християн з боку могутнього вестготського правителя Атанаріха, Вульфїла відвів одновірців до Римської імперії [9]. Імператор Костянтин прийняв переселенців привітно і виділив їм землі близько Нікополя в межах Балкан, де вони заснували общину з патріархальним устроєм [2, с. 65]. Утвердженню аріанства у готів сприяли проповідники імператора Валента, який сам був ревним аріанином і вступив у протиборство з Атанаріхом. [9]

360 р. Вульфїла, вірогідно, брав участь в аріанському синоді в Константинополі [2, с. 67]. Прихильники аріанства не визнавали вічності та божественного походження Сина Божого. За це християнську течію прихильників олександрійського богослова Арія було засуджено та визнано ерессю на Нікейському та Константинопольському соборах [3].

Причиною прихильності Вульфїли до аріанства церковний історик Созомен називає необачність, внаслідок якої Вульфїла забагато спілкувався з аріанськими ієреями та перейнявся їх позицією. Крім того, під час відвідання Собору Константинопольського, аріанські священнослужителі обіцяли сприяти діяльності Вульфїли, якщо він прийме їх догмати [10].

Коли православ'я знову почало боротьбу з аріанською ерессю, Вульфїла здійснив кілька спроб умовити імператора Феодосія скликати Собор, щоб вирішити суперечку між православ'ям і аріанством [6, с. 116]. У 381 р. було видано закон, що забороняв аріанам диспути щодо віри. Тим не менше, Феодосій скликав синод у Константинополі, на який запросив Вульфїлу [9]. Але прибувши до Константинополя, єпископ готів помер, вірогідно, влітку 383 року. Проте існують відомості, що помер він ще у 381 році. На смертному одрі він, за свідченням Авксентія, востаннє проголосив віру "в єдиного Бога-Отця, і в єдинорідного Сина, нашого Господа і Бога" [6, с. 116].

Як і Другий Вселенський собор, аріанство засудили й подальші синоди. Але другий канон Другого Вселенського собору вже у 381 р. проголосив збереження усталеного управління церквами варварських народів. Таким чином, було утворено простір, у рамках якого аріанство, фактично загнане в підпілля, могло зберігатися у вигляді готсько-вандальських церков [9].

Як вважає М. Брайчевський, готський переклад Біблії не мав ніякого відношення до надчорноморських готів з території сучасного Кримського півострова. Усі подібні рукописи походять з Італії і датуються VI ст. Своє твердження науковець підкріплює матеріалами кількох джерел з історії готської мови, якій присвячено багато наукових праць. Одним з таких джерел є Упсальська Біблія – вона складає основу джерельної бази для дослідження мови готів. Ще кілька рукописів – грамоти з Неаполя та Ареццо – так само, як і Біблія, на думку вченого, походять з Італії. Таким чином, мова так званої готської Біблії, як зазначає М. Брайчевський – мова одного з германських народів, але не надчорноморських готів [4, с. 108]. Крім того, на відміну від готів Вульфїли, надчорноморські племена дотримувалися кафолічної релігії, яка базувалася на вірі у святу Трійцю [9]. Біблія Вульфїли була поширена серед так званих "малих" готів, яких згадує Йордан у своїй праці [7, с. 42]. "Малими" готами отримали свою назву після переселення на території Римської імперії, подібно до інших народів, підкорених імперією [6, с. 116].

Життя Вульфїли та його справи характеризують його як людину освічену, талановитого проповідника та дипломата. Завдяки йому готи стали одним з перших германських народів, які прийняли християнство.

Як зазначалося вище, саме в мезійській період діяльності просвітителя було створено готську абетку та перекладено з грецької мови Біблію. Створення абетки на основі грецької з домішкою елементів латинської та рунічної вимагало багато часу. Тому робота, розпочата близько 348 р., тривала кілька років [1, с. 316].

Гарно підготовлена готська мова, стала гнучким інструментом передачі інформації і посіла своє місце серед класичних мов Біблії. Вульфїла та його помічники намагалися зробити готський переклад максимально близьким до грецького тексту. Було перекладено Старий та Новий Заповіти, однак збереглася лише більша частина останнього. Старий Заповіт перекладено з грецького тексту, а Новий – з грецького оригіналу [1, с. 316]. Вульфїла умисно пропустив "книги Царств, у яких вміщувалась історія воєн". На думку Філосторгія, метою Вульфїли було запобігання військовим конфліктам та войовничості народів. Також у готській Біблії відсутні, а скоріше свідомо пропущені, деякі поняття, які стосуються сфери військових дій [11]. Окремі питання, які стосувалися релігії та богослужіння, в тексті готської Біблії Вульфїла описував за допомогою лексичної бази ще язичницьких часів. Проте нестача лексичних одиниць викликала необхідність запозичувати їх з інших мов. Тому лексичну структуру перекладеної Біблії складають власне германські й запозичені слова та вислови [1, с. 316].

Переклад Біблії Вульфїлою дає різноманітну додаткову інформацію. Зокрема, комплекс лексичних одиниць дає змогу скласти уявлення про готське озброєння. Зустрічаються поняття для позначення меча, обладунків, щита, шолома. Не знайдено жодної згадки про довгі списи, які були характерні для кінних та піших готських воїнів дещо пізніших часів [6, с. 147]. У Вульфїли можна прочитати і про запалені стріли, які широко використовувалися готськими воїнами. Вульфїла подає відомості про племінну спільність готів. Суперечливим постає співвідношення міста і села, але цю проблему пояснюють відсутністю необхідних мовних аналогій. Перекладач подає цікаве тлумачення поняття "дому" – це не лише житло, а й спільність за родовою ознакою, до якої також можуть належати слуги та челядь [6, с. 151].

Вульфїла постає перед нами в кількох іпостасях – єпископ, дипломат, просвітитель, перекладач, проповідник. Він не лише приніс християнство в готське середовище, а й популяризував нову релігію шляхом створення доступного для готів перекладу Біблії. Як перекладач, Вульфїла майстерно виконав свою роботу, не дивлячись на труднощі, пов'язані з мовними проблемами: недосконалістю готської мови та відсутністю чітких мовних аналогій. В якості єпископа та проповідника він протягом сорока років був духовним та світським лідером готської спільноти на території Балкан.

Джерела та література:

1. Бакулина А. С. Христианская и языческая лексика готского языка: краткий сравнительный анализ / А. С. Бакулина // XV ежегодная богословская конференция. – 2005. – С. 316 – 320.
2. Беликов В. Н. Христианство у готов / В. Н. Беликов. – Казань, 1887. – 360 с.
3. Большой энциклопедический словарь. – М. : Большая российская энциклопедия, 1997. – 1080 с.
4. Брайчевський М. Ю. Готи в Надчорноморщині / М. Ю. Брайчевський // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 102 – 111.
5. Брайчевський М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевський. – М. : Наука, 1988. – 388 с.
6. Вольфрам Х. Готы / Х. Вольфрам. – СПб. : Ювента, 2003. – 275 с.
7. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Иордан. – СПб. : Алетейя, 1997. – 220 с.
8. Мецгер Б. О датировке Серебряного Кодекса / Б. Мецгер [Електронний ресурс] // Сборник статей по новой хронологии – 2007. – 6 листопада. – Режим доступу: <http://books.google.com/books>.

9. Поснов М. Э. История христианской церкви / М. Э. Поснов. [Электронный ресурс]: Брюссель, ЖсБ, 1988. – Режим доступа: <http://www.rodon.org/pme/ihc.htm>.

10. Созомен. Церковная история Эрмия Созомена Саламинского / Созомен. [Электронный ресурс]: СПб. : Типография Фишера, 1851. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/2/sozomen_00.htm

11. Филосторгий. Церковная история / Филосторгий. [Электронный ресурс] // Церковные историки IV – V веков – М. : Наука, 2007. – Режим доступа : <http://books.google.com/books>

Богдан Кашка

ПЕРСІЯ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-АНГЛІЙСЬКИХ ВІДНОСИН КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

У статті досліджується вплив російсько-англійських відносин на Персію, аналізуються події, пов'язані з відкритою політичною боротьбою двох імперій. Автор з'ясовує, що спонукало Російську імперію та Англію до знаходження компромісу в їхній зовнішній політиці на Сході.

Ключові слова: Персія, Російська імперія, зони впливу, Британська імперія.

Вплив взаємовідносин Російської імперії та Англії на Персію в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. завжди викликали неабиякий інтерес в істориків-дослідників. Одним з найбільш актуальних було питання, як впливала політика імперій на внутрішній стан Персії, як економіка реагувала на протиборство англійських і російських товарів на ринку збуту, якою була реакція населення на діяльність уряду країни. Науковці з точністю не можуть стверджувати, хто з дипломатів мав більший успіх та підтримувався шахом. Необхідність ґрунтового всебічного дослідження пов'язане з обмеженою кількістю джерел з цієї теми.

Джерельна база роботи включає насамперед спогади, мемуари та щоденники дипломатів обох імперій, листування та періодичну пресу, а також російсько-англійські угоди та договори цих держав з Персією. Вказані джерела місять інформацію про економічне та політичне становище Персії, про методи та важелі, за допомогою яких відбувався вплив імперій на державу, як ставилось населення країни до політики уряду.

Історіографія проблеми включає в себе роботи як російських, так і англійських авторів. Перші наукові розвідки з'явилися ще в першій пол. ХХ ст. ґрунтовна праця радянських істориків під редакцією академіка В. П. Потьомкіна була видана 1945 р. [5]. У роботі досліджується історія російської дипломатії насамперед в контексті зовнішньої політики Росії, а також її відносини з Англією, фіксується значний вплив російських дипломатів на шаха й аналізуються механізми, що застосовуються в цьому відношенні. 1986 р. вийшла друком праця О. Ігнат'єва [2], в якій простежується процес поширення Росією впливу на Схід та потрапляння Персії в центр уваги зовнішньої політики імперії. Автор аналізує протиборство англійської та російської дипломатії в цьому регіоні. Значний інтерес викликає монографія А. Андрєєва, видана 1999 р. [1], в якій він досліджує політичну діяльність одного з найвидатніших дипломатів Російської імперії О. М. Горчакова та висвітлює його майстерну дипломатичну діяльність у питаннях щодо встановлення взаємовідносин із перською владою, спрямованих проти

Англії. Автор висуває гіпотезу, що успішність зовнішньої політики Росії в цьому питанні залежала багато в чому від Горчакова.

Боротьба Англії та Росії в кінці XIX – на початку XX ст. була справжнім протиборством двох потужних держав, що загрожувало перерости у значний міжнародний конфлікт. Саме загострення суперечностей між Росією та Англією сприяло їх активній зовнішній політиці в цьому регіоні.

Своїм впливом на світ імперії могли змінювати долі держав, які були залежні від їх зовнішньополітичної діяльності. Активна дипломатія шукала нових союзників у цій боротьбі між ними. Інколи інтереси імперій збігались, іноді вони досягали компромісу. Наприклад, під такий політичний тиск і протиборство потрапила Персія, яка надовго стала ареною дипломатичної війни двох імперій, в якій ніхто з ворогуючих сторін не хотів віддати інший пріоритети у відносинах із Персією. Як Росія, так і Англія, хотіли підкорити її своєму економічному й політичному впливу, і тому саме зіткнення інтересів цих країн призвело до поділу Персії на сфери впливу [3].

До середини XIX ст. російсько-перські відносини помітно покращилися. Росія була важливим торговим партнером Персії, а головне, стратегічним союзником проти її одвічного ворога – Туреччини. У ході російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Персія надала певну допомогу російській Кавказькій армії. Починаючи з 1879 р., російський вплив на Тегеран значно зріс, особливо після створення перської козацької бригади, командний склад якої складався лише з російських офіцерів. До неї увійшли чотири кінних полки двохескадронного складу, піхотний батальйон і дві чотирьохорудійні батареї. Штатна чисельність бригади складала 1750 солдатів та офіцерів. Бригада підпорядковувалася особисто шаху і швидко стала важливою опорою його влади [6].

Це пояснюється тим, що Персія до 1914 р. не мала регулярної армії, зрозуміло, за європейськими поняттями, у шаха була тільки особиста варта з кількох сотень людей. У воєнний час сільські громади повинні були виставляти ополчення до двохсот тисяч вершників, яких мали рекрутувати вожді кочових племен, що номінально підкорялися шахові.

Персія, згідно з Гюлістанським договором із Росією (1813 р.) не мала права утримувати військові судна на Каспії, але ця заборона в принципі й не була потрібна з огляду на відсутність у неї кораблів. На півдні Персія не мала жодних обмежень, але її флот у Перській затоці складався тільки з одного пароплава, купленого в Пруссії 1855 р., який поєднував функції флагмана перського флоту і яхти шаха.

Завоювання Росією Середньої Азії, зокрема Туркестану, призвело до подальшого зміцнення її стратегічних позицій біля рубежів Персії, її вплив домінував фактично у всіх північних провінціях країни. Зміцнення позицій Росії в Туркменії значно посилило російський вплив в Хорасані, припинилися набіги туркменських племен на цю провінцію і були проведені чіткі кордони. 9 грудня 1881 р. в Тегерані була підписана конвенція про розмежування російських і перських володінь на схід від Каспійського моря. Перси, що знаходилися в рабстві у туркменських ханів, повернулися на батьківщину [7].

Експансія Росії в Хорасані сприяла отриманню концесій на будівництво шосейної дороги від Ашхабада до Кучана. Дорога, що була закінчена 1882 р., забезпечила зв'язок російських володінь з Мешхедом. Російська торгівля в такий спосіб витіснила з Хорасана англійську. У північних провінціях, а згодом і по всій Персії, стали переважати російські товари, що перетворило країну на важливий ринок збуту для російської текстильної, цукрової та нафтової промисловості. 1883 р. російський уряд скасував безмитний транзит іноземних товарів через Закавказзя, що відразу послабило їхню конкуренцію на ринках Північної і Центральної Персії.

У відповідь на це, англійський уряд 1888 р. домогся від шаха дозволу на відкриття судноплавства

по річці Каруна, що впадає в Шатт-ель-Араб (Тигр) недалеко від узбережжя Перської затоки. Англіїці отримали концесію на будівництво шосе від міста Шуштер, розташованого на Каруні, до Тегерану, що збільшило частку англійських товарів на перському ринку. Англіїці також домоглися концесії на Шахіншахський банк, яку перський уряд видав їм 1889 р. на 60 років. Формально ця концесія мала бути відшкодуванням за втрати підприємця Рейтера, від анулювання його концесії 1873 р. Банку були надані великі права, що забезпечило його вплив на перській уряд і економіку Персії. 1890 р. англійський підданий Тальбот отримав монополію на скупку, обробку та продаж тютюну, але грабіжницькі дії монополії викликали вибух народного невдоволення і шах був змушений її ліквідувати. Тальбот у програті не залишився, домігшись з перського уряду значну компенсацію [5].

Російський капітал в Персії не відставав у своїй активності від англійського. На протигагу Шахіншахському банку російський підданий Поляков 1890 р. заснував Обліково-позичковий банк Персії. 1893 р. російська сторона отримала концесію на будівництво шосе від порту Ензелі на Каспійському узбережжі до Тегерану, а 1895 р. – від Казвін на Хамадан. Будівництво цих доріг сприяло розвитку російської торгівлі у Північній Персії. У березні 1889 р. російський уряд одержав від шаха терміном на п'ять років виїняткове право на розробку проектів будівництва в Персії залізниць і вибір компанії для здійснення цих проектів за умови, що протягом п'ятирічного терміну це право не надавалося іншим претендентам.

Російські підприємці Хомяков, Третьяков і Корф почали переговори з перським урядом про надання концесії на спорудження Трансперсидської залізниці від Решта до південного узбережжя Персії, але проект цей натрапив на протидію англійського уряду, хоча англійці в принципі були готові укласти з Росією угоду щодо спірних питань в Персії, у тому числі й стосовно залізниці [7].

В одержанні концесії на Трансперсидську залізницю була зацікавлена група російських підданих, пов'язаних, насамперед, з паризьким Дисконтним банком. Але російський уряд незабаром змінив своє ставлення до цього проекту. Впливові російські банкіри і промисловці боялися, що ця дорога буде більше сприяти проникненню англійських товарів з узбережжя Аравійського моря до Північної Персії, ніж російських товарів в південну частину країни. Та й прокладання Транссибірської магістралі для Росії в той момент було більш важливою справою. Російський уряд побоювався, що такий грандіозний захід, як прокладка залізничної колії до Владивостока, не дозволить знайти ресурси для спорудження Трансперсидської залізниці. Тому російські дипломати 1890 р. домоглися від шаха зобов'язання протягом десяти років не надавати нікому будь-яких залізничних концесій без згоди уряду Росії. Ці факти, на нашу думку, підтверджують значний вплив Росії на політику Тегерану.

Але в Південній, Південно-Східній і частково в Центральній Персії переважав вплив Англії. У середині XIX ст. англійці побудували велику військово-морську базу й сильну берегову фортецю в Адені, на півдні Аравійського півострова. З тих пір британські військові кораблі постійно чергували в Перській затоці, при цьому англійські кораблі, що базувалися в Адені, мали можливість у будь-який момент швидко доставити на південне узбережжя Персії англо-індійські війська з Бомбея і Карачі [5].

У британських урядових колах давно виношувалася ідея про розподіл Персії між Росією і Англією [1]. Якщо з Росією у Персії торгівля була взаємовигідною, то з Англією баланс складався на користь останньої. Англіїці вбачали в розвитку англо-перської торгівлі і британських капіталовкладеннях не тільки економічні вигоди, але і зміцнення свого політичного впливу в Персії.

Одночасно з посиленням впливу Росії в Північній Персії, у Південній зміцнювалося панування

Англії. У Тегерані обидві держави з перемінним успіхом вели боротьбу за вплив на шаха і його уряд, але в цілому наприкінці XIX ст. чаша терезів схилилася на користь Росії.

При цьому слід зауважити, що, звернувши особливу увагу на північні провінції Персії, ні російський уряд, ні російські промисловці не забували про південь країни і Перську затоку. Так, у кінці XIX ст. "Російське товариство пароплавства і торгівлі" заснувало регулярну вантажо-пасажирську лінію Одеса – порти Перської затоки, на якій працювали тільки російські пароплави [7]. Головною метою політики Росії в Персії вважалося поступове підпорядкування останньої зовнішньополітичному курсу імперії. У серпні 1905 р. в Петербурзі відбулися переговори з шахом і його прем'єр-міністром. Російські дипломати поставили перед персами такі умови фінансової допомоги їхній країні, і наслідком яких була б повна залежність Персії від російської економіки і обмеження прав шахського уряду в низці важливих питань, але переговори ці закінчилися безрезультатно [3].

Під час російсько-японської війни, перський уряд вирішив відмовитися від ідеї проросійської орієнтації своєї країни. У грудні 1905 р. в Петербурзі стало відомо, що шахський уряд домовляється про велику позичку з англійським Шахіншахським банком.

Серйозні корективи в плани Лондона та Петербурга внесла перська революція 1906 р. Спочатку Росія і Англія вирішили підтримати важко хворого Музаффер Ед-Діна і гарантували, що в разі смерті шаха його місце займе вамагу (принц-спадкоємець) Мохаммед-Алі. Проте англійці за віковою традицією в ході перської смуті почали робити ставки на кількох коней, тобто не тільки на шаха, а й на сепаратистів з числа губернаторів південних провінцій і ханів, які вимагали введення конституції, скликання меджлису та ін.

Наляканий шах звернувся за допомогою до російського посла. У травні 1906 р. в Тегеран прибув новий російський посланець, колишній директор Азіатського департаменту МЗС, М. Г. Гартвіг, який був переконаний, що Персія ще не готова для прийняття конституції і, що шах є опорою порядку в країні. У червні того ж року Гартвіг почав домагатися від шахського уряду надання Росії ряду концесій, у тому числі передачі в користування Мешхед-Сеїстанської телеграфної лінії. Ця угода демонструвала спільність реальних інтересів обох країн, що базувалась на спільності політичних, географічних та економічних умов. За цією угодою Росія мала сприяти підтримці незалежності та цілісності Персії у всіх випадках, коли шахський уряд звернеться за допомогою. Перський уряд зі свого боку зобов'язався б не брати участь в жодних діях, які б могли бути спрямовані проти Росії. Але на той час уже почалися переговори Росії з Англією [4].

9 (22) грудня 1907 р. відбулася зустріч російського й англійського послів з шахом. Заявивши для пристойності, що вони не збираються втручатися у внутрішні справи Персії, дипломати порадили шахові зробити публічну заяву про дотримання конституції і в такий спосіб уникнути наростання революції.

На першому етапі перської революції (до початку 1908 р.) командуванню перської козацької бригади з Петербурга надійшла сувора вказівка не втручатися у внутрішні справи персів, але з розвитком революції функції козаків стали змінювати. Козача бригада під командуванням полковника Ляхова стала головною збройною силою шаха. Російський уряд, забувши про обережність, усе більше схилився до ідеї збройної інтервенції. 23 червня 1908 р. за допомогою перських козаків і за згодою російського й англійського урядів шах розігнав меджлис [6].

Наприкінці 1908 р. кораблі російської Каспійської флотилії увійшли в порт Ензелі і висадили десант. У квітні 1909 р. російські війська з Кавказу увійшли до Персії і придушили народне повстання в

Тегрїзі. У червні 1909 р. російські війська з боями зайняли Решт і Казвін.

Новий шах, намагаючись врятувати трон, відновив скасовану конституцію, але це йому не допомогло. З повсталих північних провінцій на Тегеран рушили загони озброєних селян під проводом своїх феодалів, з півдня – кінні загони сепаратистськи налаштованих ханів. Спільними зусиллями цих різних елементів шах Мохаммед-Алі 16 липня 1909 р. був позбавлений влади [4].

Російські та англійські представники в Тегерані намагалися умовити бахтіарських ханів зупинити наступ їх кінноти на столицю, що було продиктовано страхом посилення смуту й неможливістю передбачити наслідки. Але перемога бахтіарів і їхня поява в Тегерані викликали задоволення в англійській місії. Англійці підтримували Мохаммеда-Алі поки боялися народного повстання, але сини Альбіону були раді повалити шаха за умови, що влада перейде не до повстанців, а до англійських агентів [5].

Після повалення Мохаммеда-Алі бахтіарські хани поступово прибрали керівництво країною до своїх рук, а разом з цим у Тегерані зріс вплив Англії на шкоду Росії. Новий перський уряд почав переговори з британським Шахіншахським банком про надання позики, незважаючи на кабальні умови, що висувалися англійцями.

Російсько-англійське суперництво в Персії загострилося, незважаючи на спільну боротьбу з революцією в цій країні. У вересні 1910 р. англійський посол у Тегерані вимагав від російського посла виведення російського загону з Казвіна, хоча самі англійці на той час ввели свої війська в перські міста на півдні [2].

Буржуазний уряд, який прийшов до влади в результаті повалення шаха, запросив 1911 р. у Тегеран групу американських фінансистів на чолі з Морганом Шустером, який був призначений головним скарбником Персії, на кшталт міністра фінансів. Шустер зажадав собі величезних повноважень: він наполягав на тому, щоб без його візи урядовими органами не проводилося жодних бюджетних витрат; створив навіть свою фінансову жандармерію нібито для збору податків і забезпечення інших бюджетних надходжень. Таким чином, американський банкір став у Персії чимось на зразок фінансового диктатора, під дудку якого танцював перський уряд. Шустер спробував призначити начальником фінансової жандармерії вороже налаштованого по відношенню до Росії англійського офіцера Стокса, але російський уряд повів рішучу боротьбу проти цієї кандидатури.

Вирішальний конфлікт Шустера з російським урядом виник із дрібязкового приводу. Перський уряд конфіскував майно брата поваленого шаха. Шустер направив до його маєтку своїх жандармів, але їх випередив місцевий російський генеральний консул. Він заявив жандармам, що власник маєтку є боржником російського Обліково-позичкового банку, і тому його майно не може відійти перському уряду, а піде в рахунок погашення боргу. Російський консул за допомогою козаків зі свого конвою не допустив жандармів до майна брата Мохаммеда-Алі. Наступного дня до шустерівських жандармів підійшло підкріплення, яке силою вигнало козацьку охорону з маєтку. При цьому двоє російських консульських службовців були обстріляні жандармами [7].

5 листопада 1911 р. російський уряд зажадав через свого посланника задоволення за завдану консульству образу, а в разі відмови погрожував вислати війська на перський кордон. Вимога була задоволена. Тоді російський уряд, за згодою Англії, 29 листопада направив перському уряду ультиматум з вимогою позбавити Шустера його посади. Шахський уряд з радістю б звільнив Шустера, але той встиг сколотити в меджлісі своє угруповання, яке перешкодило його звільненню. У відповідь російський загін з Решта через Казвін рушив на Тегеран. Перелякані перські правителі вимушені були виконати вимоги російського уряду.

24 грудня 1911р. перський уряд і регент, спираючись на бахтіарів, розігнали меджліс, а потім і всі демократичні організації. Перська революція була остаточно придушена, монархія й феодальне землеволодіння уціліли в Персії за прямої підтримки Росії і Англії. 20 березня 1912 р. перський уряд офіційно визнав російсько-англійську угоду про розділ Персії на сфери впливу [5].

Згідно з цією угодою, підписаною 18 (31) серпня 1907 р. в Петербурзі, сферою впливу умовно позначалася територія в Персії на північ від лінії Касре – Ширін – Ісфаган – Іезд – Хакко і до точки зіткнення російського, перського і афганського кордонів. У цю зону Англія не мала вступати й домагатися там політичних, економічних, торгівельних, транспортних та інших видів впливу й переваг. Сферою англійських інтересів визначалася область у Персії на південь від лінії, що йшла від афганського кордону через Газик – Бірдженд – Керман і закінчувалася в Бендер-Аббасі, до якої Росія не мала вступати і домагатися там будь-яких інтересів. Територія між цими лініями проголошувалася тимчасово нейтральною, де сторони повинні діяти тільки за попередньою домовленістю.

Реалізація угоди 1907 р. не призвела до ідилії у стосунках росіян і британців в Персії. Так, великим "каменем спотикання" стала діяльність "Англо-Перської компанії" в нейтральній зоні. Тим не менше після 1912 р. зовнішня політика англійців характеризувалася меншою агресивністю, ніж раніше. Їх уже мало хвилювало, що російські війська стоять в Казвіні в декількох денних переходах від Тегерана [2].

Таким чином, можна констатувати, що Персія була для Росії та Англії тільки черговою жертвою їхньої активної зовнішньої політики. Імперії змогли дійти компромісу, поділивши державу на сфери впливу незалежно від того, як на це реагувала влада країни та її населення. Росія змогла утвердитись в Персії і цим розширити ринок збуту своїх товарів, що було важливим для її економіки та нарощення капіталу. За допомогою такої активної дипломатії Російська імперія закріпилася як сильна держава на зовнішньополітичній арені не тільки Європи, а й світу загалом. Російські дипломати продемонстрували уміння професійно вирішувати конфліктні ситуації між Англією та Російською імперією на користь останньої. Це позначилось на тому, що Велика Британія пішла на переговори заради того, щоб не втратити позиції, закріпити свій вплив у Персії і не дати можливості Росії розширити межі своєї активної політики, яка змогла б послабити її контроль на Близькому Сході.

Джерела та література:

1. Андреев А. Последний канцлер Российской империи Александр Михайлович Горчаков / А. Андреев. – М. : Белый волк, 1999. – 250 с.
2. Игнатьев А. Внешняя политика России в 1905-1907 гг. / А. Игнатьев. – М. : Наука, 1986. – 235 с.
3. Извольский А. Воспоминания / А. Извольский. – М. : Международные отношения, 1989. – 130 с.
4. История дипломатии / Под ред. А. Громько, И. Земскова и др. – М. : Издательство политической литературы, 1965. – 831 с.
5. История дипломатии / Под ред. В. П. Потёмкина. [в 4 т.] Т. 2. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1945. – 423 с.
6. Международные отношения на Востоке (1870-1945 гг.) / Под ред. Е. Жукова. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1951. – 388 с.
7. Широкоград А. Б. Россия – Англия: неизвестная война, 1857-1907 гг. / А. Б. Широкоград. – М. : АСТ, 2003 – 512 с.

ПРОБЛЕМА ПРИНАЛЕЖНОСТІ КУРИЛЬСЬКИХ ОСТРОВІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядається історичний аспект проблеми приналежності Курильських островів. Висвітлюються основні моменти формування і розвитку російсько-японських дипломатичних відносин з кінця XVIII ст. і до XX ст., та наводяться основні аргументи стосовно приналежності Курильських островів.

Ключові слова: Японія, Росія, Курильські острови, мирний договір.

Коріння так званої "курильської проблеми" сягає кінця XVIII – початку XIX ст. З точки зору Японії чотири острови південної Курильської гряди були незаконно окуповані Росією. Росія ж наполягає, що острови законно належать Російській Федерації й були освоєні нею протягом XVIII – XIX ст. Відповідно, по завершенню Другої світової війни Росія повернула їх на законних підставах. На даний момент обидві країни не дійшли спільних домовленостей через ряд принципових, з точки зору Японії та Росії, причин, як наслідок – кожна з країн відстоює свою територіальну цілісність. Повільному вирішенню проблеми сприяє втручання у конфлікт третьої сторони – США, як стратегічного партнера Японії; потенційним четвертим гравцем може стати Китай. На сьогодні усі сторони конфлікту не згодні на компроміси.

На територіях південної Курильської гряди – це острови Ітуруп, Кунашир, Шитокан та острова групи Хабомаї у XVIII ст. проживали айни, росіяни довгий час називали їх просто "мохнатими". З метою освоєння Курильських островів у 1766 – 1769 рр. була організована російська експедиція, незабаром у 1770 р. відправився туди й купець Протодьяков. Цікаво, що за відомостями росіян японці стали селитися на Кунаширі лише з 1754 р. Перші спроби росіян прийняти в підданство місцеве населення не мали особливих успіхів, одна з причин – жорстоке поводження з місцевим населенням, грабунки та вбивства, через що не вдалося виконати наказ про освоєння земель й оподаткування місцевого населення [4, с. 142 – 143].

Наступна російська експедиція була підготовлена у 1778 – 1779 рр., адже існувала нагальна потреба забезпечити продовольством і товарами російські колонії на Камчатці, Алеутських островах, в Охотську та на Алясці. Ще однією неофіційною метою було освоєння та організація укріплення на о. Уруп з ціллю виявлення там золотоносних родовищ. В той час поширювались чутки про іспанських мореплавців, котрі немовби бачили у місцевого населення золото та срібло під час подорожі на острови у 1584 та 1610 рр. Були надані чіткі інструкції, згідно з якими росіянам потрібно було прибути на о. Уруп та встановити там контакти з місцевим населенням виключно мирним шляхом, зорганізувати укріплене поселення та налагодити торгівельні зв'язки з японцями. Саме населення наказувалось обернути в підданство та обкласти податками, гарантуючи захист. Влітку потрібно було переправитись на о. Кунашир, встановити там контакти з "мохнатими" та японцями, за потреби обдарувати їх подарунками для підтвердження доброї волі. Прибувши у 1778 р. на о. Уруп, встановивши там мирні контакти з місцевим населенням, Шабалін разом зі своїми людьми та айнами, вирушив на о. Хокайдо задля проведення перемовин про торгівельні стосунки Російської імперії та Японії. Проте місцеві японці не були вповноважені вести такі переговори і наголошували, що торгівельні відносини можливі

лише в порту Нагасакі, або ж через посередників на Кунаширі. Тож, здавалося б вдала експедиція не принесла вагомих здобутків, попри те, що росіянам таки вдалося обкласти податками невелику кількість курильців. У 1780 р. через цунамі корабель Антипіна та Шабаліна розбився і екіпажу вдалося повернутись на Камчатку з великими труднощами та втратами [4, с. 143].

У 1779 р. Катерина II звільнила курильців, які прийняли російське підданство від усіх податків. У виданому 1787 р. "Пространном землеописании Российского государства...", був наведений список Курильських островів: "коих теперь под Российским владением считают 21...". 21-им островом був Шикотан, а про 22-й, Матсмае (суч. Хоккайдо), говорилось, що в південній його частині японці мають місто, але на скільки простягаються їх володіння – невідомо. Проте наступні подорожі, що відбувалися у першій половині XIX ст. підтвердили той факт, що росіяни не мають ніякого контролю над островами, а японці володіють там поселеннями [7].

Відомо також, що за трактатом 1855 р. Росія віддала Японії групу островів на півдні Курильської гряди (до о. Уруп). У 1875 р. була підписана нова угода, за якою Японія віддала Росії Сахалін, натомість отримуючи всі Курильські острови. Подальші події були визначені перемогою Японії у російсько-японській війні та заклали підґрунтя нового договору від 9 серпня 1905 р., за яким до Японії відходила половина Сахаліну [1, с. 86].

Наступними кроками співробітництва вже СРСР та Японії було підписання у Пекіні 20 січня 1925 р. договору, за яким Японія і СРСР встановлювали дипломатичні відносини. СРСР був змушений визнати положення Портсмутського договору 1905 р., однак відмовився визнати "політичну відповідальність" за нього [3, с. 113].

13 квітня 1941 р. у Москві був підписаний "Пакт про нейтралітет", але під кінець Другої світової війни СРСР денонсував цей пакт (5 квітня 1945 р.) і оголосив війну Японії. Побутує думка, що такі дії з боку СРСР були неправомірними, але за умовами пакту сторони могли за рік до його кінцевої дати розірвати договір. Тож виходить, що СРСР скористався своїм законним правом, а цей факт не може заперечувати право Росії, як правонаступниці СРСР, на Курильські острови [3, с. 114].

3 грудня 1943 р. представники США, гомінданівського Китаю та Великобританії разом зі своїми відповідними військовими та дипломатичними радниками, провели конференцію в Каїрі. Було схвалено спільну заяву: "Кілька військових місій домовилися про майбутні військові операції проти Японії. Три великих союзника висловили свою рішучість тиснути на своїх жорстоких ворогів на морі, на суші і в повітрі. Цей тиск вже посилюється. Три великих союзника ведуть цю війну, щоб зупинити і покарати агресію Японії. Вони не прагнуть ні до яких завоювань для самих себе і не мають жодних намірів щодо територіальної експансії. Їх мета полягає в тому, щоб позбавити Японію всіх островів на Тихому океані, які вона захопила або окупувала з початку I світової війни 1914 р., і в тому, щоб всі території, які Японія відібрала у китайців – наприклад, Маньчжурія, Формоза і Пескадорські острови, були повернуті Китайській Республіці. Японія буде також вигнана з усіх інших територій, які вона захопила за допомогою сили і в результаті своєї жадібності. Вищевказані три великі держави, пам'ятаючи про поневолений народ Кореї, вирішили, щоб у належний час Корея стала вільною і незалежною. Маючи на увазі ці цілі, три союзника, разом з державами ООН, які перебувають у стані війни з Японією, будуть продовжувати вести серйозні і тривалі операції, необхідні для того, щоб забезпечити беззастережну капітуляцію Японії" [8, с. 105 – 106].

Згідно з домовленостями на Ялтинській конференції від 4-12 лютого 1945 р., СРСР зобов'язувався напасти на Японію та отримувати Південний Сахалін та Курильські острови. За умовами

угоди, Радянський Союз повинен був вступити у війну не пізніше трьох місяців після перемоги над Німеччиною.

У Потсдамській декларації від 26 липня 1945 р. говорилося, що умови Каїрської декларації будуть виконані і японський суверенітет буде обмежений островами Хонсю, Хоккайдо, Кюсю, Сікоку і тими островами, на які вкажуть союзники – без згадки островів Курильської гряди. Також були виставлені вимоги беззастережної капітуляції Японії у Другій світовій війні з загрозою наступного бомбардування у разі її відмови. 28 липня японський уряд відхилив вимоги Потсдамської декларації. 8 серпня до Потсдамської декларації приєднався СРСР і оголосив Японії війну. 6 та 9 серпня ядерному бомбардуванню з боку США були піддані японські міста Хіросіма і Нагасакі. 8 серпня розпочалася наземна операція Радянського Союзу по захопленню Курильських островів. 14 серпня Японія прийняла умови Потсдамської декларації. Південні Курили були зайняті радянськими військами в ході Курильської десантної операції, яка була остаточно завершена 5 вересня 1945 р., а 2 вересня 1945 р. підписаний акт про капітуляцію Японії.

8 вересня 1951 р. на Сан-Франциській мирній конференції представники 48 країн підписали мирну угоду з Японією. Представники СРСР, Польщі та Чехословаччини не прибули на церемонію підписання, бо розглядали її як результат "змови Вашингтона з японським урядом". Згодом США і Японія підписали "угоду безпеки", згідно з якою Японія надавала Сполученим Штатам право розміщувати наземні, повітряні та морські сили в Японії й біля неї. Японія без дозволу США не мала права надавати бази для розміщення інших іноземних військ, проведення маневрів і т. п. У січні 1952 р. США і Японія підписали Адміністративну угоду в якій фіксувалася згода Японії на використання Сполученими Штатами засобів комунікації і територій, необхідних для виконання завдань, передбачених угодою безпеки. Таким чином США забезпечили собі вигідну позицію в цьому регіоні, адже в цей період посилюється комуністичний Китай.

У 1956 р. СРСР і Японія спільно розробили умови угоди, яка б мала покласти початок нової епохи політичних відносин двох країн. В тексті угоди зазначалося, що СРСР добровільно передає Японії о. Хабомаї та о. Шитокан. Проте СРСР відмовився підписувати угоду, посилаючись на наявні договори США та Японії [2, с. 102 – 103].

Широко побутує думка, що сучасні претензії Японії на 4 острови є неправомірними. Така думка виникла після оприлюднення документів Міністерства Зовнішніх Справ Японії, що зберігаються в Державному архіві Австралії. Привезені туди в травні 1946 р. завідуючим загальним відділом МЗС Японії Коїтіро Асакаї документи були підготовлені для Міжнародної робочої конференції для мирного врегулювання стосунків з Японією в Канберрі (Австралія) у 1947 р., а розсекречені були лише в 1994 р. У документах наявні карти, за якими після війни Японія претендувала лише на острова групи Хабомаї, а не претендувала на чотири острови південної Курильської гряди [6, с. 54].

Таким чином, принципова позиція Японії щодо її правомірності на володіння островами Ітуруп, Кунашир, Шитокан та Хабомаї є невиправданою. Виправданими можуть бути вимоги на острови групи Хабомаї, проте передача інших островів може бути лише актом доброї волі Російської Федерації.

Джерела та література:

1. Арешидзе Л. Г. Старые и новые факты о "курильской проблеме" в российско-японских отношениях / Л. Г. Арешидзе, М. И. Крупянко // Восток. – 2002. – № 5. – С. 84 – 88.

2. Гайдар В. Еще несколько слов о Курильских островах / В. Гайдар // Международная жизнь. – 1996. – № 10. – С. 102–103.
3. Гайдар В. Проблема Курильских островов: международно-правовой аспект / В. Гайдар. – М., 1992. – С. 112–115.
4. Елизарьев В. Н. Южные Курильские острова и зарождение русско-японских отношений / В. Н. Елизарьев // Вопросы истории. – 2005. – № 3. – С. 142–146.
5. Зиланов В. К. Русские Курилы: история и современность : Сборник документов по истории формирования русско-японской и советско-японской границы / Зиланов В. К., Кошкин А. А. [и др.]. – М., 2002.
6. Макеев Б. Курильская проблема: военный аспект / Б. Макеев // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 1. – С. 54.
7. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830 // Режим доступа до ресурсу: <http://pszri.ru/>.
8. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СРСР с иностранными государствами. Вып. XI. – М., 1955. – С. 105–106.

Юрій Ковтун

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ МИРОВИХ СУДІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1864 – 1917 РР.)

У статті висвітлюється проблема еволюції правого становища та організаційного устрою мирових судів Російської імперії в період з 1864 по 1917 рр.

Ключові слова: мировий суд, мирова юстиція, мирові установи.

На сучасному етапі розвитку Української держави постало нагальне питання про модернізацію та реформування судової системи. Наше суспільство та його політичні інститути повинні вирішити важливе завдання – побудувати правовий, ефективний та компетентний місцевий суд, максимально наближений до населення, для врегулювання правовідносин між громадянами. У цьому контексті актуальним є аналіз історичного досвіду, зокрема дослідження правових основ та організаційної структури мирового суду, котрий існував на українських землях у складі Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Інститут мирових суддів як елемент судової системи виник у Великій Британії (ХІV ст.), а згодом поширився і в інших країнах: Північній Америці – у ХVІІ ст., Франції – у кінці ХVІІІ ст. У Російській імперії мирова юстиція була запроваджена в ході судової реформи 1864 року. В Україні інститут мирового суду з певними перервами та змінами проіснував до кінця громадянської війни та приходу до влади більшовиків [1, с. 442].

За часів царської Росії інститут мирових суддів був запроваджений у містах і повітах, у тому числі й на території українських губерній, відповідно до Судових статутів 1864 р. На підставі Статутів створювались мирові округи, які поділялись на мирові дільниці, де і працювали мирові судді (ст. 12 Учреждения судебных установлений, далі УСУ). Крім дільничних мирових суддів, які одержували винагороду за службу, були введені посади почесних мирових суддів, які не мали своєї визначеної дільниці та чинили суд лише у разі прохання обох сторін (ст. 46 УСУ). Також законом була передба-

чена діяльність додаткових мирових суддів. Додаткові мирові судді були запроваджені в обох столицях, Одесі, в губерніях Астраханській та Оренбурзькій, у Варшавському окрузі і Прибалтійському краї. Вони були покликані замінити дільничних суддів, з якими були зрівняні в правах. На посаду почесних мирових суддів призначалися, як правило, повітові та губернські предводителі дворянства, великі землевласники, відставні військові тощо [7, с. 37].

Мирові судді обирались на три роки повітовими земськими зборами, а в містах – міськими думами з обов'язковим їх затвердженням Сенатом імперії. В українських губерніях – Волинській, Київській та Подільській – місцевих суддів призначав міністр юстиції. Це було пов'язано з відсутністю органів місцевого самоврядування на цих територіях через недовіру царського уряду до місцевої еліти, яка в більшості складалася з польської шляхти і після потужного польського повстання вважалась неблагонадійною. Мировими суддями могли стати у сільській місцевості лише власники нерухомості (землі – не менше 400 десятин) або іншого нерухомого майна, вартістю не менш 1500 рублів. У містах мирові судді повинні були володіти власністю на суму 3000 – 6000 рублів. Очевидно, що такі судді були достатньо незалежні, але майновий ценз різко обмежував коло претендентів на ці посади [3, с. 8].

Кандидати в мирові судді повинні були мати середню або вищу освіту, прослужити не менше 3 років на судовій посаді, де могли отримати практичні навички у розгляді судових справ. За свою діяльність мирові судді отримували платню від 1200 до 6000 рублів сріблом на рік, в залежності від розташування губернії та низки інших факторів. Мирові судді розглядали дрібні кримінальні та цивільні справи і мали право оголошувати зауваження, догану, накладати грошові стягнення не більше, ніж 500 рублів сріблом, карати арештом на строк до 3 місяців тощо [3, с. 9].

На мировий суд покладалася одна з головних його функцій – досудового врегулювання суперечок. У ст. 120 Статуту кримінального судочинства зазначалося: "Суддя, що розглядає справу, повинен запропонувати сторонам вирішити суперечку у мировому порядку, а у випадку відмови сторін приступає до ухвали вироку". Судові справи, у яких сторони відмовлялися від примирення, вирішувалися відповідно до "Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями". Судові справи розглядалися і вирішувалися суддею одноособово за скороченою (спрощеною) процедурою судового розгляду, фіксуючи обставини справи в протоколі засідання. Рішення чи вирок мировий суддя виносив на підставі внутрішнього переконання. Мировий суд як одноособовий орган був судом першої інстанції в межах вказаної компетенції. Існував апеляційний порядок оскарження частини актів мирових суддів перед з'їздом мирових суддів у відповідних адміністративно-територіальних одиницях [2, с. 126].

У перші роки після впровадження у дію Судових статутів 1864 р. в складі мирових судів було чимало небайдужих до потреб народу людей. Мирові судді вносили у розгляд справ свіжий струмінь; там, де їх правосуддя було добре поставлено, місцеві жителі ставилися до суддів з довірою. Незважаючи на обмежений демократизм, інститут мирових судів не задовольняв вище чиновництво царської Росії і в ході судової контрреформи 1889 р. був скасований, крім таких міст, як Москва, Санкт-Петербург та Одеса. Значна частина повноважень мирових суддів перейшла до інституту земських дільничних начальників та волосного суду [6, с. 33].

7 лютого 1894 р. міністр юстиції Н. В. Муравйов оприлюднив доповідь, в якій проаналізував розвиток російського судоустрою за тридцять років з моменту видання Судових статутів 1864 р. та вніс пропозиції щодо реформування судової системи. В період 1894 – 1899 років діяла комісія, яка повинна була виробити проект нової судової реформи та "залатати" прогалини існуючого законодавства у сфері суду. Комісія виробила низку законопроектів, але військові і революційні події початку ХХ ст. постави-

ли на порядок денний зовсім інші питання. Проте, її праця не пропала задарма. Деякі ідеї та пропозиції чітко простежуються у законі від 15 червня 1912 року "Про перетворення суду в сільських місцевостях" [4, с. 25].

Закон 15 червня 1912 р., виданий вже в період думської монархії, був прямим наслідком столипінської аграрної реформи. В черговий раз селянське питання стало причиною для вирішення питання судового. Аграрна реформа робила безперспективним подальше існування інституту земських начальників і волосних судів. Їх скасування, тобто передача адміністративних і судових функцій відповідним органам, було лише питанням часу. Відповідно до нового закону мировий суд відновлювався, але у дещо видозміненому вигляді. Детальній ревізії піддалися всі правові норми, що були пов'язані із загальним облаштуванням мирового суду та судочинством [4, с. 141].

Система мирових судів в цілому не змінилася. Залишалися три види одноосібних мирових суддів – почесні, дільничні та додаткові, які разом складали другу інстанцію – мировий з'їзд. Становище мирових установ в судовій системі Російської імперії стало дещо іншим. Передусім, територіальна підсудність вже не так чітко була прив'язана до повітового поділу. Правило, що раніше діяло лише на Правобережній Україні, про можливість об'єднання в один мировий округ низки повітів поширювалося тепер на всю імперію. Выборність мирових суддів не скасовувалась. Земські збори тепер мали право самостійно встановлювати кількість мирових дільниць в повіті (разом з рішенням мирового з'їзду розклад дільниць передавався на затвердження міністру юстиції) і визначати відповідно до цього кількість дільничних мирових суддів [4, с. 142].

Для дільничних і додаткових мирових суддів ставилася вимога мати середню освіту, стаж роботи "по судовій частині" не менше трьох років. Тепер автоматично балотуватися на посаду мирового судді не мали права кандидати, які не відповідали цим двом обов'язковим умовам, так, як це і було за статутами в редакції 1864 р. Вища освіта, як і раніше, не була обов'язковою. Навпаки, особа, що перебувала не менше шести років на посаді секретаря мирового з'їзду, земського дільничного начальника або секретаря повітового з'їзду, мала право не надавати відомості про свою освіту. Нерухомість в міській смузі варіювалася від п'ятнадцяти тисяч рублів і вище – в столицях (замість колишніх шести тисяч рублів) і від трьох тисяч рублів – в інших містах. При цьому потрібно враховувати, що малося на увазі нове Положення про губернські і повітові земські установи станом на 1890 р., згідно з яким майновий ценз складав п'ятнадцять тисяч рублів, тобто збільшився приблизно в два рази. Новим стало й те, що вводився термін давності на володіння майновим цензом, який складав один рік [10, с. 35].

Закон визначав коло осіб, що не мали права стати мировими судьями. Вводилось обмеження ще на дві категорії: 1) особи, що були виключені з числа присяжних повірених, їх помічників і приватних повірених 2) євреї (факт ганебний, але занадто характерний для шовіністичної політики останніх Романових). Важливим доповненням було встановлення обмеження у виборах для осіб, звільнених з посад суддів в порядку повної дисциплінарної відповідальності. Була вилучена стаття, що дозволяла земським зборам одноставним рішенням обирати в мирові судді осіб, що не відповідали цензам. Обраних мирових суддів, як і раніше, затверджував Сенат, але на вакантні місця він призначав осіб, що відповідали усім законним цензам. Термін каденції усіх мирових суддів – три роки [9, с. 163].

Доповнення і виправлення, що стосувалися статусу мирових суддів, внесені в статuti після 1864 р., були в основному збережені. Упорядковувалася лише їхня редакція. Додаткові мирові судді повністю зайняли місце почесних при заміщенні дільничних мирових суддів на час відсутності останніх. Скасо-

увалося звання почесного дільничного мирового судді [4, с. 153].

Фінансування мирових судів, визначення розмірів заробітної плати суддів і судового апарату здійснювалося державним казначейством. Земські збори фінансували тільки оренду житла і службового приміщення, сплачуючи по 800 рублів додатково до окладу. Змінилася і сума посадових окладів: додаткові судді отримували по 2000 рублів в рік, дільничні – по 2800 рублів, голови з'їздів – по 4200 рублів. Таким чином, основні витрати брав на себе уряд, розриваючи тим самим фінансову і виборчу залежність мирових суддів від земських установ [6, с. 38].

До цивільної юрисдикції також входили позови про нерухомість. Загальна сума позовних вимог піднімалася до тисячі рублів, а термін давності по в'їдикаційних позовах з шести місяців подовжувався до одного року. Кримінальна юрисдикція визначалася, як і раніше, покаранням, проте у разі арешту і ув'язнення законодавець не вказував міри: усі статті, що містять санкції з таким видом покарання, були підсудні мировому судді [6, с. 39].

Отже, можна зробити висновок, що історія становлення і розвитку мирових суддів свідчить про їх глибоку вкоріненість у демократичні традиції та правову культуру європейських народів. По суті мирові судді є важливим показником елементарної демократичності судової системи. Закон 1912 року засвідчив ефективність та необхідність саме мирової юстиції. Мирові судді є універсальним інститутом судової системи, який може бути застосований у судовій системі демократичного типу – від класичної європейської, новодемократичної та до перехідної посттоталітарної системи.

Джерела та література:

1. Історія держави і права України / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К. : "Ін Юре", 2003. – Т. 1. – 656 с.
2. Боева Г. А. Место мирового суда в судебной системе Российской империи / Г. А. Боева // Законы России. – 2008. – № 2. – С. 124–127.
3. Кампо В. М. Мирові судді та громадські мирові судді в Україні: проблеми та перспективи впровадження / В. М. Кампо. – К. : "ІКЦ ЛЕСТА", 2007. – 40 с.
4. Лонская С. В. Мировая юстиция в России : Монография / С. В. Лонская. – Калининград : "Таймс", 2000. – 215 с.
5. Немытина М. В. Местная юстиция в России во второй половине XIX ст. / М. В. Немытина // Правоведение. – 1997. – № 4. – С. 52–62.
6. Попова А. Д. Деятельность пореформенной судебной системы / А. Д. Попова // Вестник московского университета. – 1999. – № 5. – С. 33–49.
7. Российское законодательство X–XX веков : Судебная реформа / Отв. ред. Б. В. Виленский. – М. : "Юрид. Лит.", 1991. – Т. 8–495 с.
8. Чернухина Л. С. Мировые суды и государственная власть в условиях дореволюционной России / Л. С. Чернухина // Журнал российского права. – 2004. – № 5. – С. 130–142.
9. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Львов : "Вышая школа", 1974. – 191 с.
10. Ярмиш О. Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1800–1917 рр.) / О. Н. Ярмиш. – К. : "НМК ВО", 1991. – 86 с.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО КОРПУСУ

Стаття присвячена історії формування Чехословацького корпусу, що тісно пов'язана з історією України періоду I світової та громадянської війни. Турбуючись про перетворення Чехословацького корпусу російської армії у майбутню армію своєї держави, Т. Масарик потрапив в Київ під час більшовицького наступу на столицю УНР. Метою Т. Масарика було перекидання своїх військ на західний фронт, тому допомогти українцям у їх визвольних змаганнях чехи не намагалися.

Ключові слова: Чехословацька дружина, Чехословацький корпус, I світова війна, Брестський мир.

Громадянська війна в Росії 1918-1920 рр. є однією з пріоритетних тем в сучасній історіографії. Проблема формування Чехословацького корпусу набула актуальності у зв'язку з тим, що російські дослідники вважають його найважливішим чинником ескалації громадянської війни в Росії, а чеські – ключовою подією у створенні власної державності. Для вітчизняних дослідників актуальність проблеми полягає в тому, що процес формування Чехословацького легіону розпочиналась на теренах сучасної України, де він проходив свої перші випробування. Однак спеціальні дослідження даної проблеми в сучасній вітчизняній історіографії практично відсутні.

Окремим аспектам історії формування Чехословацького корпусу на території України приділили увагу російські історики А. Кречетников, В. Цветков [2; 7] та українські – В. Киркевич [1] та інші.

Мета даної роботи – дослідження процесу формування Чехословацького корпусу та його діяльність на теренах України.

Монархія Габсбургів була в Чехії і Словаччині була вкрай непопулярною. Небажання битись за імператора Франца-Йосифа добре описав Я. Гашек в "Пригодах бравого солдата Швейка". Пріоритет у створенні військових частин із представників слов'янських народів Австро-Угорщини належав Чеському національному комітету (ЧНК) – організації чехів-колоністів у Російській імперії [7]. "Як всі інші колонії, так само й наші в Росії, – писав Т. Г. Масарик, – одразу з початком війни висловились за свободу і самостійність народу і почали робити спроби щодо організації війська з російських чехів і словаків" [4, с. 290].

Вже 25 липня 1914 р., тобто в день офіційного оголошення війни, ЧНК прийняв звернення до імператора Миколи II, в якому наголошувалося, що "на російських чехів падає обов'язок віддати свої сили на звільнення нашої батьківщини і бути пліч-о-пліч з російськими братами-багатириями". 7 вересня під час аудієнції в царя чеська делегація вручила йому меморандум, в якому підкреслювалося, що "вільна і незалежна корона Святого Вацлава скоро сятиме в променях корони Романових". Тим самим засновники майбутнього чехословацького корпусу з початку війни активно підкреслювали свою готовність не лише до боротьби з німцями у складі Російської армії, але й можливість включення звільненої Чехії до складу Російської імперії [7].

Рада міністрів 30 липня 1914 р. прийняла рішення про формування Чехословацької дружини. Російський уряд сподівався, що чехи подадуть прохання щодо надання їм російського громадянства [4, с. 291]. 28 вересня в Києві відбулось урочисте освячення їх прапора. У жовтні чеський легіон

виступив на фронт, де увійшов до складу 3-ї армії генерала Радко-Дмитрієва [5]. В кінці 1914 р. було дозволено набирати до Чехословацької дружини військовополонених чехів і словаків, яких називали "новодружинниками". Вперше це відбулось під Тарновом на початку 1915 р. [4, с. 291].

Командування Південно-західного фронту високо оцінювало Чеську дружину і рекомендувало перетворити її на полк. Штат дружини був збільшений до 2090 осіб, а 27 грудня 1915 р. дружина була перейменована в 1-й Чехословацький стрілецький полк. Влітку 1916 р. була створена Чехословацька стрілецька бригада у складі двох полків чисельністю близько 5 тисяч офіцерів і нижчих чинів під командуванням полковника Троянова [5].

Чехословацька бригада взяла участь у так званому наступі Керенського (під керівництвом Брусилова) влітку 1917 р. на Південно-Західному фронті в районі м. Зборів в Галичині. На ділянці фронту шириною 6,5 км., який обороняли 5500 вояків австро-угорської армії, зайняли позицію 3500 бійців чехословацької бригади. 2 липня 1917 р. під час шестигодинного бою вони прорвали фронт на глибину 5,5 км. і захопили в полон більше ніж 3200 солдатів противника. У цій битві взяли участь майбутній генерал Чехословацької армії Л. Свобода, вже згадуваний Я. Гашек та майбутній комдив Червоної Армії Я. Тромбах. Чехословацька бригада прикривала так званий Тернопільський відступ російської армії і знову відзначилась, але зазнала втрат, більших, ніж у Зборівській битві [8, с. 22].

Після цих подій бригада була перетворена на дивізію, а восени 1917 р. був створений 1-й Чехословацький корпус (дві дивізії) у складі 39 тисяч солдатів і офіцерів. У майбутньому передбачалось створення і 2-го корпусу. Можливо, через цю ідею в багатьох джерелах вказується, що "бунтівних" чехословаків було 60, 70 або навіть 80 тисяч. Чисельність корпусу значно зросла вже в розпал громадянської війни в Росії, і досягла в лютому 1919 р. 51 тис. солдат і офіцерів. Після більшовицького перевороту 218 бійців (0, 56 % від особового складу корпусу) (в тому числі й Я. Гашек) перейшли на бік Червоної армії [5].

15 квітня 1917 р. до Санкт-Петербурга прибув Т. Масарик [9]. Своє перебування в Росії він детально описав у книзі "Die Weltrevolution" [6, с. 34]. Незабаром йому заборонили в'їзд до Росії, і тому він зробив підробний паспорт на ім'я англійця Томаша Марсдена [9].

Щодо більшовиків та їх методів ведення громадянської війни, Масарик із самого початку не мав жодних ілюзій. У статті "Радянська Росія і ми" він описав інститут військових комісарів, який був створений з метою контролю та жорстокого терору як над офіцерами, так і над рядовими солдатами аж до безжалісного розстрілу їх родин, яких влада використовувала як заручників [3, с. 502].

Швидко зорієнтувавшись у зміні політичної ситуації в Росії, у жовтні 1917 р. Паризька рада на чолі з Т. Масариком подала клопотання до французького уряду і президента Пуанкаре про визнання всіх чехословацьких військових формувань частиною французької армії [5]. Корпус вважав себе автономною армією, яка підкорялась французькому командуванню і отримувала від Франції і Антанти певні кошти [6, с. 34]. 25 січня 1918 р. Т. Масарик проголосив ЧСК автономною частиною чехословацької армії у Франції. Була поставлена мета передислокації ЧСК на Західний фронт через Сибір [8, с. 25].

Усвідомлюючи, що доля майбутньої Чехословацької держави залежить у значній мірі від ролі ЧСК на фронтах Першої світової війни, Т. Масарик поїхав до Києва. "Лютування більшовиків у Києві та на околицях накладало на нас тяжке завдання бути терплячими", – згадував він про ті часи [4, с. 308-309]. Більшовики полковника Муравйова з середини січня 1918 р. обстрілювали Київ з важкої артилерії. Т. Масарик повернувся в місто, але як "агент англійських і французьких капіталістів",

переховувався у друзів та в готелі "Франція" під ім'ям англійця Марсдена. Він не міг через свою популярність підвести співвітчизників, тому й не зупинився в "Празі". Т. Масарик згодом згадував, що його перевели в безпечніше місце – Георгіївський госпіталь. Однак він щодня ходив до готелю "Париж" під гарматним обстрілом та під час вуличних боїв. Майбутній президент запам'ятав як один снаряд величиною з лікоть залетів у сусідній номер, влучив у стіну, впав на підлогу і застряг не вибухнувши [1].

Частини корпусу аж до середини березня 1918 р. (навіть після укладення сепаратного миру між більшовиками і Німеччиною) воювали з німецькими і австрійськими військами в Україні. За чотири дні боїв проти німців в районі Бахмача чехи і словаки втратили до 600 чоловік убитими і пораненими [5].

Умови Брестського миру передбачали обмін полоненими. Для чехословацьких добровольців повернення на батьківщину могло скінчитись розстрілом. Національний комітет на чолі з Т. Масариком зажадав від більшовиків, щоб легіонери отримали можливість виїхати до Франції і продовжувати битись на Західному фронті. Берлін і Відень такий варіант, звичайно, не влаштував [2]. Т. Масарик вів переговори з Муравйовим 10 лютого 1918 р. у присутності представників Антанти. 16 лютого Муравйов надіслав документ, який гарантував озброєним солдатам вільний і безперешкодний переїзд до Франції [4, с. 309]. Більшовики, ймовірно, без жалю видали б своїм союзникам-німцям чехів разом з Керенським, але не мали сил їх роззброїти. Німці й австрійці наполягали, щоб у чехів і словаків хоча б відібрали зброю. Ті й чути про це не хотіли: по-перше, вони не вірили жодному слову більшовиків; по-друге, у той час подорож по Росії без зброї була явним самогубством.

26 березня відбулось укладання домовленості, що чехи та словаки відправляться до Франції не через Мурманськ, а довгим кружним шляхом через Владивосток і Америку. Вони мали відправитись не як військове з'єднання, а як "група громадян, що має в своєму розпорядженні зброю, щоб відбивати напади контрреволюціонерів". Вони зобов'язались здати зброю безпосередньо перед завантаженням на кораблі [2]. Так розпочалась довготривала та небезпечна подорож чехів і словаків просторами російського Сибіру, де їх поява спричинила спалах громадянської війни.

Отже, історія формування Чехословацького корпусу тісно пов'язана з історією України періоду Першої світової та громадянської війни. Чехословацькі частини виявились одними з найбільш боєдатних в російській армії після повалення самодержавства у лютому 1917 р. Основними мотивом їх участі в бойових діях стала допомога військам Антанти і бажання створення власної національної держави. Чеський лідер Т. Масарик швидко й чітко зорієнтувався у зміні політичної ситуації в Росії після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. Не очікуючи сепаратного договору більшовиків з німцями, він вже в жовтні 1917 р. порушив питання про передислокацію Чехословацького корпусу на Західний фронт. Турбуючись про майбутню армію своєї держави, Т. Масарик потрапив у Київ під час більшовицького наступу на столицю УНР. Чехи хотіли якнайшвидше вивезти свої війська на захід, а тому й не намагались допомогти українцям у їх визвольних змаганнях. Однак, виїхавши з України, ЧСК надовго опинився в епіцентрі громадянській війні в російському Сибіру.

Джерела та література:

1. Киркевич В. Київські адреси чехословацької державності / В. Киркевич // Дзеркало тижня. – 2004. – № 46.
2. Кричтетников А. Чехословаки в Гражданскую: из России без любви [Електронний ресурс] / А. Кричтетников // BBC Russian. – Режим доступу до статті: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_7406000/7406784.stm

3. Масарик Т. Г. Россия и Европа : Эссе о духовных течениях в России / Масарик Томаш Гарриг. – СПб. : РХГИ, 2003. – Т. 2.
4. Масарик Т. Г. Світова революція за війни й у війні, 1914-1918: спомини / Т. Г. Масарик // Хроніка – 2000. – 1999. – Вип. 25 – 26.
5. "Мятеж" Чехословацкого корпуса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volk59.narod.ru/myatezh.htm>
6. Сахаров Н. В. Чешские легионы в Сибири (чешское предательство) / Н. В. Сахаров. – Берлин, 1930.
7. Цветков В. Ж. Легион гражданской войны / В. Ж. Цветков // Независимое военное обозрение. – 1998. – № 48.
8. Чехословацьке військо в Україні під час першої світової війни: короткий історичний нарис. – Прага, 2002.
9. Stanislav Berton Anabaze T. G. Masaryka [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cs-magazin.com/2003-08/view.php?article=articles/cs030802.htm>

Олена Пабат

СУЧАСНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ІСЛАМО-ХРИСТІЯНСЬКИХ ПРОТИРІЧ У ЛІВАНІ

У статті розглядаються особливості зародження та розвитку внутрішньоліванських протиріч. Конфесійний аспект впливав на політику країни від прийняття конституції республіки й сьогодні продовжує відігравати важливу роль. Взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої політики Лівану спричиняє загострення військового протистояння.

Ключові слова: конфесіоналізм, мусульманські та християнські партії, внутрішній та зовнішній конфлікти, мирне врегулювання.

Історія Лівану протягом останніх десятиліть пройшла через багато складних внутрішніх соціально-політичних криз, які нерідко набували характеру збройної боротьби між етнічними і конфесійними групами. Характерно, що в кожній із цих криз нерідко визначальним був суто зовнішній вплив, адже Ліван внаслідок своєї геополітичного розташування, економічного і релігійного устрою є зручним об'єктом для експансії.

Протягом 1975 – 1990 рр. у країні тривала руйнівна громадянська війна. Спровокували війну потоки палестинських біженців під час Шестиденної війни 1967 р. та Війни судного дня 1973 р., які змінили демографічний та релігійний баланс в країні. Не бажаючи приходу до влади в Лівані ворожих до себе сил, в конфлікт втрутилася сусідня Сирія. Вона фактично окупувала територію Лівану та встановила там маріонетковий уряд. Таке становище зберігалось до 2005 р.

Протягом цього часу Ліван потерпав від внутрішніх суперечок: на півночі країни було встановлено владу Сирії, на півдні зростав вплив терористичної організації "Хезболлах", яку підтримували іранські фундаменталісти. Лише у 2005 р. становище стабілізувалося, але вже наступного року розпочалася нова ізраїльсько-ліванська криза. Окупація півдня країни забрала десятки тисяч людських життів, завдала великих збитків економіці, змусила багатьох жителів залишити країну.

Незважаючи на наявність зовнішнього впливу, сутність конфлікту полягає у протистоянні між ісламськими та християнськими общинами Лівану. Конфлікт, який оформлювався впродовж тривало-

го часу, набув свого апогею на початку 70-х рр. ХХ ст. Але й на сьогодні ця проблема не є врегульованою. Ліванський народ і досі не може примиритись між собою.

Затяжний характер конфлікту обумовлений унікальністю його передумов. Першопричини внутрішніх і зовнішніх чинників конфлікту, з одного боку, полягають у тому, що шийтська спільнота за підтримки Ірану намагається одноосібно змінити "рівновагу влади" на свою користь, особливо після "божественної перемоги" над Ізраїлем під час т. зв. "літньої війни" 2006 р. [9, с. 79].

Відповідно до ліванської конституції шийти – найбільша мусульманська спільнота, котра складає приблизно 1,2 млн. чоловік у країні з чотирьохмільйонним населенням, мають право лише на 21 % місць у кабінеті міністрів. На сьогодні вони не згодні з подібним порядком і вимагають більш пропорційного представництва. Однак скрутний стан партії "Хезболлах" на сьогодні гостро контрастує з тією широкою популярністю, котру вона отримала після протистояння з Ізраїлем під час "літньої війни" 2006 р. І якщо тоді майже кожен мусульманин підтримував "Хезболлах", то тепер, почавши боротьбу за політичну владу, вона втратила підтримку більшості арабів-сунітів [4].

Практично всі внутрішні сили, задіяні в ліванській кризі, розуміють, що діюча конфесійна система із властивими їй гострими соціально-політичними перекосами, по суті, вичерпала себе. Назріла потреба необхідності проведення реформ. Слід підкреслити, що конфліктуючі сторони – а ними на внутрішньоліванській арені, перш за все, є партії та збройні загони – у своїй більшості визнають, що ця боротьба має не релігійний, а передусім соціально-політичний характер.

Східний проісламський чи прозахідний вектор розвитку – проблема, через яку основні протиборчі сторони займають практично полярні позиції. Вона загострюється в контексті протистояння концепцій "ліванізації", носіями якої є християни, та "арабізації", котру підтримують представники мусульманських сект [10, с. 32].

Фундаменталістські (як сунітські, так і шийтські) кола вбачають майбутнє країни в ісламізації державного ладу. Але такий підхід означав би лише перехід від конфесіоналізму до ісламської теократії в державно-політичному житті. Звичайно, що в умовах релігійно-общинного плюралізму Лівану такий проект реформи не користується підтримкою в широких масах населення.

Більш численна група, сформована в основному з поміркованих, консервативних та клерикальних мусульманських кіл, відстоює позицію модернізації нині існуючої системи, зберігаючи при цьому її традиційну конфесійну структуру. Досягнення цього пропонується за допомогою виправлення протиріч і перекосів, які утворилися за роки незалежності. Зокрема, планується досягнення рівного представництва мусульманських та християнських общин у парламенті, розширення прав прем'єр-міністра (мусульманина) до рівня прав президента (християнина) та посилення відповідальності того й іншого перед парламентом, проведення адміністративної децентралізації та відповідної передачі ряду функцій держапарату на місцях, а по суті в общини при збереженні принципу заняття ключових посад згідно традицій конфесіоналізму [9, с. 82].

Рішучими противниками такого підходу виступили найактивніші патріотичні та демократичні сили країни. Ще в серпні 1985 р. в місті Штора був створений Фронт національного союзу, що об'єднав Прогресивно-соціалістичну партію, Ліванську комуністичну партію, Партію арабського соціалістичного відродження (Ліванська секція), Сирійську соціальну національну партію. Сюди ввійшли також рух "Амаль", Політична рада міста Сайда, тощо – загалом п'ятнадцять організацій.

У програмному документі Фронту йдеться про те, що конфесійна система розпалась остаточно, що унеможливило здійснення будь-якої реформи в її рамках. Єдиний вихід із ліванської внутрішньопо-

літичної кризи полягає у скасуванні всіх форм державного конфесіоналізму на будь-якому рівні: у державі, адміністрації, армії тощо; у відмові від усіх проектів розчленування Лівану як єдиної держави під прикриттям її релігійно-общинної специфіки; у виробленні нового виборчого закону, котрий гарантуватиме представництво в органах управління на основі демократичної більшості; в активній участі на виборах не окремих представників общин, а й партій; у виробленні закону про ліванське громадянство, зокрема, в усуненні з посвідчення особистості згадки про належність до релігійної общини [10, с. 33].

Такий радикальний підхід, як показує життя, не влаштовує праві християнські сили, перш за все верхівку маронітської общини. Адже він означає втрату для них усіх конфесійних привілеїв. Звичайно, запровадження такого варіанту виходу з ліванської кризи є вигідним для мусульман, адже їх права порівнялись би до християнських.

У 1984 році в Лозанні відбулася зустріч лідерів ворогуючих політичних та військових ліванських угруповань. Представники правохристиянських сил пропонували розподілити порівну між мусульманами та християнами міністерські портфелі, але при цьому зберегти посаду президента за маронітом, якого обирають за допомогою абсолютної парламентської більшості. У той же час християни винесли на переговори пропозицію про перетворення ліванської унітарної республіки на федеративну державу. Цю ідею довгий час підтримували фалангісти. Її суть зводиться до поділу Лівану з урахуванням релігійно-общинної специфіки країни та її поділу на окремі райони самоврядування (анклави, федерації) [7].

Політична структура в Лівані була покликана згладити існуючі протиріччя шляхом відновлення динамічного балансу сил. У системі, яка характеризується балансом сил, де немає арбітра протидіючим силам, політичний симбіоз між ними заважає досягненню стабільності [10, с. 34]. Однак той факт, що парламентська система формувалася на релігійній основі, наклав свій відбиток і на формування політичної культури суспільства, зорієнтувавши процес самопізнання всередину общин і одночасно – поза межами Лівану – в бік єдинорівців. Підсумок цих процесів полягає в тому, що сьогодні Ліван є поділеним суспільством з розбитою на частини політичною культурою. Почуття національної приналежності та національної вірності, саме поняття "Ліван" асоціюється перш за все з поняттями "християнин", "шиїт", "суніт", та трансформується виключно в почуття вірності членам своєї релігійної общини та родичам.

При вирішенні питань представництва общин у таїфському Лівані (22 жовтня 1989 року було укладено Таїфські угоди, що заклали основу політичного урегулювання громадянської війни) вибір був зроблений на користь збереження конфесійної системи із властивим їй комплексом стримувань і противаг, а також, що не менш важливо, залежністю від зовнішнього впливу, у даній ситуації – балансованого сирійського. З урахуванням нових реалій післявоєнне врегулювання передбачало перерозподіл повноважень у рамках "правлячої" трійки (президент – прем'єр-міністр – спікер парламенту) зі збереженням конфесійного принципу при її формуванні (мароніт – суніт – шиїт відповідно), а також зрівняння кількості християнських та мусульманських місць у парламенті. Зовні ці нововведення не зачіпали основ політичного конфесіоналізму, проте призвели до того, що мусульмани, особливо вихідці з сунітської общини, змогли суттєво розширити свій вплив в уряді та представництво на керівних посадах держслужби та силових відомств [7].

Ситуація в країні змінилась після виведення сирійських та ізраїльських військ у 2005 р. Однак ця подія не виправдала очікувань на стабілізацію ситуації в країні. Нестійка політична система Лівану

втратила найбільш дієвий стримуючий механізм, що дозволило провідним конфесійно-політичним об'єднанням знову почати боротьбу за поділ сфер впливу. Зважаючи на розвиток подій на початку ХХІ ст. можна стверджувати, що із конфесійної точки зору внутрішньоліванський конфлікт фактично вилився в суперництво мусульманських общин – сунітської та шіїтської. Християни ж опинились у найбільш скрутному становищі. Після припинення "сирійського опікунства" у них з'явилися надії на відродження сильного християнського Лівану. Проте, поява нових маронітських гравців не сприяла посиленню общини, а лише посилила розкол у християнських рядах та привела до зростання напруги в країні [1].

Загалом, внутрішня ситуація в Лівані все більше наближається до критичної. Особливо це стосується періоду після осені 2007 року. Міжконфесійні протиріччя можуть остаточно дестабілізувати становище в країні. Ще більш небезпечним є зміна характеру внутрішньополітичного конфлікту, руйнація створених механізмів мирного співіснування. Це може призвести до зламу системи конфесійного представництва без пошуку адекватної, сприятливої для всіх сторін альтернативи. У такому випадку постраждають представники всіх конфесій, однак найбільших втрат зазнає найменш захищена християнська меншина, яка ризикує бути повністю витісненою з політичного життя Лівану.

Таким чином, шляхом досягнення довгострокового врегулювання конфлікту повинен стати не військово-політичний чи економічний тиск на регіональних гравців, а заохочення всеохоплюючого внутрішньоліванського діалогу. Особливу увагу необхідно приділити досягненню справедливого врегулювання близькосхідного конфлікту на всіх його напрямках – і ліванському, і палестинському, і сирійському. Це дозволить суттєво розрядити ситуацію навколо Лівану загалом і посприє політичному вирішенню питання з воєнізованими структурами "Хезболлах".

Світове співтовариство зацікавлене в тому, щоб результатом комплексних зусиль з боку як внутрішньоліванських сил, так і держав, зацікавлених у розв'язанні конфлікту, стало мирне відродження стабільного та суверенного Лівану за умов збереження його культурно-конфесійної багатоманітності.

Джерела та література:

1. Арас Дж. Тероризм вчера, сегодня и навеки [Електронний ресурс] : / Дж. Арас. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aras/04.php
2. Блищенко М. "Мирное" соглашение и его плоды: [О положении в Ливане] / М. Блищенко // Азия и Африка сегодня. – 1984. – № 2. – С. 17 – 18.
3. Кузнецов Д. Арабо-израильский конфликт в зеркале общественного мнения в странах Запада и Востока / Д. Кузнецов // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 12. – С. 16 – 20.
4. Ливан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.krugosvet.ru/enc/Earth_sciences/geografiya/LIVAN.html
5. Мартинов А. Ліван: вибори вільні, але нечесні / А. Мартинов // Демократична Україна. – 2005. – № 91 (22 червня). – С. 4.
6. Мартинов А. Ліванська криза / А. Мартинов // Демократична Україна. – 2007. – № 140 (14 грудня). – С. 6.
7. Мироненко О. Конституційна юстиція: маловідомі сторінки історії. Ст. 262: Роль шіїтського напряму шар'яту в конституційному контролі Лівану та Іраку повоєнного періоду [Електронний ресурс] : / О. Мироненко // Закон і бізнес. – Режим доступу до журн.: <http://www.zib.kiev.ua/article/1152616669829/>
8. Михин В. Трудный путь к миру в Ливане / М. Михин // Международная жизнь. – 1984. – № 5. – С. 105 – 107.

9. Рассадин П. Ливанский конфессионализм и политические кризисы / П. Рассадин // Международная жизнь. – 2007. – № 10. – С. 75 – 89.

10. Скороход Ю. С. Ливанский кризис и перспективы его урегулирования / Ю. С. Скороход // Вопросы новой и новейшей истории. – 1992. – Вып. 38. – С.31 – 35.

11. Стоклицкий С. Л. О причинах конфликта в Ливане / С. Л. Стоклицкий // Международная жизнь. – 1987. – № 5. – С. 59 – 68.

Олена Плоска

ВПЛИВ РЕФОРМ МУСТАФИ КЕМАЛЯ НА СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ

З XIX ст. не припиняється боротьба за права жінок, за їх фактичну та юридичну рівність з чоловіками. У Турецькій республіці права жінок були закріплені Мустафою Кемалем у ході його реформ. У статті розглядається вплив реформ Ататюрка на становище жінки, та визначається прогрес, який було закріплено в питанні рівності чоловіків та жінок у період становлення республіки в Туреччині.

Ключові слова: Ататюрк, реформи, модернізація, жінка в турецькому суспільстві.

Питання ролі Мустафи Кемалю в новітній історії Туреччини є складним і багатограним, оскільки він – одна з тих історичних постатей, якій вдалося докорінно змінити долю свого народу. Вивчення впливу окремих осіб на долю держав чи націй – популярна тема багатьох досліджень та дискусій. Проте Туреччину та її лідерів спіткала особлива доля. Протягом тривалого часу про історію цієї держави через ідеологічні причини у нас знали недостатньо, певну роль у цьому відіграли також "європейські стандарти". Одним з яскравих підтверджень тому є вислів апологета західної історіографії лорда Рюсселя, який писав: "З часу своєї появи в Європі, турки ані в чому, ані на один крок не були корисними для Європи..." [5].

Більшість оцінок, даних М. Кемалю, були однобічними. У працях західних дослідників про нього, перш за все, йшлося як про людину, яка прагнула прищепити Туреччині образ західної культури. У роботах турецьких дослідників акцент робився здебільшого на національному аспекті його діяльності. Радянська історіографія підкреслювала вплив Жовтневої революції та її лідерів на Туреччину. Детальне життєописання Мустафи Кемалю, зроблене відомим французьким істориком-тюркологом, професором Сорбонни Олександром Жеваховим, розкривало багато невідомих раніше деталей біографії цієї однієї з ключових фігур світової історії початку ХХ ст. [6].

Про Кемалю та його реформи дізнаємось також із узагальнюючих праць, присвячених історії Туреччини [2]. Проте відзначимо, що не всі аспекти цих реформ знайшли рівномірне висвітлення в літературі. Так, все ще малодослідженою залишається проблема впливу реформ Кемалю Ататюрка на становище жінки у новоствореній Туреччині [1, с. 10]. Між тим, вивчення проблеми формування нових підходів до визначення становища жінки у процесі культурних та суспільних перетворень у

Турецькій Республіці залишається актуальним і перспективним напрямком, оскільки багато питань, які стосуються статусу турецької жінки, виходять навіть за локальні рамки та стають загальними, зважаючи на посилення інтересу до Сходу та до ісламу в усьому світі.

Відзначимо, що становище жінки в Османській імперії в цілому було неоднозначним. Її життя регламентувалось законами ісламу, родиною та на державному рівні. Слід констатувати повну залежність жіночої статі від чоловічої, нерівність жінок. Деякі мусульманські богослови взагалі вважали, що жінка не могла мати душі. Все життя вона повинна була підкорятися спочатку батькам, а потім передбачалась її залежність від чоловіка. Навіть дітей вона повинна була виховувати згідно з законами ісламу та традиціями родини чоловіка. Перед весіллям, незважаючи на те, чи було воно бажаним для дівчини чи ні, батьки не радились з нареченою. Про почуття до майбутнього чоловіка взагалі не йшлося. Мусульмани вважали, що кохання між подружжям не є обов'язковим, а всі почуття слід підкорювати розумові та спрямовувати на продовження роду. Становище жінки було достатньо умовним, адже вона майже не мала ніяких прав [8, с. 55-71]. Лише завдяки реформам М. Кемалю ситуація почала докорінно змінюватись.

Наприкінці XIX ст. колись велика й блискуча держава турецьких султанів – Османська імперія – переживала важкі часи. Опинившись під загрозою розчленування, країна змогла зберегти незалежність завдяки зусиллям Мустафи Кемалю, який виступив у ролі талановитого військового стратега та політика. Ставши першим президентом вільної Туреччини, М. Кемаль здійснив низку рішучих і сміливих для того часу реформ. При цьому він часто повторював: "У нас єдиний шлях – Європа" [1]. Кемаль намагався створити світську, майже європейську державу, при цьому зберігаючи самобутність свого народу. Не завжди перетворення Кемалю вітались: його політика зустрічала стійкий опір противників і ворогів, які вважали такі корінні зміни злочином проти країни. Проте, М. Кемаль був сміливим і незалежним, він твердо дотримувався обраного шляху, який вважав абсолютно вірним [1, с. 14].

Кожний політичний крок М. Кемалю був виважений і прорахований. Він не використовував владу для отримання задоволення марнославства. Це була своєрідна можливість для нього кинути виклик долі. Існує думка, що для досягнення своїх цілей Кемаль готовий був використовувати всі засоби. Але до цих "засобів" не входили масові репресії. М. Кемаль зумів зробити Туреччину світською державою, не вдаючись до тотальних заборон. Іслам не піддавався гонінням ані за часів Ататюрка, ані після, хоча сам Ататюрк був атеїстом. Його атеїзм мав здебільшого демонстративний характер. Це був політичний жест. Його поведінка часто ставала викликом. Усе його життя було революційним [6; 7].

Так, ставши президентом нової республіки, Мустафа Кемаль негайно приступив до проведення реформ, які повинні були назавжди змінити обличчя країни та перетворити її на сучасну європейську державу. Він почав з прийняття нової конституції, яка була ратифікована в 1924 р. й засновувалась на європейському праві. У березні 1924 р. колишню мусульманську систему навчання замінили державною. Тоді ж було скасовано халіфат – мусульманську форму правління, яка існувала в Туреччині з 1517 р.

Добре розуміючи специфіку своєї країни, М. Кемаль мав наміри уникнути конфліктів на релігійно-му ґрунті. Тому його реформи були засновані на принципі чіткого розмежування релігії та політики. Ці кроки допомогли Кемалю послідовно й успішно запроваджувати в життя перетворення. Уже до 1928 р. з конституції були остаточно вилучені посилання на іслам як на офіційну релігію в державі. Це дозволило закріпити світський характер Турецької Республіки [11].

Обравши чіткий курс реформування країни, М. Кемаль визначив 6 принципів державотворення, а

саме: лаїцизм (впровадження світського характеру держави, в якій би іслам займав провідну роль у духовному житті), етатизм (напрямок політичної думки, який розглядав державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку), патріотизм (забезпечення національних інтересів країни), націоналізм ("Єдиний народ – єдина Туреччина"), республіканізм (парламентсько-президентська система правління) та революційність (політика радикальних змін). Отже, саме завдяки Мустафі Кемалю в Туреччині ліквідовано монархію, встановлено республіку і створено незалежну національну державу за європейським зразком.

У 1934 р. Великими національними зборами Туреччини було прийнято закон про введення прізвищ. М. Кемаль отримав прізвище Ататюрк – "батько всіх турків".

Ататюрк надзвичайно цінував внесок жінок у боротьбу за національне визволення та підкреслював, що "в турецькому суспільстві жінка не повинна відставати від чоловіка в галузі науки, освіти та культури, а можливо, має, навіть, випереджати його" [3, с. 293-309]. Він підтримував емансипацію жінок. У 20-х рр. ХХ ст. їх було вже багато в аудиторіях гуманітарного факультету Стамбульського університету. Їм дозволили знаходитись на палубах поромів, хоча раніше не випускали з кают, дозволили їздити в тих же відділеннях трамваїв та потягів, що й чоловікам.

Кемаль ввів у обіг європейський одяг. Водночас було заборонено носіння паранджі та іншого середньовічного одягу. Критики з боку Ататюрка зазнала й чадра. Він взагалі вважав, що "звичай закривати обличчя жінкам робив турецьку націю посміховиськом" [1, с. 17].

Серйозним кроком щодо покращення становища жінки став прийнятий у 1926 р. новий цивільний кодекс, який замінив собою шаріат. Згідно з ним скасовувалась полігамія та закріплювались рівні права подружжя у шлюбі. Кодекс надавав право жінкам першими подавати на розлучення, ставати опікунами та одержувати спадщину [4, с. 120].

Відзначимо, що активну участь у "звільненні" турецьких жінок брала дружина Кемалю Ататюрка – Латіфа. Вона народилася 1898 р. в Ізмірі, у родині знатного купця. Латіфа закінчила юридичний факультет одного з європейських університетів і повернулася на батьківщину незадовго до завершення війни за незалежність. Коли вона дізналась, що до відвойованого у греків Ізміру прибув Ататюрк, прийшла в його штаб-квартиру та запропонувала президенту зупинитися в їхньому сімейному особняку. Ататюрк з радістю прийняв запрошення, і, хоча перше знайомство виявилось недовгим, Кемаль був зачарований цієї яскравою молодою жінкою. У січні 1923 р. він попросив батьків Латіфи дати згоду на їхній шлюб. На весіллі наречена з'явилася з відкритим обличчям, що було нечуваням для того часу явищем. Ставши першою леді, вона надалі ніколи не приховувала обличчя під чадрою, хоча продовжувала носити хустки або капелюшки. Латіфа завжди супроводжувала Ататюрка в його поїздках по країні, навіть у такі віддалені куточки, куди не хотіли їхати дружини інших офіційних осіб, бо вважали ці місця небезпечними [1, с. 17-23].

Ататюрк вирішив запровадити емансипацію жінок у тих же межах, що і в Західній Європі. У 1930 р. жінки отримали право голосу. Їм дозволялась участь у виборах до місцевих органів влади. У 1934 р. це право поширилося і на парламентські вибори. У результаті чого в середині 1930-х років серед членів парламенту опинилося одинадцять жінок. Із введенням цивільного кодексу особливо стало заохочуватися одержання жінками освіти. Навчання на всіх рівнях, від початкової школи до університету, зробили спільним для чоловіків і жінок. Це повинно було дозволити жінці не лише брати участь у вихованні дітей і веденні домашнього господарства, але й стати активною учасницею суспільного життя країни.

Відзначимо, що перші жінки, які були обрані до парламенту, відрізнялись високим рівнем освіченості та культури, навіть у порівнянні з чоловіками-депутатами. Проте, якщо врахувати той факт, що депутати-жінки в парламенті займали місця на останніх лавах, то стає зрозумілим, що незважаючи на законодавство, на підсвідомому рівні, нерівність зберігалась .

Жінки-депутати того періоду зробили величезну роботу щодо покращення життя жінок в цілому, медичного та соціального забезпечення. Їх праця була спрямована на перетворення задумів Ататюрка в життя. За таку особливість поведінки їх назвали "слухняними жінками" [7, с. 329].

Молода Турецька республіка незабаром почала пишатися успіхами своїх громадян у суспільному житті [9, с 113]. У тридцятих роках з'явилися перші символи: жінка-лікар, адвокат, суддя. Складну професію льотчика освоїла одна з прийомних дочок Ататюрка Сабіха Гьокчен. Викладач історії Мехмет Ічюз писав: "Рідних дітей у засновника Туреччини не було, проте він узяв сім прийомних дочок, а, крім того, виховував двох хлопчиків-сиріт. Одна з прийомних дочок стала відомим істориком, інша – першою турецькою жінкою-льотчиком, третя – лікарем. Їхня кар'єра стала прикладом емансипації турецької жінки. Кемалізм представлявся як державний лад, при якому жінка могла вільно розвиватися" [7].

Так виник масовий рух "Доньки Ататюрка", до якого долучилися тисячі молодих, прогресивних жінок. Жіноча організація виступала за збереження світських традицій і посилення ролі армії в управлінні державою. Особливі побоювання викликав політичний іслам, який насаджував закони шаріату. "Доньки Ататюрка" стали синонімом жінок з активною життєвою позицією: "Гей, героїчні турецькі жінки, ви здатні на подвиг заради республіки!" [8, с. 83].

Кемаль сам виступав у ролі учителя нації. У Туреччині запроваджувалась західна система чисел і латинський алфавіт. Ататюрк особисто роз'яснював людям особливості нового правопису. Коран було перекладено на турецьку мову. Були прийняті й інші закони, що зближували Туреччину з державами західного зразку. Зокрема, окрім цивільного, запроваджувався ще й новий кримінальний кодекс, вводилась нова система відліку часу, одиниць вимірювання та календар за міжнародними стандартами.

Однак Ататюрк не лише створив якісно нові норми життя, але й намагався змінити менталітет турецьких громадян. У першу ж річницю святкування проголошення республіки він улаштував бал. Більшість присутніх чоловіків були офіцерами. Ататюрк помітив, що вони не наважувалися запрошувати дам на танок. Жінки відмовляли їм та соромилися. Президент зупинив оркестр та вимовив свою знамениту промову: "Друзі! Не можу собі уявити, що в цілому світі знайдеться хоча б одна жінка, яка здатна була б відмовитися від танцю з турецьким офіцером! А тепер – вперед, запрошуйте дам!". І сам показав приклад [10].

Радикальні реформи Ататюрка подобались не всім. Незабаром в урядовій Народно-республіканській партії з'явилися опозиціонери. Серед незадоволених були воєначальники, герої війни за незалежність – Рауф Орбай, Казим Карабекір і Алі Фаут Джебесой. Вони були переконані, що не варто так докорінно змінювати соціальне та політичне життя Туреччини. Революціонери вийшли з Народно-республіканської партії та створили свою Прогресивно-республіканську партію, яку й очолив Казим Карабекір. У цей час у Південній Анатолії спалахнуло повстання під керівництвом лідера реакційних сил шейха Саїда Пірана. Президент Ататюрк звинуватив у цьому Прогресивно-республіканську партію й прийняв закон, який дозволяв йому придушувати будь-які прояви опозиційної діяльності. Карабекір та члени його партії були заарештовані. Деякі з них були засуджені до смертної кари. Щоправда, через кілька років сам Карабекір був амністований.

Президентство Мустафи Кемалю випало на важкий період між двома світовими війнами, на роки "великої депресії", коли величезні труднощі переживали й більш соціально стабільні країни. Туреччина була молодою республікою, яка тільки-но почала своє формування. Кемаль придушував невдоволення реформами, захищаючи країну від поширення нових ідеологій: комунізму, фашизму та фундаменталізму [1, с. 18; 11].

В цілому, реформи Ататюрка дозволили напівзруйнованій війною країні, яка знаходилась під тягарем султана і була повністю залежною від релігійних ісламських діячів, перетворитися в процвітаючу державу, яка стала орієнтуватися на європейські норми і стандарти. "Турецька модель" перебудови суспільства високо цінується. Туреччина прагне увійти до Європейського союзу, і жінка може відіграти в цьому процесі суттєву роль. Саме такою бачив Кемаль Ататюрк турецьку жінку – здатною до громадянського та політичного самопожертвування, вільною, наділеною всіма правами, які б відповідали демократичним традиціям та цінностям.

Джерела та література:

1. "Ататюрк" // 100 человек, которые изменили ход истории. – 2009. – № 61. – 32 с.
2. Гасанова Э. Ю. Об идеологии национально-освободительного движения в Турции и роли Кемалю Ататюрка в её развитии / Э. Ю. Гасанова // Турция. История и современность. – М., 1988. – № 8. – С. 165 – 175.
3. Жевахов А. Кемаль Ататюрк / А. Жевахов. – М. : Молодая гвардия, 2008 – 344 с.
4. Ибрагимова Н. Р. Роль женщины в социально-экономической, политической и культурной жизни Турции / Н. Р. Ибрагимова // Женщины зарубежного Востока и современность. – Ташкент, 1988. – С. 140 – 150.
5. Киласов Р. Р. Кемаль Ататюрк – идеолог и руководитель борьбы за национальное освобождение и независимое развитие Турции, 1918 – 1938 гг.: Дис. канд. ист. наук: 07. 00. 03 / Р. Р. Киласов. – Махачкала, 2002. – 149 с.
6. Мрасси Р. Основные факторы формирования региональной политики Турции 1917-1938 гг. / Р. Мрасси // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия : Политология. – 2009. – № 2. – С. 102 – 107.
7. Ульченко Н. Ю. Исламская традиция, феминизм и положение женщин в современной Турции / Н. Ю. Ульченко // Ислам и политика. – М. : Крафт + ИВ РАН, 2001. – С. 319 – 327.
8. Фернер М. Эти поразительные турки: Бытовая культура; Традиции; Правила поведения и др. / Пер. с нем. Седелкиной Н. А. – АСТ, Астрель, 2007. – 256 с.
9. Эфендиев Н. З. Участие женщин Турции в национально-освободительной борьбе турецкого народа / Н. З. Эфендиев // Турция: история, экономика: сборник статей – М. : Наука, 1978. – С. 309 – 318.
10. Father of Turkey: Ataturk [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.turkishconsulategeneral.us/>.
11. World War I and Turkish Independence [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.ataturktoday.com/>.

Юлія Степанець

ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДҐРУНТЯ ІДЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТІВ В НІМЕЧЧИНІ

В статті розглядаються найбільш впливові філософські ідеї, течії та погляди німецьких й зарубіжних філософів, які вплинули на формування ідеології Третього Рейху. Зокрема, розглянуто погляди німецького класика філософії Фрідріха Ніцше та їхню інтерпретацію ідеолога-

ми Рейху. Аналізуються націоналістичні, шовіністичні та пангерманізькі погляди, котрі стають провідними у німецькому суспільстві з початку XIX ст.

Ключові слова: націоналізм, шовінізм, фашизм, Фрідріх Ніцше.

Нацистську ідеологію неможливо зрозуміти без урахування того національного ґрунту, на якому вона сформувалася та який визначив її специфіку, відмінності від інших ідеологічних течій у фашизмі.

Формування ідеології Рейху розпочалось ще задовго до приходу до влади нацистів. Вже на початку XIX ст. в буржуазних колах Німеччини набули широкого розповсюдження ідеї націоналізму та пангерманізму. Великий вплив мали ідеї та погляди Фрідріха Людвіга Яна (1778-1852), який спекулював на справедливій боротьбі німецького народу проти наполеонівських завоювань. Він наголошував на вихованні молодого покоління в "німецькому національному дусі" та вкоріненні в його свідомості ненависті до французів, антисемітизм та ін. Безпосередньо Ф. Яну належать ідеї створення чистої та сильної раси, усунення іноземних мов, відродження грецького культу людського тіла та повернення до "нордичної релігії". Відразу після висунення цих "шалених" задач відбулася реакція на них. Її виразником став Генріх Гейне (1797–1856), який спрогнозував можливі наслідки приходу таких пангерманістів, як Фрідріх Людвіг Ян, до влади: "Той, хто хоч би в сьомому поколінні був французом, євреєм чи слов'янином, був би засуджений на виселення. Якщо хто-небудь мав би щось проти Яна чи проти його ідей, той обов'язково повинен бути позбавлений життя" [4, с. 89]. Гейне майже передбачив майбутнє. Прийшовши до влади, Гітлер розпочав саме ту "чистку" німецького населення, яку мав на увазі Гейне, але в більших масштабах та більш жорстоко, ніж уявлялось.

У першій половині XIX ст. значна кількість науковців і політичних діячів намагалась довести панівну роль німецького народу. Яскравим прикладом цього став професор політичних наук Фрідріх Ліст (1789-1846), який закликав германську расу творити долю світу, цивілізувати та заселяти "дикі країни". Але більш за все "поверненню" німецької нації в "германське середньовіччя" сприяли Леопольд фон Ранке (1795-1866) та Генріх фон Трейчке (1834-1896). Розглядаючи державу як деміурга історичного процесу, Ранке надавав їй майже містичного образу, характеризував її як втілення "божественної думки", утверджував ідею, згідно котрої "політика могутності", "політика війни та завоювання" розглядалась як "органічна життєва функція держави", яка сприяла її "гармонійному розвитку" [10, с. 130].

Значний вплив на формування націонал-соціалістичної ідеології здійснили теорії, які були запозичені з-за кордону. До них належить расова теорія, яка була сформована в XIX ст. в якості вчення Ж. А. де Гобіно, Ф. Клемом та С. В. Єшевським. Але вона відразу не була прийнята. Ситуація змінилася лише в останній третині XIX ст., коли німецький імперіалізм відчув себе достатньо сильним, щоб проводити свою політику. Саме в цей час ідеї расової теорії отримали найбільшого розвитку в Німеччині. Їх зміст складала теза про фізичну і психологічну нерівноцінність людських рас.

Дуже вдало іноземні теорії на німецькому ґрунті використав Хаустон Стюарт Чемберлен, який за своїм походженням був англійцем. В його працях є судження про расизм та багато інших ідей, які в подальшому стали невід'ємною частиною ідеології нацистів. Саме релігійні погляди Чемберлена були покладені в основу фашистського релігійного руху "німецьких християн". Вони вплинули на світогляд одного з провідних головних теоретиків націонал-соціалізму – Розенберга. Річ у тім, що Чемберлен був проти офіційної християнської релігії – як католицької, так і протестантської. Він протиставляв їй ідею "німецького християнства", "звільненого від єврейського духу" [11, с. 275].

Досить помітне місце у формуванні ідеології нацизму займають праці Є. Дюринга (1833 – 1921),

який наприкінці життя став провідним теоретиком німецького антисемітизму. Особливість його праць полягає в поєднанні антисемітизму та соціалізму, що в наступному буде досить широко використовуватись націонал-соціалістськими ідеологами та пропагандистами. Безпосередньо на світогляд Гітлера, як фюрера Рейху, вплинули теорії австрійських расистів та антисемітів кінця XIX ст., передусім віденського обер-бургомистра Люегера [11, с. 276].

Щоб краще зрозуміти генезу націонал-соціалістського світогляду, необхідно приділити особливу увагу окремим теоретикам, які відіграли особливу роль у формуванні німецького фашизму. Перш за все це Ф. Ніцше (1844 – 1900). Його погляди складні та суперечливі. Протягом життя цього мислителя вони зазнали глибокої еволюції. Історик філософії А. С. Богомолів писав: "Досить суперечливе за своїм змістом ... вчення Ніцше ціленаправлене, повністю підкорене логіці класової боротьби" [7, с. 41]. Саме тому їх не можна розглядати однозначно, як погляди Гобіно, Яна чи Дюринга. Але все ж таки деякі елементи його вчення не можна заперечувати. Ніцше були властиві антидемократизм, негативне ставлення до парламентаризму, зневага до слабких, апологетика аристократії тіла і духу. Саме це і сприяло формуванню атмосфери, яка сприяла поширенню його фашистських поглядів.

Його думки та погляди були повністю спотворені нацистами, а також відірвані від контексту. Вони "втягували" з його праць лише ті положення, які були потрібні для обґрунтування своїх жорстоких дій. Так, А. Боймлер, офіційний філософ гітлерівського режиму, прославляв Ніцше за "боротьбу проти знань", за "атаку на картезіанство". Згідно Боймлеру, Ніцше був першим філософом реалізму, "самобутнього" реалізму, в основі якого лежить панування інстинктів та концепція надлюдини, що і надає зміст Життю [4, с. 87]. Для Ніцше "надлюдина" – це найвищий тип особи. Лише такий тип людини має волю до влади та володарює, вимагає підкорення, творить щастя та надію людства. Але, згідно інтерпретації Шпенглера, зміст поняття "надлюдина" був значно змінений. Він надавав надлюдині "земного значення...якій випало історичне завдання: взяти на себе відповідальність за долю цивілізації в умовах "Занепаду Європи" [11, с. 278]. Вони вважали, що таку "надлюдину" можна "зробити", вивести її біологічний тип шляхом втручання у природний процес творення людини.

Звірства Рейху в соціальній політиці також були запозичені в Ніцше. Прийшовши до влади, фюрер та його підлеглі поставили собі за мету "очистити" німецьке населення, яке є тягарем для всього здорового суспільства. Створювались спеціальні програми, згідно яких особи, які були фізично чи психічно неповноцінними позбавлялись життя. Яскравим прикладом цього є програма "Акція Тіргантенштрассе – 4". Широкого застосування набула евтаназія. Ніцше, у свою чергу, лише рекомендував "в ім'я оздоровлення суспільства" [11, с. 278] повністю закрити соціальне законодавство та соціальну благодійність. Також він наголошував на тому, що необхідно ліквідувати заклади, які полегшують життя слабким, хворим, тобто, тим, хто гальмує природний процес звільнення суспільства від усього, що йому заважає. Це були лише рекомендації, але для нацистів це була пряма вказівка на вбивство психічнохворих та фізично нездорових осіб.

Нацисти запозичили та дуже добре засвоїли тезу про те, що лише серед рівних собі необхідно притримуватись певних традицій, звичаїв та проявляти високі людські якості: вірність, честь, любов та дружбу. Але у стосунках зі всіма іншими людьми вони повинні звільнятися від цих високих моральних обов'язків. Ніцше надавав великого значення війні та агресії. У своїй книзі "Так говорив Заратустра" він підносив війну як найвищий прояв людського духу. Той же Шпенглер інтерпретував цей факт як необмежене застосування насилля в ім'я реалізації прагнення до влади та панування [11, с. 278].

Взагалі, погляди Ніцше на дійсність сприймалися, головним чином, через призму послідовників та інтерпретаторів, серед яких головну роль відігравав Шпенглер. Якщо Ніцше обмежувався лише

певною декламацією, то Шпенглер робив із неї конкретні практичні висновки. Нацистська влада відійшла від первинного змісту поняття "боротьби" та "панування сильних" та інтерпретувала їх так, як їм було це необхідно. Вони сміливо спирались на відомого філософа та його вчення. Проте від ідей Ніцше та його поглядів у політиці та ідеології нацистів майже нічого не лишилось. Вони навіть зуміли викривити та змінити зміст поняття "надлюдини". Якщо у Ніцше це була духовно сильна людина, яка мала чітко сформульовані погляди та позиції, то у влади Рейху це поняття було наповнене зовсім іншим змістом. Для них це був фізично сильний тип людини, який буде підкоряти всіх інших лише силою та примусом, а не своєю силою духу. Для Гітлера та його підлеглих істинна ідеологія базувалась не на логіці, не на сприйнятті розумом, а на сліпій, ірраціональній вірі. Їм не потрібна була раціональна та наукова теорія, а "ідея", яка мала б риси пристрасті, заклик до дій. Звідси й походить апеляція до містики та міфу. Спираючись на неї, нацисти оголосили ядром, важливою складовою своєї ідеології міф про уявну зверхність арійської раси, метою якого було виправдання права німців на світове панування та гноблення інших народів. Пізніше ідея "переваги арійської раси" переросла на панівну доктрину, яка демонструвала жорсткі уявлення про фізичний ідеал і призначення людини, шлюб та сексуальні відносини, виховання молоді, канони в мистецтві, смерть і поховання.

Зрештою фашизм, будучи ідеологією найреакційніших, найагресивніших кіл імперіалістичної буржуазії, об'єднав у собі все жорстоке, кроваве, бездуховне, і в той же час відкинув усі великі надбання античної культури, героїчного спадку культури Відродження, гуманістичні ідеї розуму, просвітництва, прогресу. Фашистська ідеологія повинна була виконати соціальне замовлення своїх "господарів": надати фашизму хоч би видимість теоретичної респектабельності, знайти "ідейних" прашурів гітлеризму, духовних предків Геббельса та Розенберга. П. Тольятті зазначив: "Ніщо так не схоже на хамеліона, як фашистська ідеологія. Не можна її розглядати у відриві від конкретної мети, яку фашизм намагався досягти в конкретний момент за допомогою конкретної ідеології" [37, с. 17].

Отже, до творення ідеології Рейху долучились відомі філософи та історики, які й сформували світогляд "третьої імперії". Це була справа не одного десятиліття: вона формувалася та еволюціонувала протягом декількох століть. Ф. Л. Ян ще на початку XIX ст. зазначив, що німецький народ повинен бути позбавлений від домішок інших народів. Є. Дюринг досить професійно поєднав антисемітизм з соціалізмом. Завдяки О. Шпенглеру суспільство Німеччини початку XX ст. отримало саме ту інтерпретацію вчення Ф. Ніцше, яку націонал-соціалісти візьмуть собі за підґрунтя. Він також інтерпретував поняття "соціалізму", як невід'ємної частини політики Рейху. М. ван ден Брук був прибічником гіпертрофування націоналізму і расизму на основі расової єдності, яка повинна визрівати у війні. І це лише мала частина тих імен, які заклали підґрунтя для руйнівної політики націонал – соціалістів у Німеччині, які прибували при владі з 1933 до 1945 рр.

Джерела та література:

1. Авдеев В. Б. Расология против политики Третьего Рейха [Електроний ресурс] / В. Б. Авдеев. – Режим доступу: http://slav.olegern.net/readarticle.php?article_id=150.
2. Адольф Гітлер. Моя боротьба / Адольф Гітлер. – Харків, 2003. – 704 с.
3. Бачо Я. Нацизм: от триумфа до эшафота / Я. Бачо. – М., 2004. – 239с.
4. Бессонов Б. Н. Фашизм: идеология, политика / Б. Н. Бессонов. 2 изд., доп. и перераб. – М., 1995. – 428 с.
5. Бланк А. С. Из истории раннего фашизма в Германии / А. С. Бланк. – М., 1978. – 208 с.
6. Бланк А. С. Старый и новый фашизм : Полит-социол. очерк / А. С. Бланк. – М., 1982. – 256 с.
7. Богомолов А. С. Немецкая буржуазная философия после 1865 года / А. С. Богомолов. – М., 1969. – 115 с.

8. Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика / Р. Бурдерон. – М., 1983. – 316 с.
9. Буханов В. А. Европейская стратегия германского фашизма 1933– 1939 / В. А. Буханов. – Свердловск, 1991. – 164 с.
10. Вайнштейн О. Л. Леопольд фон Ранке и современная буржуазная историография / О. Л. Вайнштейн // Критика новейшей буржуазной историографии. – М. – Л., 1961. – С. 130.
11. Галкин А. А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – М., 1967. – 179 с.
12. Деникер И. Е. Человеческие расы (пер. с франц.) / И. Е. Деникер. – СПб., 1902. – 289 с.
13. Ежов В. Д. Происхождение и классовая сущность фашизма / В. Д. Ежов // Новая и новейшая история. – № 5. – 1976. – С. 17– 19.
14. Ешевский С. В. Про значение рас в истории / С. В. Ешевский. – СПб., 1851. – 349 с.
15. Жозеф Артур де Гобино. Опыт о неравенстве человеческих рас / Жозеф Артур де Гобино. – М., 2001. – Т. 1. – 487 с.
16. Жозеф Артур де Гобино. Опыт о неравенстве человеческих рас / Жозеф Артур де Гобино. – М., 2001. – Т. 6. – 503 с.
17. Людвиг Вольтман. Политическая антропология: исследования о влиянии эволюционной теории на учение о политическом развитии народов / Вольтман Л. Пер. с нем. Оршанский Г. Г. – СПб., 1905. – 336 с.
18. Мерцалов А. Н. Западногерманская буржуазная историография второй мировой войны / А. Н. Мерцалов. – М., 1979. – 321 с.
19. Рженивский О. А. Война и историография. Буржуазная историография США о второй мировой войне / О. А. Рженивский. – М., 1979. – 221 с.
20. Сегал Я. Авантюристская политика и идеология германского фашизма / Я. Сегалл. – М., 1939. – 324; СС в действии. Документы о преступлениях СС. Пер. с нем. А. Ларионова и Р. Володина. Под ред. и с предисл. М. Ю. Рагинского. – М., 1968. – 624 с.
22. Тольятти П. Лекции о фашизме / П. Тольятти. – М., 1974. – С. 17– 18.
23. Фридрих Клем. Общая культурная история человечества / Фридрих Клем. Пер. с нем. Н. Лавров. – Ростов на Дону, 2000. – 412 с.

Катерина Тверезовська

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЄГИПТУ ЕПОХИ НОВОГО ЦАРСТВА В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ

У статті на підставі порівняльної характеристики літературних творів та історичних монографій проаналізовано характерні риси та особливості політичного розвитку Стародавнього Єгипту епохи Нового царства.

Ключові слова: Єгипет, Нове царство, зовнішня політика, військо, жрецьтво.

Актуальність даної проблеми обумовлена, з одного боку, великим інтересом до історії політичного розвитку Єгипту епохи Нового царства в сучасній науці, а з іншого боку, її недостатньою розробленістю. Тема вивчалася на стику одразу декількох взаємопов'язаних дисциплін: історії та літератури. Питанням з історії Стародавнього Єгипту взагалі, і періоду Нового царства, зокрема, присвячена велика кількість монографій. Але немає жодної праці, де історія Єгипту розглядалася б у порівнянні з інформацією, що міститься в історичних романах.

Дослідження базується на аналізі творів художньої літератури даної історичної тематики. Робота англійського письменника Пола Доурті, автора містичних романів про тасмниці античності і середньовіччя, "Маска Ра" [4] являє собою оповідь про повернення фараона Тутмоса II з перемогою до Фів, його загадкову смерть та воцаріння цариці Хатшепсут. Історичні романи радянського письменника Георгія Гуліа складають своєрідну трилогію, хоча вони й охоплюють різні епохи та держави. Для нас особливий інтерес становить його твір "Фараон Ехнатон" [3] – роман про одну з вузлових епох історії Єгипту (початок XIV ст. до н.е.). Ідея популяризації історії Стародавнього Єгипту, його побуту, культури і мистецтва шляхом створення історичних романів належить німецькому вченому-єгиптологу і письменнику Георгу Еберсу. З цією метою він здійснив дві наукові експедиції до Єгипту. Корисним для розробки даної проблематики є його роман "Уарда" [8], тим більше, що вчені визнали повне співвідношення побутових та історичних деталей роману науковим даним.

П. Доурті у книзі "Маска Ра" зазначав, що в тринадцятий рік правління фараон Тутмос II, отримавши блискавичну перемогу над морськими розбійниками в дельті Нілу, повернувся до Фів [4, с. 3]. Давньоєгипетський історик Манефон також нараховував тринадцять років правління цього фараона (бл. 1492 – 1479 рр. до н.е.). Фараон продовжував завойовницьку політику свого батька Тутмоса I і відзначався жорстокістю по відношенню до своїх ворогів [2, с. 200 – 201]. Таким його і зобразив П. Доурті. Знатні полонені фараона були позбавлені своїх регалій та обладунків, поставлені на коліна і вбиті придворними катами. Тіла кинули на загальний огляд перед фараоном [4, с. 8]. Нубійці, лівійці, жителі країни Мітанні, морські розбійники зображені автором залежними від єгиптян [4, с. 2].

Близько 1479 р. до н.е. фараон Тутмос II раптово помер і Єгипетська держава опинилася в умовах двірської смуті. Сину фараона від наложниці Тутмосу III тоді було всього сім років (за офіційними джерелами дванадцять), а вдова і зведена сестра померлого фараона Хатшепсут не мала досвіду державного управління [4, с. 106 – 107]. При дворі почали говорити про регентство, про наділення повноваженнями головного візира Рахімера [4, с. 12]. Деякі дослідники вважають, що Хатшепсут сконцентрувала в своїх руках реальну владу ще під час правління Тутмоса II. Однак після його смерті Тутмос III був проголошений одноосібним фараоном, а Хатшепсут – регентом. Проте через три роки малолітній фараон був відсторонений від трону партією на чолі з фіванським жрецьтвом Амона, яке возвело на престол Хатшепсут [1, с. 14].

П. Доурті описав приход до влади Хатшепсут як узурпацію: вона зайняла трон фараона після успішної війни з державою Мітанні. Лівія та Ефіопія заміслили союз проти Єгипту. У свою чергу ефіопські племена, дізнавшись про смерть фараона, закликали всіх мешканців пустелі не звертати уваги на єгипетські прикордонні і митні пости. "Якщо фараона немає, – писав П. Доурті, – то данину платити немає потреби" [4, с. 36].

Згідно слів письменника Хатшепсут особисто очолила армію, яка рухалась на південь до першого порогу Нілу, бо напад очікувався саме звідти. Мітаннійці були розбиті вщент, а Хатшепсут повернулася до Фів, де стала одноосібною правителькою Єгипту і покарала всіх, хто був звинувачений у державній зраді [4, с. 66 – 94].

Цікаво, що в офіційних джерелах ніде не повідомляється про цю битву. Навпаки, зовнішня політика Хатшепсут, як відомо, була досить слабкою. Єгипетська позиція невтручання надихала бунтарів, відтак хвилювання в Азії не припинилися. Цариця перш за все намагалася зберегти і закріпити торгівельні зв'язки з іноземними країнами [5, с. 144 – 145].

За часів правління фараона Аменхотепа IV (Ехнатона) (бл. 1351 – 1334 рр. до н.е.) міжнародна

обстановка складалася не на користь Єгипту. Про це свідчать офіційні джерела і на це звертає увагу Г. Гуліа у творі "Фараон Ехнатон" [3]. Єгипет втрачав свої позиції в Ретену, Палестині, Ефіопії [3, с. 30]. На дванадцятому році правління Ехнатона хети повільно відтісняють єгиптян, рухаючись на південь. Воєначальники фараона прагнули війни, але Ехнатон вважав себе миролюбним царем і сподівався обійтися без військового втручання [3, с. 38 – 39].

Справді, завдяки такій політиці невтручання Єгипетська імперія швидко розвалювалася. Сили хетів швидко зростали. Один за одним відвернулись від Єгипту союзники, яких або підкупали, або погрозами змушували до зради. А тим, хто ще зберігав вірність Єгипту, Ехнатон не надавав жодної підтримки. Наростали хвилювання в Сирії та Палестині. Збільшувалося невдоволення його правлінням. Відпали від Єгипту фінікійські порти. І знову Ехнатон не розпочав військових дій... [3, с. 203 – 204].

Правління Ехнатона було позначене спробою нової служилої знаті, дрібних рабовласників, що піднялися по кар'єрній драбині, або осіб, які намагалися стати рабовласниками, усунути спадкову знать від влади. Сам Ехнатон стояв на чолі цього руху. Він, у свою чергу, намагався укріпити особисту владу шляхом послаблення спадкової знаті [2, с. 208 – 210].

Г. Гуліа зазначав, що головні вороги Єгипту були не на Тигрі чи Євфраті, а "тут, на берегах Хапі" (Нілу) [3, с. 93]. Найбільше прагнули падіння фараона жерці Амона, а не священнослужителі хетів [3, с. 94]. Люди знатних родів, яких Ехнатон вислав до золотих копалень, стали парасхітами, злидарями і почали ненавидіти фараона та його однодумців, прагнули помсти [3, с. 203 – 204]. "Нова знать вимагала не гімнів Атону, а більш суттєвого: посад, землі, участі у прибуткових походах до іноземних держав. А фараон давав лише пусті обіцянки вже ціле десятиліття, відтак він самостійно нажив собі ворогів", – писав Г. Гуліа [3, с. 206].

Проти фараона назривала змова. Принижені фамілії знову набули колишньої сили. Змовники збирали своїх людей по країні, в Дельті, навіть у палаці фараона [3, с. 208 – 210]. В цій змові брала участь чітко обумовлена кількість людей. "Це не повстання народу чи повстання рабів. Це двірська змова. Це була помста знатних славетних людей, яких принизив і обезчестив фараон", – звертав увагу Г. Гуліа [3, с. 297 – 298]. За його словами, в останній момент, коли змовники були готові вбити Ехнатона, він раптово помер від серцевого нападу [3, с. 300].

Реальні обставини смерті Ехнатона сучасним дослідникам не відомі. Деякі з них вважають, що він був отруєний, бо на одному з розписів зображений замах на нього. А, отже, проти нього могла бути організована змова [7, с. 16].

Мета політики фараона XIX династії Рамсеса II (бл. 1279 – 1212 рр. до н.е.) полягала у поверненні Єгипту колишніх володінь у Сирії і встановлення єгипетського впливу в Азії у попередньому обсязі. Він повинен був зломити головні військові сили хетів, що знаходилися в Палестині, Фінікії та Сирії. Північну Сирію бажали зберегти під своїм впливом як єгиптяни, так і хети. На четвертий рік правління Рамсес II здійснив розвідувальний похід, щоб з'ясувати, якою буде реакція хетів. Цар штурмував сирійські та палестинські фортеці, які контролював його ворог. Весною, на п'ятий рік свого правління Рамсес II повів військо до Азії. Були підняті всі єгипетські сили і через місяць військо досягло височин над Кадешем біля Оронту [5, с. 228 – 236].

Битву під Кадешем яскраво і достовірно описав Г. Еберс в "Уарді": "До фараона привели двох бедуїнів-перебіжчиків, які сказали, що хети ще далеко від Кадешу. Але насправді вони були шпигунами і дезінформували фараона. Союзні сили хетів були поблизу і ховалися східніше Кадешу" [8, с. 339]. Рамсес II пішов до Кадешу на чолі єдиного з'єднання "Амона". З'єднання "Ра", "Птаха" і "Сетха" в цей час були ще

далеко. "Фараона захищав ручний лев, якого він брав з собою на війну", – зазначав автор [8, с. 348].

Атака хетів розпочалася раптово. Ворожа армія оточила фараона, відрізавши його від основних сил і змусила єгиптян покинути поле бою. З'єднанням "Амона" оволоділа паніка, піхота виявилася нездатною відкинути натиск ворога.

Фараон Рамсес II опинився один на колісниці у гущі ворожих воїнів і коней. Дві з половиною тисячі бойових колісниць оточили його. Він кинувся в ряди противника, почав знищувати ворога [8, с. 350 – 354]. Можна зробити припущення, що Рамсес II перед тим, як потрапити в облогу, зумів попередити візира і підкріплення прибуло вчасно, щоб допомогти фараону. Хоча фараон заявляв, що отримав блискавичну перемогу, насправді битва між Єгиптом і Хетською державою швидко закінчилася. Жодне з військ не було переможене. Позитивним результатом для єгиптян стала зупинка просування хетів [5, с. 236].

Варто зазначити, що в епоху Нового царства військо стало привілейованим станом. Фараони, які вели завойовницьку політику в чужих землях, створили справжнє професійне військо з кадровими офіцерами. Більшу частину війська складала піхота. Необхідно особливо відзначити елітарний корпус колісничних [3, с. 155 – 156]. Про загони бойових колісниць згадували у своїх творах П. Доурті [4, с. 7], Г. Гуліа [3, с. 170], Г. Еберс [8, с. 49]. Загони колісничних різнилися кольоровими штандартами, а відбірні полки фараона називалися на честь богів: Гора, Аніса, Ібіса та Анубіса [4, с. 5]. П. Доурті розповідає про матросів [4, с. 43], а сучасник подій – начальник гребців Яхмос у своєму "Життєписі" зазначав: "Я став воїном на судні "Дикий бик" в часи повелителя Обох Земель Небпехтира" (тронне ім'я Яхмоса I) [6, с. 63], з чого можна зробити висновок, що в Єгипті існував флот.

У професійному війську служили як єгиптяни, так і чужоземці, але поки ще не найманці. Хоча у романі "Маска Ра" згадується про найманих солдат, які охороняли палац фараона в часи загрози міжусобної війни в результаті двірських інтриг. В єгипетській королівській гвардії служили негри з Судану і Шердана [4, с. 59].

Озброєнням для воїнів, за словами П. Доурті, служили лук і стріли з наконечниками, кинджал [4, с. 5], мечі з бронзи [4, с. 49]. Стражники користувалися булавою і щитом [4, с. 10]. Г. Гуліа зазначав, що у охорони палацу були піки і легкі щити [3, с. 210]. "За поясом у кожного воїна знаходився короткий, як кинджал, меч, у правій руці була секира, а у лівій, на знак мирного служіння, – пальмова гілка" – зазначав Г. Еберс, описуючи легкоозброєних охоронців [8, с. 49].

Як відомо, єгипетські воїни у якості трофею відрубали праву руку вбитих ворогів. На це звертав увагу П. Доурті під час опису битви Хатшепсут з мітаннійцями [4, с. 95 – 97]. Підтвердження цьому можна знайти і в офіційному джерелі "Життєпис начальника гребців Яхмоса": "І була облога Шарухену... І я захопив там здобич: двох жінок і одну руку" [6, с. 64].

Таким чином, факти та події політичної історії Стародавнього Єгипту доби Нового царства, які містяться в історичних романах таких письменників, як Г. Гуліа, П. Доурті, Г. Еберс, заслуговують великої уваги. Проте, використовуючи цю інформацію, необхідно бути вкрай обережними і ретельно зіставляти отримані факти з офіційними джерелами та науковими монографіями.

Джерела та література:

1. Большаков В. Воцарение Хатшепсут: новая версия / В. Большаков // Восток. – 2009. – № 1. – С. 14 – 21.
2. Всемирная история: Бронзовый век / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчѣк и др. – Мн. : Харвест; М. : Издательство АСТ, 2000. – 512 с.
3. Гулиа Г. Фараон Эхнатон. Человек из Афин. Сулла / Г. Гулиа – М. : Советский писатель, 1973. – 784 с.

4. Доуэрти П. Маска Ра / П. Доуэрти. – М. : Мир книги, 2006. – 113 с.
5. Жак К. Єгипет великих фараонів. Історія і легенда / К. Жак. – М. : Наука, 1992. – 326 с.
6. Жизнеописание начальника гребцов Яхмоса / Хрестоматия по истории Древнего Востока : Учебное пособие, в 2-х частях. Ч. 1. [Ред. М. А. Коростовцев, И. С. Кацнельсон, В. И. Кузицина]. – М. : Высш. школа, 1980. – С. 63–65.
7. Морозов А. Эхнатон между светом и тьмой / А. Морозов // Наука и религия. – 2007. – № 2 – С. 12 – 16.
8. Эберс Г. Уарда / Г. Эберс. – М. : Правда, 1981. – 432 с.

Аліна Торубара

ЮРИДИЧНІ ЛІЦЕЇ В СИСТЕМІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТ.

Мета роботи полягає у комплексному висвітленні діяльності Юридичних ліцеїв Російської імперії в ХІХ ст., визначенні їх місця та ролі у розвитку освіти.

Ключові слова: юридична освіта, вищі навчальні заклади, ліцеї.

Важливу роль у поповненні складу чиновництва для апарату царського уряду відіграли закриті привілейовані навчальні заклади – ліцеї [5, с. 24].

Найстарішим серед них був Олександрівський ліцей, заснований в 1810 р., до якого приймалися тільки "відмінні вихованці дворянського походження". У 1844 р. ліцей був переведений з Царського Села в Петербург і став основним навчальним закладом для вихідців з аристократичних сімей, які прагнули потрапити на державну службу. За статутом 1848 р. метою ліцею було "виховання благородного юнацтва для цивільної служби по всіх частинах, що вимагають вищої освіти, переважно для роботи по Міністерству внутрішніх справ" [8, с. 58]. Курс навчання складався з шести гімназичних і трьох університетських класів. До програми старших класів входили предмети, що викладались на юридичних факультетах університетів, німецька, англійська, французька мови, а також музика, фехтування і фронт (стройові заняття).

Миколаївський ліцей був заснований в Москві у 1868 р. і мав вісім гімназичних і три ліцейські класи. Вихованці ліцейських класів відвідували Московський університет як вільні слухачі й нарівні зі студентами університету складали державні іспити. Однак вони були зобов'язані жити в ліцеї, підкорятися встановленому для них порядку й перебувати під постійним наглядом спеціальних вихователів-тutorів. Тutori (один на кожні п'ятнадцять ліцеїстів) стежили за навчальним, моральним і фізичним розвитком ліцеїстів і мали "осмислити, одухотворити і облагородити життя вихованців університетських класів" [4, с. 4].

Демидівський ліцей був заснований в 1833 р. у Ярославлі на базі Демидівського училища вищих наук, яке займало середній щабель між гімназією і університетом. За статутом 1874 р. Демидівський ліцей являв собою вищий спеціальний юридичний заклад, програми навчання в якому збігалися з програмами юридичних факультетів університетів [2, с. 47].

У 1817 р. було відкрито Рішельєвський ліцей в Одесі. Його історію можна розділити на два періоди: перший (1817 – 1837 рр.), коли він був близьким до середнього навчального закладу; другий

(1837 – 1864 рр.), коли за структурою, програмами і системи викладання він став фактично вищим навчальним закладом [7, с. 88]. Впродовж першого періоду історії ліцею його навчальні плани не передбачали спеціалізації, термін навчання становив 8 років.

За новим статутом, затвердженим 29 травня 1837 р., Рішельєвський ліцей був розподілений на два відділення: фізико-математичне і юридичне. Для завідування справами ліцею була створена рада і правління.

На юридичному відділенні викладалися римська словесність, енциклопедія та історія правознавства, практичне судочинство, філософія, російська словесність, російська та загальна історія і статистика, догматичне і етичне богослов'я, історія церкви та історія церковного права [6, с. 93].

Юридичне відділення, яке отримало згідно із Статутом 1837 р. статус "університетського факультету" (а слухачі – звання університетських студентів), стало попередником спеціалізованої підготовки правознавців у Новоросійському (пізніше Одеському) університеті.

У різні часи в ліцеї викладали такі відомі вчені, як історики П. К. Брун і М. Н. Мурзакевич, юрист М. А. Соловйов. Ліцей давав своїм вихованцям глибокі знання. Випускники ліцею С. М. Воронцов і Г. Г. Маразлі обіймали посаду міського голови Одеси.

Закритим привілейованим юридичним навчальним закладом було також Училище правознавства, засноване в Петербурзі в 1835 р. для "освіти благородного юнацтва на службу по судовій частині" [1, с. 32]. В училище, яке перебувало у віданні Міністерства юстиції, приймалися тільки діти спадкових дворян. Після закінчення училища випускники були зобов'язані прослужити 6 років в системі юстиції. У молодших класах викладалися загальноосвітні предмети в обсязі гімназичного курсу, в старших – юридичні предмети за програмою, близькою до університетської. Варто відзначити, що в стінах училища отримали освіту такі діячі російської культури, як І. С. Аксаков, В. В. Стасов, А. Н. Серов, П. І. Чайковський.

24 квітня 1840 р. був виданий імператорський указ про перетворення Ніжинського фізико-математичного ліцею кн. Безбородька в юридичний. Тоді ж було затверджено і новий Статут, згідно якого мета новоствореного Ліцею полягала в поширенні відомостей в "частині вітчизняного законодавства". Ліцей мав стати спеціальною юридичною школою для підготовки чиновників, причому в розробці Статуту брав участь відомий фахівець, тодішній ректор Київського університету К. А. Неволин [3, с. 56]. За винятком енциклопедії законодавства в Ліцеї не викладалось жодної науково-теоретичної дисципліни з царини права – ні римського права, ні політичної економії, ні міжнародного права. Усе зводилось до засвоєння учнями Зводу законів Російської імперії.

Повний курс навчання тривав три роки й поділявся на 6 семестрів. Вихованці, які закінчили курс на "добре", отримували право на чин XII класу при вступі на цивільну службу, на "задовільно" – отримували право на чин XIV класу. В разі вступу на військову службу випускники ліцею прирівнювались до випускників університетів. Студенти, які закінчили "с успіхом" курс в ліцеї, приймались без екзаменів на 1 курс університетів, а на інші курси – після складання відповідних екзаменів [3, с. 78]. У стінах цього ліцею освіту отримали М. В. Гербель, Л. І. Глібов, І. В. Лашнюков, Ф. Б. Богушевич.

Усі юридичні ліцеї перебували під особливим наглядом урядових структур, адже саме в них виховувались основні кадри суддів, прокурорів, дипломатів та інших державних чиновників. Цікаво, що в 1913 р. серед судових і прокурорських працівників царської Росії 40,4 % становили дворяни, 28,8 % – діти офіцерів і чиновників, 14,5 % – вихідці з духовенства, 5 % – діти багатих селян 4,8 % – діти купців, 2,6 % – діти так званих почесних громадян [9, с. 27]. Такий склад прокурорів і суддів значною мірою

забезпечувався саме системою комплектування, навчання і виховання в ліцеях.

Природно, що в порівнянні з ліцеями юридичні факультети університетів, в яких, незважаючи на всі перешкоди і обмеження, значною мірою навчалися вихідці з малозаможних верств населення, були відносно більш демократичними навчальними і науковими осередками.

Джерела та література:

1. Барсов Н. Народные училища в Юго-Западном крае / Н. Барсов. – СПб., 1864. – 120 с.
2. Егоров А. Д. Демидовский юридический лицей. / А. Д. Егоров. В 2 ч. Часть 1 – 2. – Иваново, 1994. – 311 с.
3. Егоров А. Д. Лицей князя Безбородко / А. Д. Егоров. – Иваново, 1994. – 130 с.
4. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Январь. – Современная летопись. – С. 1 – 6.
5. Киреева Р. А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. / Р. А. Киреева. – М., 1983. – С. 30 – 37.
6. Лебедев Н. Исторический взгляд на учреждение училищ, школ, учебных заведений и учебных обществ, послуживших образованию русского народа с 1025 по 1855 гг. / Н. Лебедев. – СПб., 1875. – 160 с.
7. Удод О. П. Середня та вища освіта на Україні. (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). / О. П. Удод // Український історичний журнал. – 1970. – № 6. – С. 84 – 91.
8. Шебанов А. Ф. Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР / А. Ф. Шебанов – М., 1976. – 256 с.
9. Шебанов А. Ф. Юридические учебные заведения / А. Ф. Шебанов. – М., 1963. – 224 с.

Ярослав Хромов

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ ТОРГІВЛІ ТА ЕКСПАНСІЇ СКАНДИНАВІВ "ЕПОХИ ВІКІНГІВ"

У статті розглянуто соціально-економічні причини зовнішньої торгівлі та експансії скандинавів "Епохи вікінгів". Складні природні, економічні та соціальні умови змушували частину населення Скандинавії брати участь у зовнішній торгівлі, колонізації нових земель, військовій експансії та піратських нападах на сусідні країни.

Ключові слова: торгівля, вікінг, бонд, військова експансія, соціально-економічні умови.

Образ вікінга, жорстокого і відважного морського розбійника, грабіжника і вбивці, надовго зберігся в пам'яті європейців – не тільки середньовічних хроністів, а й істориків нового часу. Лише в XX ст., і особливо в останні десятиліття, у науковій літературі стала усвідомлюватися парадоксальна на перший погляд ситуація: епоха бурі і натиску, військових спустошень і грабежів була водночас епохою активного економічного будівництва, створення міцної системи трансконтинентальних комунікацій і центрів, розквіту міжнародної, стійкої і багатосторонньої торгівлі [4, с. 156].

Скандинавський регіон в IV – VI ст. залишився віддаленим від подій великого переселення народів і тому саме в цей час починає формуватися особлива форма внутрішньої економіки.

Одним з основних факторів, що впливали на розвиток економіки в Скандинавії, були природні

умови. Рельєф скандинавського регіону склався при відступі і таненні льодовика. Гори круто обриваються в Норвезьке море, що врізається в береги численними вузькими та глибокими фіордами. Природні умови – гори, валуни, густі ліси, велика кількість холодних талих вод внаслідок весняного танення снігів, бідність ґрунтів і значна висота над рівнем моря – мало сприяли розвитку хліборобства. І в наші дні в Норвегії оброблювані землі становлять близько 3% всієї площі, а у Швеції – 9%, причому більшість орних земель припадає на її південні області. В Ісландії ж оброблювані землі займають менше 1% загальної площі. Ширше хліборобство розвивалося в Данії. Через велику кількість опадів і короткого вегетаційного періоду в багатьох частинах Скандинавського півострова серед хлібних злаків переважають сорти вівса і ячменю, що швидко дозрівають. Жито і пшениця поширені лише в південних районах. Але збільшення населення далеко не завжди могло супроводжуватися відповідним зростанням зернового господарства. Хліба в Скандинавії в середньовічну епоху не вистачало, і зерно завозили з інших країн (в раннє середньовіччя – з Англії, потім – з Німеччини) [2, с. 14].

Методи обробки землі протягом усього Середньовіччя залишалися здебільшого примітивними. Нерідко практикувалося мотичне землеробство. Трипільна сівозміна використовувалась мало. Урожайність культур була вкрай низькою.

Ширше було розвинене скотарство. Великі можливості для нього давали гірські пасовища – селери. Ними користувалися спільно жителі багатьох хуторів і цілих округів. Селянам часто доводилося піклуватися не стільки про оранку полів, скільки про заготівлю фуражу для худоби на зиму.

Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що голод та його загроза внаслідок неврожаїв, майже повної загибелі худоби, відходом риби від узбережжя та інших стихійних лих – повсякденна реальність в житті скандинавів того часу. Жителі Півночі часто були змушені залишати насиджені місця, переселятися в інші райони країни або зовсім виїжджати за її межі. Еміграція зі Скандинавії почалася задовго до епохи вікінгів [2, с. 17].

Згадки про мандрівки скандинавів в пошуках кращого життя є в багатьох сагах, зокрема в "Сазі про фарерців" згадується: "Коли проходить зима, Сігурд говорить гостям, що має намір їх дечим підтримати; він вручас їм придатне для плавань по морю вантажне судно, яким вони з Торхаллем володіли спільно. Також Сігурд видав гостям запас їжі, і вони вирушили до свого судна. Сігурд повернувся додому і сів за стіл, у цей час торгові люди вже пішли до корабля" [3, с. 142].

Природне середовище, в якому жили скандинави, визначало не тільки форми їхньої господарської діяльності, а й характер поселень, що в свою чергу впливало на соціально-економічне життя норманів. Тут слід згадати теорію еволюційного розвитку "виклику та відповіді" Арнольда Тойнбі. Згідно цього закону природа Скандинавії створювала своєрідні, жорстокі умови життя, що вплинули на розвиток скандинавських народів, створивши своєрідну економіку, соціальну структуру, культуру [5, с. 498].

Саме у таких своєрідних умовах і формувалась соціально – економічна структура норманів. Основною виробничою силою в Скандинавії були бонди.

Якщо населення більшої частини Європи того часу складалося переважно з селян-хліборобів, то скандинавські бонди – так називали вільних людей, домовласників, глав сімей – були не стільки хліборобами, скільки скотарями, мисливцями, рибалками, моряками, китобоями. Широко розвинена на Півночі вже в раннє середньовіччя торгівля давала можливість його мешканцям поповнювати свої мізерні харчові ресурси: вони вивозили шкіри, хутра, рибу, ліс, домоткані сукна, залізну руду, тальковий камінь і вимінювали їх на зерно, вино, ремісничі вироби, зброю, прикраси та інші товари.

Суспільство ще не перебудувалося за класовим принципом, всі бонди – вільні люди, що мали

господарську незалежність, вважалися рівноправними й повноправними: звичай, який мав силу закону, був для всіх один. Але на практиці домінувало право сильного: хто мав більше родичів і залежних людей, був, відповідно, багатшим і впливовішим, бо міг нав'язати свою волю сусідам і учасникам тінгу (народних зборів). Самоуправство найбільш могутніх і багатих людей, які мали кошти змусити рахуватися з собою всіх оточуючих, вже тоді не знало меж.

Але провідне становище знаті в суспільстві визначалося не тільки її роллю в захисті території і в контролі над культом. Вожді, які стояли на чолі дружин, воювали між собою, з сусідніми племенами, здійснювали походи в інші країни, займалися морським розбоєм. Захоплена здобич – дорогоцінні метали, прикраси, тканини, одяг, зброю і начиння з багатших країн, полонені, яких вони продавали або обертали на своїх рабів, – служила найважливішим джерелом їх збагачення.

Проникнення скандинавів у Європу здійснювалось, через потік військовополонених, з групами заручників, через торговців і, нарешті, через завойовників. У сфері економіки воно виражалось у зус-трічних потоках грошей. Очевидна вигода прикордонної торгівлі визнається всіма [5, с. 503].

Родова знать скандинавів не була, зрозуміло, класом великих землевласників, що в ту пору інтенсивно розвивався в Європі. Земля не була головним її багатством. Худоба, раби, кораблі, зброя та інше майно, яким вони могли обдаровувати дружинників і наближених, – такі основні матеріальні джерела соціальної могутності конунгів, ярлів, херсерів. До них стікалися юнаки і досвідчені воїни, які жадали слави та пригод; незаможні шукали в їх садибах притулку і прогодування, сусіднє населення бачило в них своїх покровителів і захисників, і в той же час, нерідко побоювалося насильства з їхнього боку.

Торговці, шлях яких проходив повз володіння знатної людини, також поспішали повернути місцевого володаря на свій бік, бо в його владі було право пограбувати торговця або, навпаки, сприяти його торгівлі. Повідомлення саг та вивчення місця розташування садиб могутніх вождів того часу показують, що свої двори вони нерідко зводили як раз в таких місцях, де пропливали купецькі кораблі: на островах, мисах, що виступали у море, у протоках або горловинах фіордів. Контроль над торгівлею був важливим джерелом збагачення скандинавської знаті. Власники великих садиб у Північній і Північно-Західній Норвегії з покоління в покоління тримали у своїх руках надзвичайно прибуткову морську торгівлю на Півночі.

Таким чином, епоха вікінгів, що була підготовлена всім попереднім розвитком скандинавського суспільства, характеризувалася воєнними походами і піратськими набігами, далекими плаваннями по незвіданим морським просторам, торговими поїздками в інші країни, нарешті, переселенням на нові землі значної кількості жителів Данії, Норвегії та Швеції, які були вихідцями з різних соціальних прошарків. Епоха вікінгів – доба широкої експансії скандинавів, яка приймала найрізноманітніші форми. Причини її також доволі різні. Вочевидь, безліч різноманітних факторів штовхали людей на те, щоб полишити землю предків і переселитися за море в пошуках кращої долі.

По-перше, жителі Скандинавії відчували брак земель, придатних для землеробства й скотарства. У VII – IX ст. розпад господарств великих сімей був досить поширеним явищем, що вказує на зростання населення і виникнення перенаселення у середині родів. При відносно низькому рівні сільсько-го господарства, який носив екстенсивний характер, нестача землі могла стати загрозливою. Німецький хроніст другої половини XI ст. Адам Бременський писав, що норвежців на морський розбій штовхає бідність батьківщини, вона-то й жене їх по всьому світу [1, с. 47]. В епоху вікінгів земельний голод призвів до того, що внутрішня колонізація, яка набула широкого розмаху (дані археології свідчать про те, що саме в цей період в Скандинавії значного поширення набуває залізо; поява великої кількості

залізних сокир та інших знарядь було необхідною умовою для розчищення нових земель), знайшла своє продовження в зовнішній експансії скандинавів: багато бондів разом з сім'ями та реманентом відпливали за море. Невідомо, скільки їх при цьому загинуло у бурхливих північних водах, але прагнення полишити сувору батьківщину, де вони часом голодували, і переселитися до країн, в яких "з кожного стебла капає масло", як казали перші колоністи Ісландії, бажаючи залучити туди з Норвегії нових переселенців, привело в рух значні верстви бондів. Голод і злидні, пошуки нових родючих полів і ситих пасовищ гнали за море багатьох і багатьох скандинавів.

По-друге, розвиток торгівлі, що почався знову-таки набагато раніше епохи вікінгів, спрямував частину населення Півночі в більш тісний і постійний зв'язок з жителями інших країн і познайомив їх з багатствами народів, що випереджали скандинавів на шляху матеріального і культурного розвитку. Це сприяло піднесенню торгівлі і мореплавання у скандинавів, формуванню у них перших значних торгових центрів (Бірка, Хедебю тощо) і стимулювало прогрес у техніці суднобудування. Мореплавання не було новим для них, але у зв'язку з новими потребами відбулося удосконалення форми і устаткування кораблів, які вони будували. У свою чергу, поява швидкохідних і стійких у бурхливому океані кораблів, з вітрилами і глибоким кілем, відкрило перед північними мореплавцями широкі перспективи.

По-третє, родова знать і верхівка бондів, що грали важливу роль в суспільному житті скандинавських племен ще й у попередній період, в нових умовах неминуче повинні були досягти найбільшої могутності і впливу. Створені до початку епохи вікінгів можливості для проникнення в сусідні країни, відкрили перед скандинавською знаттю широкі перспективи для збагачення і політичного посилення. Захоплення кошовностей і рабів, пожвавлення торгівлі та мореплавства були справою, в першу чергу, знаті. Походи вікінгів у самих різних їх проявах і на всіх їх стадіях очолювалися знатними людьми. Поховання і скарби свідчать про те, які багатства накопичили знатні нормани в той період в результаті прямого грабунку, збору данини і в процесі торгівлі. Розкладання родового ладу у скандинавів, як і в інших народів, супроводжувалося зростанням впливу військової еліти, для якої експансія в інші країни і агресивність були засобами збагачення і зміцнення своїх позицій серед власного народу.

Політична слабкість сусідніх країн робила їх легкою здобиччю норманів. Успіхи вікінгів були викликані не лише їх високими бойовими якостями і чисельністю, яка вкрай перебільшена у всіх західноєвропейських джерелах. Значною мірою вони пояснюються неорганізованістю і неузгодженістю дій їх супротивників.

Нарешті, посилення влади конунга, що ознаменувало початок політичного об'єднання в скандинавських країнах, вело до загострення боротьби в середовищі знаті. Тій її частині, яка не бажала прийняти нові порядки і підкоритися конунгу, доводилося залишити батьківщину і податися на пошуки кращої долі.

Отже, підсумовуючи всі наявні дані, можна з впевненістю стверджувати, що саме внутрішні економіко-соціальні, демографічні й природні фактори вплинули на розвиток торгівлі та зовнішньої експансії в Скандинавії.

Джерела та література:

1. Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. Бременский Адам // Робаков В. В. Хроника Адама Бременского и первые христианские миссионеры в Скандинавии. – М. : Языки славянских культур, 2008. – 336 с.
2. Гуревич А. Я. Походы викингов / А. Я. Гуревич. – М. : КДУ, 2005. – 208 с.
3. Сага о фарерцах / Исландские саги. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
4. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе / Г. С. Лебедев. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1985. – 286 с.
5. Тойнби А. Исследование истории / А. Тойнби. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 2006. – 580 с.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наталія Бойко

ЛИСТУВАННЯ ТА СПОГАДИ Ю. ВІНОГРАДСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ЩОДО ЙОГО ВЗАЄМИН З ВИДАТНИМИ ДІЯЧАМИ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

На підставі листування та спогадів Ю. Виноградського підкреслюється його авторитет серед тогочасної інтелігенції, наводяться маловідомі факти з біографії дослідника.

Ключові слова: краєзнавство, листування, культура, інтелігенція.

У наш час ім'я сосницького історика та краєзнавця Ю. Виноградського (1873 – 1965) широкому загалу мало відомо. Він більше знаний у наукових колах. Проте за життя Ю. Виноградський користувався цілком заслуженим авторитетом сучасників. Яскравим свідченням цього є листування Ю. Виноградського з багатьма видатними науковцями та діячами культури – з доктором біологічних наук А. Метьолкіним [5, 11, 12, 13], філологом О. Могилянським [6, 7, 8], істориком та архівістом В. Модзалевським [9].

Нині у Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю. С. Виноградського зберігається чимало наукових праць багатьох авторитетних вчених, надісланих йому особисто ними. Серед них праці доктора історичних наук Ф. Жилка, історика О. Мельниківської, археологів І. Ляпушкіна, О. Черниша [17], Д. Бліфельда, [1], Д. Мачинського [10], філолога О. Могилянського та багатьох інших [14]. Привертає увагу й те, що більшість надісланих відбитків були особисто підписані авторами з найтеплішими привітаннями Юрію Степановичу. А його син – Дмитро Виноградський – у листі І. Дяченку писав, що його батька знали і цінували Михайло та Олександр Грушевські, але їх листи науково-історичного змісту, що не мали будь-якого політичного забарвлення, загинули в 1937 р., коли Ю. Виноградський був заарештований [2, арк. 1 – 1 зв.].

Значний масив листування Ю. Виноградського з тогочасною інтелігенцією зберігається нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України та у Сосницькому краєзнавчому музеї імені Ю. С. Виноградського. Зокрема, йдеться про його листування з доктором біологічних наук, лікарем та ветеринаром А. Метьолкіним, що активно тривало у 1950-х рр. Спочатку воно мало суто науковий характер і стосувалося передусім діяльності видатних лікарів XVIII ст., пов'язаних з Чернігівщиною, – О. Шафонського та Д. Самойловича. А. Метьолкін цікавився ними, оскільки писав історичну повість про Д. Самойловича, у якій фігурував також О. Шафонський. Завідуючий відділом Чернігівського історичного музею І. Єдомаха порадив А. Метьолкіну звернутися за консультаціями саме до Ю. Виноградського [11].

У листі від 23 грудня 1951 р. А. Метьолкін просить краєзнавця порушити клопотання перед Чернігівською міською радою про перейменування однієї з вулиць на честь О. Шафонського, а також

просить міську раду розглянути питання про надання іншій вулиці ім'я Д. Самойловича і встановлення меморіальної дошки на стіні Чернігівського колегіуму, в якому він навчався [12]. У подальших листах А. Метьолкін продовжує консультиватися з Ю. Виноградським про О. Шафонського та Д. Самойловича, зокрема, щодо медичного оточення останнього [5].

Загалом, переписка набувала дедалі теплішого, товариського характеру. У ній відчувалась взаємна приязнь між науковцями та членами їхніх родин, спільність проблем, пов'язаних з неможливістю надрукування неактуальних для радянської ідеології тем, турботою про здоров'я один одного [5].

А. Метьолкін наголошував на винятковій цінності листів Ю. Виноградського, називаючи їх "багатими на корисні для нього історичні відомості, від яких так і повіває милою з самого дитинства Україною" [13, арк. 1].

Такий самий теплий характер мало листування Ю. Виноградського з філологом О. Могилянським [6, 7, 8]. У ньому краєзнавець, зокрема, ділився переживаннями з приводу колективної праці "Земля Сосницька", яка мала бути написана у співавторстві у тому числі з тодішнім директором Сосницького краєзнавчого музею Д. Лав'юком. Ю. Виноградський підготував власну частину праці до друку, але її публікація постійно гальмувалась, тому дослідник міркував над можливістю її окремого видання, наприклад, у журналі "Радянська Україна". Цьому міг сприяти Д. Бочков, який відіграв важливу роль у пам'яткоохоронній справі [8, арк.1]. Д. Бочков походив з Чернігова, свого часу контактував з М. Коцюбинським, був членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії, заснував Черкаський краєзнавчий музей, де працював впродовж 17 років, потім – у київському наркоматі освіти. Після виходу на пенсію у 1959 р. він продовжував цікавитися різноманітними науковими питаннями, працював над словником видатних чернігівців, до якого мав наміри включити Ю. Виноградського [8, арк. 2].

Ю. Виноградський та О. Могилянський у листах розповідали про найважливіші події з життя один одного, про цікаві зустрічі. Зокрема, в листі від 12 листопада 1957 р. Ю. Виноградський повідомляв, що його відвідував московський архітектор П. Барановський, який у той час реставрував П'ятницьку церкву в Чернігові. Реставратора настільки вразив один з глиняних експонатів музею, що він наступного дня возив цей експонат до Чернігова, щоб зробити з нього зліпок [7, арк. 1 зв. – 2]. О. Могилянський надіслав краєзнавцю свої праці [6, 8].

Про авторитет Ю. Виноградського свідчать і описані у спогадах про перебування в Сосниці 8 – 9 вересня 1957 р. з метою вшанування пам'яті О. Довженка групи видатних діячів літератури та мистецтва з Києва та Москви: співака І. Козловського, письменників В. Мінька та А. Підсухи, професора, родича О. Довженка – Дудка. Вони віддали належну шану Ю. Виноградському, залучаючи його до участі у проведених ними заходах, під час яких возили краєзнавця разом з собою по Сосниці на "Победі". Ввечері, зважаючи на поважний вік дослідника, митці доручили водієві підвезти Ю. Виноградського додому. І. Козловський – видатний співак, народний артист СРСР, особисто спілкувався з Ю. Виноградським. Коли діячі писали листа дружині О. Довженка – Ю. Солнцевої Ю. Виноградський також підписав його з ініціативи І. Козловського [4].

Пізніше, у 1963 р., коли у Сосниці велися зйомки фільму за мотивами автобіографічної кіноповісті О. Довженка "Зачарована Десна", Ю. Солнцева, яка керувала зйомками в тих місцях, де пройшло дитинство її чоловіка, зустрічалася з Ю. Виноградським. Вона часто консультивалася з краєзнавцем, якому на час народження О. Довженка було більше двадцяти років [16, с. 59 – 60]. У листі до археографа і архівіста М. Візиря Юрій Степанович згадував про співпрацю з дружиною тоді вже покійного О. Довженка: "був удостоєний відвідуванням їхнього будинку Юлією Іполитівною Солнцевою-Дов-

женко. Під час її перебування у них відбулась жвава, дуже присмна бесіда" [3, арк. 1].

В. Свистун в одному з листів до краєзнавця зауважив наступне: "Лише добро, лише користь людям у співвідношенні з любов'ю до Батьківщини. В цьому я вбачаю секрет глибокої поваги оточуючих Вас людей" [11, арк. 1 – 2]. В особі Ю. Виноградського вдало поєдналися риси науковця і Людини. Це й було запорукою глибокої пошани його сучасників і є достойним прикладом для наслідування його наступників.

Отже, цінним джерелом щодо взаємин Ю. Виноградського з видатними діячами науки та культури є листування та спогади краєзнавця. Вони містять інформацію, часто маловідому, про його наукові контакти, етапи життєвого шляху, історико-краєзнавчі дослідження. Ці відомості дають можливість глибше зрозуміти особистість дослідника, дізнатися про раніше невідомі епізоди його біографії. Листування та спогади Ю. Виноградського свідчать, що дослідник був добре знайий тогочасному науковому загалу і користувався значним авторитетом.

Джерела та література:

1. Блитель Д. И. [Автограф] : Древнейшее славянское поселение на Черниговщине / Д. И. Блитель // Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського (СКМ), інв. № 2684 [Краткие сообщения института археологии АН УССР. – К., 1952. – Вып. 1. – С. 53 – 55], 1 арк.
2. Виноградський Д. С. Лист Д. Виноградського Дяченку І. Ф. [30 січня 1991 р.] // СКМ, 1 арк.
3. Виноградський Ю. С. Лист Візирю М. П. від 24 червня 1963 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України АН України (ІР НБУВ), ф. 103, спр. 1, 1 арк.
4. Виноградський Ю. С. Воспоминания Ю. С. Виноградського о пребывании в г. Соснице группы выдающихся деятелей литературы и искусства 8 – 9 сентября 1957 года // СКМ, 2 арк.
5. Виноградский Ю. С. Листи Метелкину А. И. [18 вересня 1951 р. – 31 січня 1953 р.] // ІР НБУВ, ф. 103, спр. 5 – 9.
6. Виноградский Ю. С. Лист Могилянскому А. П. [12 жовтня 1959 р.] // ІР НБУВ, ф. 123, спр. 356, 1 арк.
7. Виноградский Ю. С. Лист Могилянскому А. П. [12 листопада 1959 р.] // ІР НБУВ, ф. 123, спр. 357, 2 арк.
8. Виноградский Ю. С. Лист Могилянскому А. П. [3 січня 1960 р.] // ІР НБУВ, ф. 123, спр. 358, 2 арк.
9. Виноградський Ю. С. Лист Модзалевському В. Л. [11 квітня 1920 р.] // ІР НБУВ, ф. 12, спр. 823, 2 арк.
10. Мачинский Д. А. О хронологии некоторых типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур. Краткие сообщения института археологи / Д. А. Мачинский. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1963. – Вып. 94. – С. 20 – 28.
11. Метелкин А.И. Лист Виноградскому Ю. С. [10 вересня 1951 р.] // ІР НБУВ, ф. 103, спр. 10, 1 арк.
12. Метелкин А.И. Лист Виноградскому Ю. С. [23 грудня 1951 р.] // ІР НБУВ, ф. 103, спр. 12, 2 арк.
13. Метелкин А.И. Виноградскому Ю. С. [лист 25 жовтня 1955 р.] // ІР НБУВ, ф. 103, спр. 17, 2 арк.
14. Проценко О. Людина невичерпних знань і енергії / О. Проценко // Червоний прапор. – 1959. – 4 листопада.
15. Свистун В. Лист Ю. Виноградському [5 травня 1963 р.] / В. Свистун // СКМ, 4 арк.
16. Сорока І. Л. Слово про ентузіаста – краєзнавця / І. Л. Сорока // Народна творчість та етнографія. – 1964. – С. 59 – 60
17. Черниш А. П. Палеологическая стоянка у с. Владимировки / А. П. Черниш // Краткие сообщения Института материальной культуры им. Н. Я. Марре, 1947. – Вып. 21. // СКМ, інв. № 2684.

ІСТОРІЯ КАВИ В УКРАЇНІ

У статті висвітлюється проблема становлення кавової культури в Україні. Здійснюється аналіз основних етапів виникнення і розповсюдження кави в нашій країні. Розкривається зміст економічної, суспільної і культурної функцій українських кав'ярень.

Ключові слова: кава, кав'ярня, культура споживання кави.

Доречно буде почати з того, що дослідники не вказують однозначної загальноприйнятої дати, від якої можна було б вести відлік історії кави та кав'ярень в нашій країні. Існуючі точки зору різняться між собою десятками а іноді й сотнями років. Але можна вважати, враховуючи давні стосунки України і Туреччини, що українські козаки куштували каву майже одночасно з турками. Так, Ю. Винничук зазначає, що "перші каварні були відкриті в Константинополі у 1554 р. Незабаром вони стали з'являтися у балканських країнах та в Криму, тобто всюди, де порядкували турки. У тому числі і в Кам'янці-Подільському 1672 р." [1, с. 54].

Описуючи вживання кави не в кав'ярнях, а вдома, відомий історик І. Крип'якевич подає наступну інформацію: "у домах козацької старшини вечорами радо пили чай або каву. Кава уперше згадується у нас у половині XVII ст., залюбки пив її гетьман Богдан Хмельницький. Спочатку назва не була усталена, – Маркович зве її "кагве", Орлик – "каффа" [3, с. 76].

У той же час В. Наулко в своїй книзі "Культура і побут населення України" пише, що "кава в Україні з'явилася на початку XX ст. більше у західних областях і тільки серед заможної частини суспільства" [4, с. 143]. Водночас інший дослідник Д. Дорошенко, описуючи імпорт товарів на українські землі на поч. XVIII ст., вказує на наступне: "з Туреччини привозився на Україну (й частиною йшов далі) такий крам, як матерії – адамашки, парча, оксамит і цілий ряд інших; килими, шовкові пояси, коралі, тютюн, ладан, фініки, риж, родзинки, кава..." [2, с. 169].

Таким чином, можна дійти узагальнюючого висновку, що найбільш ймовірною датою початку поширення кави на Україні є кінець XVI – поч. XVII ст.

Особливе місце в українській "кавовій" історії належить Ю. Кульчицькому, вихідцю із с. Кульчиці Шляхотські, що біля Самбора. Замолоду він пішов на Січ, під час одного з походів потрапив до турецького полону, де досконало вивчив турецьку мову і пристрастився до кави [1, с. 88]. Після повернення і роботи перекладачем перебрався до Відня, де став імпортером східних товарів.

Але героєм Відня українець (хоча іноді його помилково вважають поляком [6, с. 46], а часом сербом [8]) став не через вищезгадану професію, а за видатні заслуги під час "Віденської відсічі" 1683р., коли Відень був оточений військами Османської імперії. Місто було в облозі тривалий час і почався голод та паніка. Через оточення не вдавалося пройти жодному кур'єру, яких відряджали з проханнями по допомогу до князя [8, с. 4]. Проте колишньому українському козаку, який добре знав турецьку мову, а також навколишню місцевість вдалося доставити листи з проханнями про допомогу і повернутися назад у місто з відповіддю. У решті-решт армію Кара Мустафи було розгромлено, а Юрію Кульчицькому віддано найвищі почесті і названо Героєм Відня. Потім він заснував у Відні кав'ярню [5, с. 69].

Серед військових трофеїв, що досталися від турків, було 500 [1, с. 96] (за іншою версією 300

[8, с. 4)] мішків кавових зерен. Вищезгадані мішки з кавою були передані в нагороду Кульчицькому, оскільки ніхто більше не знав, що то за зерно в них, вважаючи останнє кормом для верблюдів, який хотіли просто викинути в Дунай. Спочатку він продавав каву на вулицях Відня, розносячи її в горнятках на таці, а через деякий час відкрив у подарованому йому будинку кав'ярню, де продавав порцію кави по крейцеру за філіжанку. Невдовзі кава набула небаченої популярності, а колишній український козак очолив окремий цех продавців кави. Доречно зауважити, що популяризації кави сприяв той факт, що турки під час облоги витоптали і спалили виноградники навколо Відня, а отже позбавили віденців звичного напою – вина, тому мешканці міста, шукаючи щось на заміну, призвичаїлися до кави [1, с. 97 – 98]. Між іншим, схожий процес з витіснення алкоголю кавою описаний і в книзі Вольфганга Шивельбуша, де для Великої Британії другої пол. XVII ст. каву називають "великою протверезницею" [10, с. 48].

Таку значну увагу вихідцю з України Кульчицькому в даній статті приділено тому, що багато дослідників вважають саме його кав'ярню першою в Австрії [8, 5, 6]. Щоправда є й інші точки зору, наприклад, Ю. Винничук пише: "...Кульчицький не відкрив першої каварні ані в Європі, ані в Австрії. Першим віденським каварником був Йоан Деодат. Як і в більшості випадків появи каварень у Європі, то був вірменський купець, справжнє ім'я якого звучало Ованес Астоуацатур" [1, с. 87]. Проте Кульчицький живе в пам'яті віденців передусім як "патріарх віденських каварників" [1, с. 99]. До того ж йому належить рецепт "Віденської" кави, який є по-своєму унікальним: до цього часу цукор і молоко в напій не додавали. Кульчицький став першим, хто це зробив, і новий рецепт набув великої популярності.

Як уже згадувалося, кава швидше за все потрапила в Україну через Крим від турків. Згодом почали відкриватися перші кав'ярні. Досі немає єдиної точки зору про місто, у якому вперше на Україні було відкрито кав'ярню, але без сумніву кавовою столицею і понині можна вважати Львів.

Щоправда, кав'ярням, у сучасному повному розумінні цього слова, дещо передували цукерні. Це були кондитерські, де до різних солодошів можна було замовити каву. Проте основним призначенням цукерень був все ж продаж не кави, а солодошів.

На 1828 р. у Львові, згідно з інформацією Ю. Винничука, було вже 5 цукерень і 1 повноцінна кав'ярня – "Віденська" [1, с. 109-110]. А у 1841 р. подорожуючий письменник І. Г. Коль дивувався незліченній кількості кав'ярень та цукерень, стверджуючи, що Львів має кращі та елегантніші заклади, ніж його рідне місто Дрезден або інші німецькі містечка подібної величини. Бум Львівських кав'ярень припадає на 70-80-ті роки XIX ст. [9, с. 51]. З цього часу вони асоціюються з місцями дискусій письменників, політиків, ділків.

Насамперед кав'ярні стали "домівкою" творчої інтелігенції. Зокрема, з ними нероздільно пов'язана історія літературного угруповання "Молода муза". М. Рудницький називав львівську кав'ярню "Монополь" олімпом для "молодомузівців". Вся річ була в тому, що за давньою британською традицією кав'ярні передплачували значну кількість газет і журналів, які відвідувачі могли безкоштовно читати. Крім того, придбавши хоча б одну філіжанку кави, можна було провести в закладі півдня. У вищезгаданому "Монополі" часто бували І. Франко, М. Грушевський, Ф. Вовк, В. Гнатюк, С. Єфремов. Представники Наукового товариства ім. Т. Шевченка мали там окремий стіл, де могли переглянути новини і поспілкуватися [1, с. 120-122].

У період Першої світової війни звичним явищем стала кава без цукру, оскільки останній був дефіцитним товаром. Та і кава часто витіснялася заміниками і сурогатами з солоду, жолудів, ячменю. Ціни на сам напій стрімко росли через економічні кризові явища. У січні 1923 р. склянка кави

коштувала 260 марок, а вже в серпні того ж року – 55000 марок [1, с. 125].

За радянської влади кав'ярні Львова та і взагалі на всій території СРСР занепадають. А посприяв цьому ленінський декрет про чай, який зробив каву напоєм "буржуазним", і хоча прямо її не забороняв, та все ж остання стала дефіцитом, адже кавове зерно треба було купувати за кордоном, а коштів на це нова влада витратити не хотіла. До того ж кава стала жертвою радянської кампанії боротьби з "низькопоклонством перед Заходом", і перестала бути культовим напоєм до середини ХХ ст. [7, с. 23]. Але кава не зникла зовсім, просто її стали пити не публічно, а приватно вдома і в дещо менших об'ємах.

Лише у 1960-х роках ситуація змінилася на краще. Почали знову відкриватися кав'ярні. Проте переважна їх більшість не відзначалися доброю кавою. Якщо ж метою було випити саме якісної кави у Львові, то люди йшли в підвал театру імені Заньковецької – в "Комарик" або в іншу кав'ярню – "Нектар", що знаходилася по вул. Саксаганського. Останній заклад став особливо популярним наприкінці сімдесятих і впродовж вісімдесятих років. Винничук зазначає, що "сходилася сюди публіка дуже різна – гіппі, художники, літератори, наркомани, студенти, викладачі, музиканти" [1, с. 128].

Необхідно сказати, що Львів не був єдиним "кав'ярним" містом. Відомий етнограф Станіслав Цалик пише, що каву в Києві вживали вже наприкінці ХVІІ ст., а у ХVІІІ ст. чиновники магістрату отримували частину жалування кавовими зернами і цукром [7, с. 22]. Все вищеописане свідчить про досить високу популярність цього напою в місті.

У середині ХІХ ст. каву подавали у київських кондитерських. Зерно купували за кордоном, а обжарювали на місці. На поч. ХХ ст. Київ повністю стає кавовим містом. Невеликі затишні кав'ярні пропонували чашечку напою за 20 копійок, що було не так вже й дешево, якщо порівняти хоча б з пивом: кухоль якісного пива з криветками і раками коштував тоді 5 копійок [7, с. 22].

Дуже відомою в Києві була кондитерська "Жорж" на розі Хрещатику і Прорізної, відкрита 1872 року. Засновником закладу був німець Георг Дортенман. Окрім смачної кави, "Жорж" славився своїм оформленням, для якого Дортенман запросив Михайла Врубеля.

Іншим популярним місцем була кав'ярня швейцарця Семадені, що розташовувалася неподалік від біржі, працівники якої були її регулярними відвідувачами. Були й інші хороші кав'ярні. А крім них, недорогої кави можна було випити в так званих київських молочних [7, с. 23].

За радянської влади всі вищезгадані заклади втрачають свій статус і або припиняють існування, або перетворюються на кафе-їдальні. Найвідоміша місцева кав'ярня "Жорж" була замінована і підірвана відступаючими радянськими військами у 1941 році.

У часи незалежності кава знову набуває популярності, відкриваються нові кав'ярні, поширюється культура вживання цього напою. У Львові з 2007 року навіть проводиться Міське свято кави.

Із усього вищеописаного можна зробити висновок, що Україна має давню "кавову" історію та традиції, що беруть свій початок у кінці ХVІ – на поч. ХVІІ ст. А основними містами, де цей напій отримав найбільше поширення, можна вважати Київ та Львів.

Особливе місце в українській історії належить колишньому козаку Ю. Кульчицькому, який відомий передусім як "патріярх віденських каварників", винахідник рецепту "Віденської" кави, що стала популярною у всій Європі.

Джерела та література:

1. Винничук Ю. П. Тасмниці львівської кави : [видання четверте] / Ю. П. Винничук. – Львів : ЛА "Піраміда", 2008. – 220 с.

2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття) / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 349 с.
3. Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
4. Культура і побут населення України / За ред. В. І. Наулко. – Київ : Либідь, 1993. – 285 с.
5. Пасемко І. "Віденська відсіч" і Юрій-Франц Кульчицький / І. Пасемко // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 67–72.
6. Пучеров Н. Н. Все о кофе / Н. Н. Пучеров. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Наукова думка, 1987. – 102 с.
7. Цалик С. Н. Кофейные тайны Киева / С. Н. Цалик // Чистая прибыль. – 2008. – № 12. – С. 22–23.
8. Чухліб Т. Кава по-турецьки, по-віденськи чи по-українськи? / Т. Чухліб // Дзеркало тижня. – 2004. – № 7 (482). – С. 4.
9. Швагуляк-Шостак О. Солодке минуле / О. Швагуляк-Шостак // Контракти. – 2007. – № 10. – С. 51–53.
10. Шивельбуш В. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів : пер. з німец. Ю. Прохаська. – К. : Критика, 2007. – 256 с.

Артем Покрасьон

ДО ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ СКІФСЬКИХ МЕЧІВ

В статті на основі недавніх археологічних даних аналізується типологія скіфських мечів. Висновки автора базуються на загальноновизнаних в історичній науці класифікаціях, запропонованих провідними вченими.

Ключові слова: типологія, скіфський меч, навершя, клинок.

Як засвідчують археологічні знахідки, найбільш поширений тип залізної зброї у скіфській час – мечі. Вони використовувались під час рукопашного бою в пішому та кінному строю. Цим видом озброєння, перш за все, користувались дружинники і скіфська знать. В похованнях рядових воїнів мечі та кинджали зустрічаються досить рідко [1, с. 93].

Типологія скіфських мечів та кинджалів була розроблена Галиною Іванівною Мелюковою. У своїй фундаментальній праці "Вооружение скифов", опублікованій 1964 р., дослідниця узагальнила та проаналізувала весь матеріал з даної проблематики, накопичений за 200 років дослідження скіфських пам'яток (100 знахідок мечів) [2, с. 5].

В основу класифікації Г. І. Мелюкової покладено розподіл клинкової зброї за формою навершя та перехрестя. Всі знахідки вона поділила на II відділи: I – мечі з брускоподібними або овальними навершьями; II – мечі з антеноподібними або волотоподібними навершьями. II відділ, у свою чергу, поділявся на два підвідділи: до першого відносились мечі з простими антеноподібними або волотоподібними навершьями, до другого – мечі з антеноподібними чи волотоподібними навершьями, оформленими в звіриному стилі. В межах кожного з відділів за формою перехрестя виділено декілька типів мечів [2, с. 46–47].

Класифікація Г. І. Мелюкової є загальноновизнаною та не втрачає свого значення і в наш час. Втім, на сьогодні кількість відомих скіфських мечів збільшилась у кілька разів. За даними Є. В. Черненка, станом на 1990 р. в науковий обіг було запроваджено дані про 450 знахідок [3, с. 134]. З огляду на це,

робота Г. І. Мелюкової потребує певних уточнень на підставі аналізу нових матеріалів.

На сьогодні є всі підстави доповнити її принаймні одним типом – мечі з трапецієподібним перехрестям і волутоподібним навершям. Знахідки цього типу є досить нечисленними; інформація про них з'явилась вже після виходу в світ роботи Г. І. Мелюкової. Якщо продовжувати класифікацію Г. І. Мелюкової, їх можна віднести до II відділу, 1 підвідділу – мечі з простим волутоподібним навершям. 1 підвідділ складається із трьох типів. Новий тип слід виділити як четвертий. Як вже зазначалось, його відмінною ознакою є сполучення волутоподібного навершя та трапецієвидного перехрестя.

На сьогодні відомо 3 мечі, які можна віднести до четвертого типу.

Перший переданий до Чернігівського історичного музею в 50-х роках ХХ ст. разом з іншими депаспартизованими речами з Національного музею історії України. Як можна встановити, цей меч входив до складу однієї з колекцій, документи на яку були втрачені під час II Світової війни [4, с. 6]. Напевно, його знайдено в ході археологічних розкопок початку ХХ ст. на Правобережному Подніпров'ї, можливо – в басейні р. Рось. Як відзначала Г. Т. Ковпаненко, в Національному музеї історії України знаходилась значна кількість депаспартизованих речей, що походять з цього регіону [5, с. 5; 8].

Меч з Чернігівського музею залізний, дволезовий; завершення його клинка відламано. Сучасна загальна довжина – 32 см. Клинок зберігся на 17,5 см, його ширина становить 3,8 см, він звужується до вістря. Судячи за формою клинка, його довжина не перевищувала 35 см. Довжина руків'я до навершя – 8,5 см, ширина – 3,2 см, загальна довжина, разом із навершям – 12 см. Товщина перехрестя – 2 см, ширина – 7 см [6, с. 83] (Рис. 1: 1.).

Другий меч походить з розкопок скіфського могильника неподалік від с. Михайлівка Нововоронцівського району Херсонської області [7, с. 235]. У кургані №8 (розкопки Є. О. Симановича 1958 р.) було розкрито захоронення воїна. На відстані 35 см від правої руки похованого в материкову глину був встромлений короткий залізний дволезовий меч, причому його клинок дещо зігнутий, а навершя відламане у давнину. Довжина меча складає 36 см, ширина клинка – 4 см [7, с. 240] (Рис. 1: 2.).

Третій меч знайдений неподалік с. Новокиївка Каланчакського району Херсонської області (розкопки Г. Л. Євдокимова, В. Ю. Мурзіна 1980 р.). Під час дослідження кургану №2 зрубної культури було виявлено впускне поховання скіфського воїна [8, с. 75]. Поруч з похованим лежав короткий залізний дволезовий меч. Загальна довжина меча – 42,5 см, довжина клинка – 29 см, ширина – 3 см [8, с. 76] (Рис. 1: 3.).

Розглянувши всі відомі знахідки, можна дійти висновку, що для мечів цього типу характерна наявність масивного перехрестя трапецієподібної форми, із заокругленими краями; навершя, що завершується великими, закрученими до середини волутами; руків'я прямокутної форми; клинки з паралельними лезами, які звужуються лише біля вістря, шириною 3 – 4 см. Середня довжина мечів 35 – 45 см. Отже, їх слід віднести до коротких.

З огляду на наявність волут і трапецієподібне перехрестя, всі відомі мечі четвертого типу можна датувати кінцем VI – початком V ст. до н.е [2, с. 55].

Джерела та література:

1. Мелюкова А. И. Оружие, конские повозки, навершья / А. И. Мелюкова // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М. : Наука, 1989. – С. 92 – 97.
2. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова. – САИ ; Вып. Д 1 – 4. – М. : Наука, 1966. – 91 с.
3. Черненко Е. В. Рыцари великой Скифии / Е. В. Черненко // Золото степу. Археологія України. – К. – Шлезвіг : Вахгольцтц Ноімюстер, 1991. – С. 131 – 135.

4. Черненко О. Є. Старожитності скіфського часу в Чернігівському історичному музеї / О. Є. Черненко // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів-Ніжин : Вид-во ЧДПІ, 1988. – С. 6–7.

5. Ковпаненко Г. Т. Кургани раннескифского времени в бассейне р. Россь / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1981. – 160 с.

6. Покрасьон А. В. Скіфські мечі із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / А. В. Покрасьон // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи, збірник матеріалів III міжнародної студентської археологічної конференції на пошану І. С. Винокура. – Кам'янець – Подільський : ФОП Сисин О. В., 2010. – С. 81 – 84.

7. Лагодовская Е. Ф., Сыманович Е. А. Скифский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днепре / Е. Ф. Лагодовская, Е. А. Сыманович // Скифские древности. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 235 – 243.

8. Евдокимов Г. Л., Мурзин В. Ю. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области / Г. Л. Евдокимов, В. Ю. Мурзин // Вооружение скифов и сарматов. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 75 – 81.

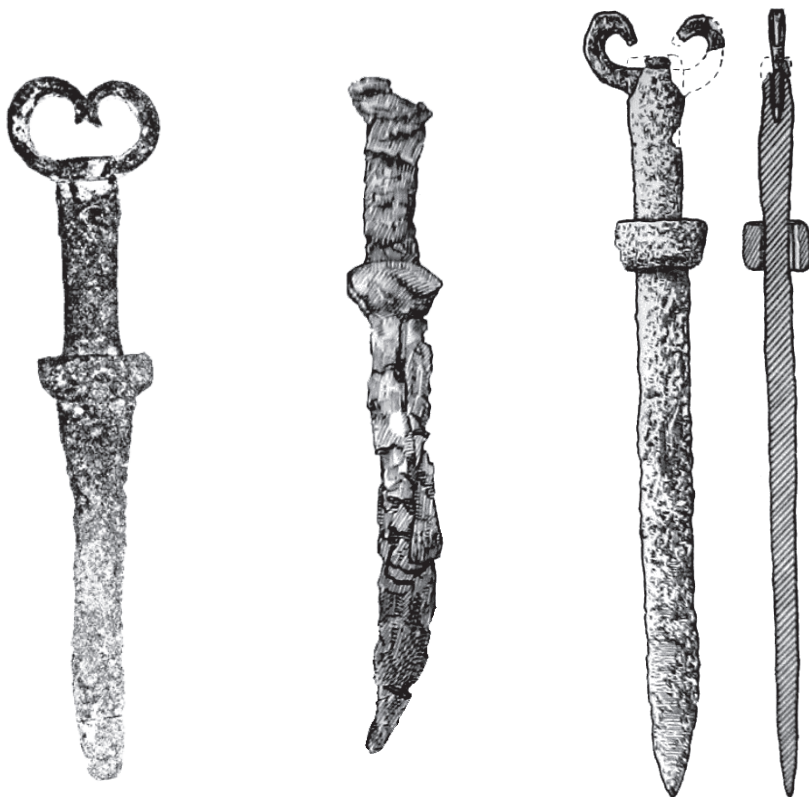

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 1. Скіфські мечі з волютоподібним навершям та трапецієвидним перехрестям: 1 – Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського; 2 – курган № 8 біля с. Михайлівка; 3 – курган № 2 біля с. Новокиївка.

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ СТУСА В УКРАЇНІ

Розвідка присвячена висвітленню діяльності українського суспільства щодо вшанування пам'яті поета-дисидента В. Стуса в Україні на сучасному етапі. У статті подана спроба систематизувати та узагальнити інформацію про заходи, які проводились на державному рівні та на громадських ініціативах з окресленої вище проблематики.

Ключові слова: В. Стус, дисидент, політв'язень, вшанування пам'яті.

В. Стус належить до когорти тих, кого знищила тоталітарна система. Досить довго його ім'я було невідоме широкому загалові, лише зі здобуттям Україною незалежності відбувається вивчення та оцінка життєвого подвигу і творчості поета-дисидента. Метою даної розвідки є спроба узагальнити та систематизувати матеріал щодо вшанування пам'яті В. Стуса в Україні. Про життєвий і творчий шлях поета писали багато дослідників, серед них найвідомішими є такі: син поета Д. Стус, дисиденти Л. Лук'яненко, В. Овсієнко, С. Глузман, літературознавці М. Жулинський, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська та ін. [2]. Проте тематика посмертного вшанування пам'яті В. Стуса залишається в сучасній Україні недослідженою.

В. Стус – поет, громадський діяч, літературознавець, правозахисник. Народився 6 січня 1938 р. в с. Рахнівка Вінницької області. Незабаром родина переїхала до м. Сталіно (нині Донецьк), де В. Стус закінчив Сталінський педагогічний інститут. Двічі засуджений: 1972 р. до 5 років таборів і 3 років заслання та 1980 р. до 10 років таборів і 5 років заслання. Відбуваючи останнє ув'язнення, поет загинув на початку вересня 1985 р. Щодо причини його смерті у дослідників досі немає спільної версії.

Вперше на загальнодержавному рівні ім'я В. Стуса було вшановано у 1997 р. Тодішній Президент України Л. Кучма своїм указом від 25 грудня "за визначні заслуги перед Українською державою у розвитку національної культури, громадянську мужність у відстоюванні ідеалів гуманізму і незалежності України" посмертно нагородив В. Стуса відзнакою "Ярослава Мудрого" 5 ступеня [7, с. 16].

Продовжив практику державного визнання великих українців, борців за свободу, жертв тоталітаризму, політв'язнів та репресованих наступний Президент України В. Ющенко. Згідно з Указом від 25 листопада 2005 р. "за незламність духу, жертвне служіння Україні і національній ідеї, високі гуманістичні ідеали творчості" В. Стусу було присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави [11].

Продовжуючи серію "Видатні особистості України", НБУ 8 січня 2008 р. запровадив до обігу ювілейну монету номіналом 2 гривні, присвячену В. Стусу. Монета виготовлена з нейзильберу, якість чеканки – спеціальний анциркулейтед, вага – 12,8 г., діаметр – 31мм, тираж – 35 тис. На аверсі монети на дзеркальному фоні вгорі півколом розміщений напис "Національний банк України", під якою – Малий Державний Герб України та зображена стилізована композиція, котра символізує шлях до незалежності, внизу напис – 2008; 2 гривні і логотип Монетного двору НБУ.

На реверсі монети зображений портрет В. Стуса на тлі стилізованої мозаїки А. Горської "Жінка – птах", праворуч від якого півколом розміщений напис "Василь Стус". Художник і скульптор – В. Агаманчук. Монета є дійсним платіжним засобом України і обов'язкова до ухвалення без будь-яких обмежень за її номінальною вартістю до всіх видів платежів, а також до зарахування на розрахункові рахунки, внески, акредитиви і для переказів [4, с. 8].

З нагоди 70-річчя з дня народження В. Стуса Президент своїм указом від 30 січня 2008 р. доручив Кабінету Міністрів України забезпечити проведення заходів для вшанування пам'яті поета. МЗС та СБУ було доручено вжити заходів щодо повернення в Україну матеріалів, пов'язаних із перебуванням В. Стуса в місцях позбавлення волі та його творчості в цей період [10, с. 758]. А 2008 р. було оголошено роком В. Стуса [5].

Ім'я В. Стуса увіковічено і в камені. Ще 1997 р. у м. Вінниця було оголошено всеукраїнський конкурс на проект пам'ятника поету. Цей конкурс виграв скульптор А. Бурдейний, однак або не знаходилось коштів на встановлення монумента, то терміни виконання робіт виявлялися неприйнятними. Автор проекту самостійно шукав гроші на втілення свого задуму, навіть змушений був звертатись з особистим листом до Президента України. Справа зі встановленням монумента була зрушена з місця лише у 2001 р. Датою відкриття пам'ятника було призначено 28 березня 2002 р., однак за кілька днів до цієї події з майстерні А. Бурдейного вкрали фрагмент голови скульптури. Лише 23 вересня 2002 р. на майдані В. Стуса біля будівлі облдержадміністрації відбулася урочиста церемонія відкриття пам'ятника [9, с. 9].

Пам'ятний знак встановлений і на малій Батьківщині поета: 24 січня 2007 р. його було відкрито на в'їзді в с. Рахнівку, де народився В. Стус. Наразі планується побудувати пам'ятники і в м. Києві, та в м. Донецьку. Ім'я В. Стуса носять вулиці Києва, Одеси, Івано-Франківська, Вінниці, Львова, Бродів, Мукачеве, Рожища.

Донбаський історико-літературний музей В. Стуса (єдиний в Україні) відкрито в Горлівці, де молодий поет, випускник Сталінського педінституту, упродовж 1961 – 1963 рр. працював учителем української мови та літератури. Урочисте відкриття музею, заснованого на громадських засадах, відбулося 4 вересня 2002 р. Його створенню сприяли горлівський завод "Еластомір", Всеукраїнський фонд ветеранів МВС України, київське товариство "Меморіал імені Василя Стуса", творчі спілки регіону та редакції місцевих газет. Ідея була підтримана сином поета – Д. Стусом, дружиною – В. Попелюх, сестрою – М. Стус та відомими правозахисниками М. Коцюбинською та В. Овсієнком.

Музей нараховує близько тисячі експонатів, серед яких – твори В. Стуса, рідкісні фото, відбитки пальців поета, що брали у нього під час арештів, матеріали архівів КДБ, листи поета, його студентські конспекти, зразки виробів, які він виготовляв в ув'язненні, численні газетно-журнальні матеріали, тканина з тюремної роби, осіннє пальто, що належало поету, макет концтабору для політв'язнів Пермської області, диск із записом голосу поета, де він читає своїх одинадцять віршів. Запис було зроблено у 1969 р. близьким товаришем В. Стуса – поетом Л. Селезненком. Пізніше цей годинний запис голосу потрапив до архівів КДБ під час обшуку у Л. Селезненка і досі доля цієї плівки залишається невідомою. Частково збереглися перезаписи, зроблені І. Калиниченком, Л. Світличною й Б. Олищинським. Саме ці записи й лягли в основу диску.

Музей має дві філії: у Вінниці (відкрито 4 вересня 2002 р.) та у Києві (відкриття якого відбулося 18 листопада 2002 р.). Музейні експозиції мають власну тематику: Горлівка – "В. Стус – жертва тоталітарного режиму", Вінниця – "Мій край – Поділля", Київ – "В. Стус і українська національна ідея".

Зі свого боку співробітники музею взяли активну участь у підготовці та виданні книги Д. Стуса "Василь Стус – життя як творчість", яка отримала гран-прі 6-ї Всеукраїнської благодійної акції "Книга року – 2004" у номінації "Літературознавство і фольклор". Саме на пропозицію дирекції музею В. Стусу було посмертно присвоєно звання Героя України. Водночас колектив музею подав до міської ради м. Донецька клопотання про зміну в місті назви вулиці Чуваська, де проживав поет, на вулицю В. Стуса, а також про надання одній з вулиць Горлівки імені В. Стуса [8, с. 2].

Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) щороку на день Святого Василя присуджує премію В. Стуса. Вона була започаткована ще у 1989 р. Премія присуджується авторам, які мають видатні успіхи у літературі, займають виразну громадську позицію, активно присутні в українському культурному просторі. Матеріальний еквівалент її досить скромний: він формується з добровільних пожертв. Є. Сверстюк свого часу віддав на ці потреби Шевченківську премію. Першими лауреатами премії стали актори Львівського молодіжного театру, які популяризували напівлегальних на той час поетів-шістдесятників, а також поет І. Світличний та художник О. Заливаха [1].

У 2006 р. премію імені В. Стуса отримав С. Чернілевський – режисер фільму про поета-дисидента "Просвітлої дороги свічка чорна". Картина знята ще у 1992 р. на кіностудії "Галичина – фільм" і являє собою трилогію: перша частина має назву "Верни до мене, пам'яте моя", друга – "У білій службі сонце України", а третя – "Розіп'ятий на чорному хресті" [3].

За мотивами життя і творчості В. Стуса було поставлено вистави: "Поетична композиція" (1989 р., Львівський молодіжний театр), "Птах душі" (1993 р., Київський мистецький колектив "Кін"), "Іду за край" (2006 р., Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки).

Найбільш резонансною справою з вшанування пам'яті В.Стуса стала ініціатива щодо надання Донецькому національному університетові (ДонНУ) імені В. Стуса.

У грудні 2008 р. у м. Донецьк було започатковано громадську ініціативу колишніх та дійсних студентів ДонНУ щодо надання університету імені В. Стуса, оскільки поет був випускником цього закладу (у 1959 р. В. Стус закінчив філологічний факультет Сталінського педінституту – так тоді називався навчальний заклад). Тобто, у 2009 р. виповнилося 50 років з того часу, як він покинув стіни ВНЗ. До цієї дати була приурочена кампанія. Розпочалась вона збором підписів на підтримку цієї ідеї. Проект проходив за підтримки Громадської ініціативи Донеччини з відновлення історичної пам'яті, Донецької обласної молодіжної організації "Поштовх", Православного братства святого П. Калнишевського та Порталу неполітичних новин ndo.donetsk.ua.

17 грудня активісти подали звернення про надання ДонНУ імені В. Стуса. губернаторові і голові Донецької обласної ради, на що отримали відмову.

Суперечка довкола ініціативи вийшла за межі Донеччини. На сайтах газети "День" та порталу "Інша література" стартувала підписна кампанія від імені української національно-свідомої інтелігенції. Син поета Дмитро теж підтримав кампанію. Далі прозвучала обіцянка міністра освіти І. Вакарчука розглянути пропозицію на вченій раді університету й заклик Президента України з проханням схвалити студентську ідею.

В самому університеті почалася контркампанія за збереження сучасної назви навчального закладу. Крапку в цій історії поставила Вчена рада університету, засідання якої відбулося 17 лютого 2009 року. На ній було ухвалено рішення зберегти назву університету без присвоєння імені [4, с. 8].

Отже, за дев'ятнадцять років незалежності України ім'я В. Стуса повертається із забуття. Він поступово займає гідне місце в українській історії та літературі. Популяризується творчість поета, його ім'ям називають вулиці, йому встановлюють пам'ятники, посмертно нагороджують званнями і відзнаками. Збуваються слова поета: "Народе мій, до тебе я ще верну".

Джерела та література:

1. Вручено премію ім. Василя Стуса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2011/01/17/vrucheno-premiju-im-vasylja-stusa.html>.

2. Глузман С. Стус, Рильке, двадцять дней / С. Глузман // Известия. – 2008. – № 231 – С.1, 4.; Жулинський М. Слово і доля / М. Жулинський – К., 2006. – 640 с.; Коцюбинська М. Василь Стус у контексті сьогоденної культурологічної ситуації / М. Коцюбинська // Слово і час. – 1998. – № 6. – С. 16 – 21; Лук'яненко Л. Політв'язень Василь Стус: останні дні / Л. Лук'яненко // Українська газета. – 1995. – 6 липня – С. 6 – 7; Овсиенко В. Гибель В. Стуса / В. Овсиенко // Зеркало недели. – 2002. – № 34 – С. 12; Сверстюк Є. Остання зона В. Стуса / Є. Сверстюк // Літературна Україна. – 1998. – 24 вересня. – С. 7; Стус Д. Василь Стус: життя як творчість / Д. Стус. – К., 2005. – 364 с.
3. Документальна трилогія "Просвітлої дороги свічка чорна" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/view>.
4. Завгородня І. Ім'я спотикання [Електронний ресурс] : (публікація у періодичному виданні) / І. Завгородня // Український тиждень. – 2009. 20 лютого. – С. 8. – Режим доступу: <http://www.uaweek.com/publication/3693>.
5. Лебедь Р. В Стус лишається "викликом для влади" [Електронний ресурс] // BBC Ukrainian – Новини / Р. Лебедь. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2010/09/100902_stus_rl.shtml.
6. Поету, громадянину: нумізматику // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 4. – С 22.
7. Про нагородження відзнакою Президента України "Орден князя Ярослава Мудрого" 5 ступеня поета Стуса В.С. (помертно): Указ Президента України від 25 грудня 1997 р. // Голос України. – 1998. – 6 січня. – С. 16.
8. Соболев В. В дорозі до Василя Стуса [Електронний ресурс] : (стаття з періодичного видання) / В. Соболев // Наше слово. – 2006. – № 10. – С. 2. – Режим доступу до журн.: http://nslowo.free/ngo.pl/puls_ukrajiny/w_dorozi_do_stusa/htm.
9. Стус на крилі або Історія одного пам'ятника // Україна молода. – 2004. – № 18. – С. 9.
10. Указ Президента України "Про вшанування пам'яті Василя Стуса" // Відомості Верховної Ради. – 2007. – № 18. – 19. – С. 758.
11. Указ Президента України "Про присвоєння В Стусу звання Герой України" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expertua.info/document/archiveh3/law3pwwkt.htm>

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Ганна Вахрушева

ЄВРЕЙСЬКІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ЧЕРНІГІВЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто мережу єврейських освітніх закладів Чернігівщини початку ХХ ст. і охарактеризовано їх основні типи, а саме: хедери, Талмуд-тори, казенні та приватні училища.

Ключові слова: хедер, Талмуд-тора, меламед, казенне, приватне училище.

Духовне відродження національних меншин в Україні – багатогранний та довготривалий процес, активізація якого свого часу була зумовлена проголошенням державної незалежності. Однією з умов національного відродження є усвідомлення представниками етносу пройденого ними історичного шляху, опанування джерелами своєї духовності, врахування та використання самобутніх особливостей, рис культури, які відрізняють їх від інших. Відтак, проблема історичної долі народів, які проживають у різних українських регіонах, набуває особливого значення. У зв'язку з цим вимагає ґрунтовного наукового аналізу і питання історії та культури євреїв на Чернігівщині, яка входила до "смуги осілості" єврейського населення згідно з "Положенням про євреїв" від 30 травня 1835 р. [6, с. 21].

Відомо, що розселення та постійне зростання кількості євреїв на території Чернігівської губернії розпочалося ще з кінця XVIII ст. після поділу Речі Посполитої та приєднання до Російської імперії Правобережної України [7, с. 21].

Зрозуміло, що єврейська соціальна спільнота всіляко підтримувала прагнення дітей до здобуття всебічної освіти, саме тому наприкінці XIX – на початку ХХ ст. на території Чернігівщини існувала досить широка мережа єврейських початкових навчальних закладів, у яких діти не лише оволодівали знаннями, а й отримували національне виховання.

Відомо, що початкову освіту євреї отримували у хедерах, Талмуд-Торах та єврейських училищах [3, с. 4]. Назва "хедер" вперше згадується ще у XIII ст. у Німеччині і буквально означає "кімната", тобто місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань, заповідей Тори, вивчення Талмуду та рабіністичної літератури [1, с. 33]. На Україні і, зокрема, на Чернігівщині хедери набувають поширення з 90-х рр. XIX ст. завдяки посиленому потягу єврейського населення до національної культури. Вони мали характер національної школи. Головним їх завданням було відродження єврейської мови, збереження традиційної віри. Більшість представників єврейської інтелігенції вважала, що хедери могли б стати основою єврейської початкової школи, якби не відсутність кадрів та заборона викладати в них російську мову та загальноосвітні предмети [3, с. 4].

Хедер був приватною школою, тому вчитель (меламед) отримував від батьків учнів, за поперед-

ньою домовленістю з ними, певну суму коштів. Через це останні повинні були оплачувати навчання своїх дітей у двох школах, а тому часто жертвували загальними предметами, і навчання обмежувалося лише хедером. Так, за даними попечителя Київського учбового округу вартість освіти в хедері Чернігівської губернії становила від 10 до 30 крб. на рік, а за даними Вільного економічного товариства – від 18 до 50 крб. на рік [5, с. 45].

Розташовувались хедери у приватних будинках або на квартирах. Часто при хедері мешкали мела-мед з дружиною та чисельною родиною. Заняття у хедерах тривали з 9-ї ранку до 17-ї, а в деяких – до 19-20-ї години вечора. У більшості хедерів навчали лише читанню молитов та письму, але були й професійні викладачі, які ґрунтовно знайомили дітей з мовою, П'ятикнижжям, Талмудом та єврейською історією. В основному, саме завдяки хедерам євреї здебільшого були письменними [3, 5, 8].

Вважалося, що викладання не потребує спеціальних знань, тому робота вчителя цінувалася невисоко. Звідси, меламедом міг бути кожний єврей, який мав право мешкати у даній місцевості. Однак, у 1892 р. були встановлені правила нагляду за хедерами, згідно з якими меламенти були зобов'язані одержувати свідоцтво про присвоєння цього звання від училищного керівництва. А починаючи з 1893 р., меламенти мусли щорічно переоформлювати свої свідоцтва.

Тим не менш, серед меламедів часто траплялися випадкові люди, які не могли заробляти іншим чином, тому й обирали цю професію. Ними могли бути колишні ремісники, торгівці, посередники, солдати у відставці, синагогальні проповідники. Про вчителів казали, що "стати меламедом і померти ніколи не пізно" [1, с. 34], адже вони одержували досить мізерну заробітну плату, яка в більшості випадків не перевищувала заробітку будь-якого єврейського робітника. Тому меламенти часто мали ще й додаткову роботу [3, с. 4].

Талмуд-Тори були свого роду громадськими безкоштовними хедерами і утримувались за рахунок місцевої єврейської громади. 1 грудня 1911 р. міністром народної освіти була затверджена інструкція, відповідно до якої навчання в Талмуд-Торах тривало 5 років. У ці школи приймалися хлопчики з 8 років. Програма загальних предметів не перевищувала курсу однокласних народних училищ з трирічним терміном навчання. На кожні 25 учнів мав бути окремий учитель та кімната. Викладати у Талмуд-Торах мали право лише ті, хто мав звання вчителя початкових училищ. Меламенти до Талмуд-Тор не допускалися. Викладання у цих навчальних закладах велося виключно російською мовою [5, с. 45-46].

Однак значного поширення серед єврейського населення Талмуд-Тори не набули. Причиною цього став вік вступу до них. Батькам зручніше було віддати своїх дітей спочатку до хедера (з 5 років), а потім до загальної школи для навчання російській грамоті. В більшості випадків учні не отримували в Талмуд-Торах навіть того знання Біблії та молитов, які їм давав хедер [5, с. 46].

Про час заснування та діяльність Талмуд-Тор у Чернігівській губернії відомо небагато. Найстаріша з них – Чернігівська, існувала з середини XIX ст. Довгий час вона перебувала у жалюгідному становищі. Розташовувалась Талмуд-Тора, за свідченнями сучасників, поблизу Красного Мосту у приміщенні разом з молитовною школою. Учні мешкали в тісних, не пристосованих до навчання та проживання кімнатах. Під наглядом малоосвічених учителів у притулку перебувало близько 40 учнів. Часто не вистачало їжі, тому хлопчики голодували. Навчання обмежувалось вивченням Талмуду та Біблії. Оскільки вихованці не вивчали грамоти та ремесла, знаходились без нагляду з боку єврейської громади, вони дуже часто ставали злодіями та жебраками.

До 1910 р. Чернігівська Талмуд-Тора складалася з двох кімнат, але через відсутність приміщення її діяльність обмежувалась. На початку 1910-11 навчального року було закінчено будівництво дво-

поверхового будинку Талмуд-Тори, в якому навчалось вже 165 чоловік. У ній викладалися Закон Божий, єврейська мова, арифметика, історія, географія, малювання, співи [3, с. 5]. При Талмуд-Торі існували вчительська та учнівська бібліотеки з книгами російською та єврейською мовами.

Відомо, що кількість хедерів, Талмуд-Тор та учнів в них у цей час помітно збільшується в усіх містах губернії. Так, у 1911 р. у Талмуд-Торах та хедерах навчалось вже 3950 осіб. Найбільш поширеною мережа єврейських початкових навчальних закладів була в Чернігівському (2 Талмуд-Тори та 29 хедерів з 893 учнями), Ніжинському (1 Талмуд-Тора та 22 хедери з 405 учнями), Конотопському (1 Талмуд-Тора та 22 хедери з майже 425 учнями) повітах [5, с. 46].

Третім типом єврейських початкових навчальних закладів були училища – казенні та приватні. Перші підпорядковувались навчальній дирекції Чернігівської губернії і єврейська громада не мала на них ніякого впливу. Курс навчання тривав 6 років. Викладались російська мова, арифметика, чистописання та єврейські предмети. Але вивчення останніх посідало другорядне місце. Ці предмети вивчались у післяобідній час і були для учнів необов'язковими – за бажанням їх можна було вивчати вдома. Незадовільні оцінки з єврейських предметів не були перешкодою для переведення до наступного класу. Викладання усіх предметів в казенних училищах відбувалося російською мовою.

Приватні училища посідали другорядне місце і слугували, головним чином, для розповсюдження російської грамотності. Відкриття приватних училищ зустрічало протидію з боку меламедів. Потрібно відзначити, що приватні єврейські училища були чи не єдиним місцем, де могли отримати початкову освіту дівчата-єврейки. Хоча й були спроби створити класи для дівчат при казенних єврейських училищах, але вони не увінчались значним успіхом. Кількість дівчат-єврейок, що отримували освіту в єврейських навчальних закладах, складала незначний відсоток від усієї кількості дівчат шкільного віку [3, с. 6].

Слід додати, що євреї навчались також і у загальних початкових та середніх закладах освіти. Але, через велику кількість обмежень, учнів іудейського віросповідання в них було мало [4, с. 8-9]. Крім того, у загальних школах євреї були позбавлені можливості отримувати національне виховання.

Таким чином, як зазначає Г. Морозова, традиційну національно-релігійну освіту євреї отримували в навчальних закладах різних типів: хедерах, Талмуд-торах, казенних та приватних училищах. Це давало їм можливість зберегти свою релігію, особливості національного побуту, звичаї, національне мистецтво, специфічний єврейський світогляд. Хедерна освіта була недосконалою, однак нею була охоплена більшість євреїв Чернігівської губернії. Громадські Талмуд-тори забезпечували початковою освітою дітей з найбідніших прошарків єврейського населення. Навчання дітей у початкових школах, заснованих Міністерством народної освіти та земствами, мережа яких була більш розвинута у сільській місцевості, не набуло розповсюдження серед єврейського населення через обмеження його проживання на селі.

Середні навчальні заклади – як загальноосвітні, так і спеціальні – сприяли поширенню освіти серед єврейської молоді, опануванню деяких професій, що дозволяло посісти гідне місце в суспільстві. Однак, нерозвинута мережа чоловічих середніх навчальних закладів і як наслідок цього – відсоткове обмеження щодо права навчання в них, були перешкодою для отримання гідної освіти єврейською молоддю. Відсутність на території Чернігівщини вищих навчальних закладів, в яких євреї мали б право навчатися, було однією з причин, що спонукали єврейську молодь до міграції з регіону. Особливістю культурного життя єврейського загалу регіону був високий рівень писемності серед дівчат та жінок у порівнянні з цією ж категорією християнського населення [2].

Відомо, що єврейські навчальні заклади, що діяли до революції були остаточно закриті у 20-30-ті

рр. XX ст. В цей період євреї отримали доступ до усіх навчальних закладів, і почали відкриватися школи з єврейською мовою викладання.

Джерела та література:

1. Монастирський А. І. Єврейський світ. Альманах / А. І. Монастирський. – К. : Єврейський фонд України, 2002. – 100 с.
2. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): авто-реф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / А. В. Морозова. – Харків, 2005. – 24 с.
3. Морозова А. Єврейські навчальні заклади Лівобережної України у II пол. XIX – на поч. XX ст. / А. Морозова // История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы X-XX вв. : 1-й междунар. семинар, 15 – 17 сентября 2000 г. – Чернигов : "Хэсэд Эстер", 2000. – С. 10 – 13.
4. Морозова А. Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської області. Довідник / А. Морозова, Н. Полетун. – Ніжин : "Аспект-Поліграф", 2003. – 320 с.
5. Морозова Г. Освіта євреїв у Чернігівській губернії в останній третині XIX – на початку XX століть / Г. Морозова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 44 – 55.
6. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19 – 29.
7. Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України / В. І. Сергійчук. – К. : Укр. вид. спілка, 2000. – 431 с.
8. Электронная еврейская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il>

Ервін Міден

ВОСКРЕСЕНСЬКИЙ ХРАМ У СЕДНЕВІ – УСИПАЛЬНИЦЯ РОДИНИ ЛИЗОГУБІВ

У статті розглянуто історію дослідження Воскресенської церкви у снт Седневі як усипальниці козацько-старшинського роду Лизогубів. Віднайдені у криптах седнівського храму муміфіковані тіла, які у своїй більшості належали саме Лизогубам, свого часу стали справжньою сенсацією. Однак протягом багатьох десятиліть їх доля залишалася маловідомою.

Ключові слова: Лизогуби, Воскресенська церква, крипти, муміфіковані тіла.

За доби Української козацької держави у 1648 – 1781 рр. старовинне містечко Седнів було центром сотні Чернігівського полку, а також протопопії або духовного окружного правління [5, с. 234]. До нашого часу в Седневі збереглося декілька архітектурних пам'яток гетьманського часу. Найбільш яскравою з них можна вважати муровану Воскресенську церкву, яка пов'язана з іменем Я. Лизогуба. У 1687 р., коли на місце гетьмана І. Самойловича козацькою радою на річці Коломак було обрано І. Мазепу, Я. Лизогуб отримав чернігівське полковництво. Утверджуючи себе на цьому уряді, серед козацької старшини він одним з перших розпочинає новий етап монументального будівництва на Чернігівщині [3; 6; 10; 11; 14].

Вже у 1690 р. в Седневі постають дві муровані споруди: Лизогубівська кам'яниця, що є на наш

час найбільш ранньою пам'яткою цивільної архітектури Придніпров'я, та церква Різдва Богородиці (з 17 березня 1887 р. – Воскресенська [5]), котра являла собою родову усипальницю козацько-старшинського роду Лизогубів [2; 3; 4; 8; 9]. Отже не дивно, що найбільшу і найкоштовнішу із своїх споруд – церкву "народження Богородиці" – Я. Лизогуб збудував саме в цьому містечку, адже Седнів на той час вже перетворився на "фамільне гніздо" цієї родини. Філарет Гумілевський у своєму нарисі з історії Седнева наводить запис у Євангелії московського друку 1688 р., що його "надал черниговській полковник пан Яков Лизогуб, до храму Рождества Пресвятой Богородицы от его в месте Седневе новосозданном" [12, с. 171] і приписку самого Лизогуба про передачу цього Євангелія до Борзни: "а в Седневе до именованного храма моим коштом сооруженного иншие два евангелія надане" [12, с. 171]. І далі Філарет Гумілевський зазначає: "Храм построен в 1690 г., как видно по акту 1692 г." [12, с. 171]. Також необхідно вказати, що у побудові храму Різдва Богородиці брали участь і місцеві жителі. А. Балака у своїй праці "Город Сновеск ныне м. Седнев" (1902 р.) наводить розповідь місцевого старожила М. І. Шишки про те, що "баба его, по прозвищу Бакаювна, за деньги, когда была еще девочкой лет 11 – 13, носила цеглу (кирпич) на эту церковь, т.е., подносила ее рабочим, и получала от какой-то Гелёски, помагавшей постройке храма, по шелягу" [1, с. 34].

Храм у плані повторює дев'ятидільну хрещату церкву, але не в п'ятибанному, а в однобанному варіанті [7] (хоча седнівський краєзнавець Д. Ю. Кисіль на основі народних переказів стверджував, що куполи стояли і на чотирьох великих притворах [3]). Завдяки тому, що рамена основного хреста сильно виступають назовні, а приміщення між ними дуже низенькі, він здається пірамідальним. Невисокі бічні приміщення, перекриті склепіннями з розпалубками і з'єднані з центральним високою аркою, готують перехід до єдиної бані, що могутнім поривом здіймається вгору. В плані вона має вигляд не рівнораменного восьмикутника, а квадрата, лише із зрізаними рогами. Це підсилює енергію пориву розкритого простору [7]. Товсті стіни всередині скріплені міцними залізними кріпленнями. Підлога була колись вкрита кам'яними квадратними плитами, однак згодом замінена дерев'яною. Церква має три престоли: Воскресіння, Святого Миколая та Різдва Богородиці (у минулому – престол Благовіщення). До 80-х рр. ХХ ст. у храмі ще знаходилися рештки п'ятирусного іконостасу ХІХ ст. [3], в якому за часів Лизогубів над головними вратами розміщувався оригінал Тайної вечери роботи Рібейро. Також у церкві знаходилися копії картин "Madonna de la Segiolla" Рафаеля, "Різдво Христове" Маротті та "Спаситель" Дольче. Місцеві ікони Спасителя та Різдва Богородиці були написані А. І. Лизогубом [12] – близьким приятелем Т. Г. Шевченка. До соборного храму містечка Седнів на початку ХІХ ст. потрапив і оригінал портрету Феодосія Углицького кінця ХVІІ ст. [10; 12]. Стіни всередині храму прикрашали розписи на біблійні теми з відповідними написами.

У 20-х рр. значне занепокоєння наукової громадськості викликав стан пам'яток історії та культури, зосереджених у Седневі на території колишньої садиби Лизогубів. На початку січня 1924 р. інспектор Чернігівської окрполітосвіти Оландер оглядав Воскресенську церкву і звернув увагу на те, що у її цокольній частині є вікна, а входу до цього приміщення немає. Після тривалих розпитувань місцевих мешканців він натрапив на старого теслю Даниленка, який на початку 60-х рр. ХІХ ст. брав участь у ремонті церковної підлоги. Даниленко несподівано надав інформацію про те, що під час ремонту підлоги північного притвору були зняті кам'яні плити, під якими виявилася дерев'яна мостовина. По звуку від ходи стало зрозуміло, що під притвором повинна бути порожнеча. Тоді вони разом з паламарем Ю. І. Киселем, пропилявши підлогу, побачили крипту, куди і спустилися. Там стояли труни в два ряди, які вони почали відкривати. В них лежали, як він каже, "кості в одежі", і тільки в одній з них виявилася

добре збережене тіло священика. Як зазначив тоді Ю. І. Кисіль, це був священик, якого поховано 20 років тому. Також було обстежено крипту під південним притвором. Там стояли труни у три ряди, одна на одній. Відкривши тільки одну труну, інших поховань вони не чіпали. За вказівками Даниленка до крипти спустився і сам інспектор Оландер, самостійно переконавшись у правильності наданої інформації. Повернувшись до Чернігова, він повідомив про це завідуючого Держмузеєм В. А. Шугаєвського. На підставі свідчень Оландера було створена спеціальна комісія для наукових досліджень крипт седнівського храму [8].

У процесі дослідження виявилось, що північна крипта 6,6 м довжиною, 4,7 м завширшки та 2,3 м заввишки мала добре обгінковане й вибілене вапном жолобове склепіння [8]. Підвали храму були створені на сухому ґрунті, а велика кількість вапна, що є в їхніх мурах, витягує та висушує вологість [2]. Як виявив гігрометр, повітря сухе. Температура знаходилась на рівні 1 – 2 градусів тепла. У південній частині була ляда (люк), розміром 2 – 1,34 м. У північно-східному та північно-західному кутах було помітно по одній загратованій продоховині, що виходять на зовні. Таких же розмірів та устрою виявилась і південна крипта, тільки північна її частина була засипана битою цеглою, під якою опинилося декілька трун. Труни майже всі були цілі, частина – пофарбовані, а більшість була оббита тканиною. Як зазначав Даниленко, "у правій крипті лежать пани, а у лівій – різні люди". Загалом, у седневському храмі було виявлено 44 муміфікованих тіла, більша частина яких належала саме Лизогубам [2; 8]. Про це, наприклад, свідчив один з написів на труні П. Я. Лизогуба (1774 – 1804): "1804 года Сентебря 8 дня представился раб Божий Петр Яковлев сын Лизогуб которому да будет вечная память". Доволі цікавим є і той факт, що Лизогуби напевно знали властивості крипт храму-усипальниці: у дні однієї з трун була виявлена дірка, зроблена для якнайшвидшого висушування тіла і подальшої його природної муміфікації [2].

З огляду на наукове значення цих знахідок місцева влада звернулася до Наркомосвіти та Української Академії наук, прохаючи допомоги для систематичного дослідження крипт Воскресенської церкви в Седневі. Було створено ще одну – академічну – комісію "в складі фахівців по всіх галузях, яких торкається ця справа". Шкода, що за браком коштів ця справа не була доведена до кінця [8]. Згодом деякі мумії та виявлені у похованнях пам'ятки були передані до Чернігівського історичного музею і так званого Музейного містечка на території Києво-Печерської Лаври. На жаль, вони по-блюзнірськи використовувалися у антирелігійній пропаганді. З такою метою п'ять зразків муміфікованих тіл зберігались в Чернігівському музеї, а саме колишнього Городнянського повітового судді Я. Я. Лизогуба, його сина П. Я. Лизогуба, жінки в народному одязі середини XVII ст., священика та дівчинки. "Седнівські трупи" були головними експонатами антирелігійної виставки музею. У такий спосіб організатори виставки розраховували "справити враження на тих, що ще йняли віри святості мощей" [2; 4]. У березні 1930 р. в с. Козел (тепер смт. Михайло-Коцюбинське) експонувався муміфікований труп Я. Я. Лизогуба [5, с. 279]. Слід седнівських мумій, що знаходилися у фондах Чернігівського історичного музею, губиться у роки Великої Вітчизняної війни.

М. Вайнштейн зазначав, що після експедицій 1924 р. у седневській церкві ще залишились деякі цікаві зразки "замуміфікованих трупів" [2]. На жаль, згодом, внаслідок відсутності будь-якого нагляду, через відкритий доступ до підвалів Воскресенської церкви, муміфіковані тіла опинилися під загрозою знищення. З 1935 р. Воскресенський храм був закритий і надалі використовувався як комора [13]. Після звільнення Седнева з-під німецької окупації у вересні 1943 р., для поховання загиблих радянських воїнів було використано старовинні труни Лизогубівської усипальниці. Врешті-решт, атеїстичне виховання молоді та відсутність поваги до мертвих спровокували безліч актів вандалізму над мумі-

фікованими тілами: задля розваги відривалися кінцівки, черепами грали у футбол тощо. Результат подібного ставлення до померлих був зафіксований експедицією спелео-археологічної секції Чернігівської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури 25 липня 1968 р. на чолі з Г. О. Кузнецовим, котра виїхала в Седнів для огляду усипальниці Лизогубів [9]. Згідно із спогадами місцевих жителів, через деякий час муміфіковані тіла з Воскресенського храму нашвидкоруч були вивезені за межі Седнева у невідомому напрямку.

У 80-х рр. XX ст. розпочалася відбудова та реставрація Воскресенського храму у Седневі. У грудні 1990 р. внаслідок клопотання о. Євгенія (Халімонова) та віруючих Седнева Воскресенську церкву було передано новоствореній православній громаді. Архієпископ Чернігівський і Ніжинський Антоній настоятелем седнівського храму висвятив священника Є. Халімонова. Невдовзі з Києво-Печерської Лаври за участю настоятеля храму Є. Халімонова, М. Киселя та І. Пекура були привезені мощі Я. Ю. Лизогуба. Після панахиди труна з прахом була встановлена у склепі, де знаходиться і тепер. У храмі відновилося богослужіння. Зусиллями віруючих і священника було встановлено новий іконостас, відремонтовано клироси, придбано церковне начиння [13].

Впродовж багатьох десятиліть від часу виявлення у криптах Воскресенського храму 44 муміфікованих тіл, що в своїй більшості належали козацько-старшинському роду Лизогубів, людське світосприйняття не раз змінювало свій вектор. Історія ж була мовчазним свідком дивовижних відкриттів та ганебних вчинків.

Джерела та література:

1. Балака А. Город Сновеск ныне м. Седнев. Исторический очерк / А. Балака. – Чернигов, 1902. – 40 с.
2. Вайнштейн М. Про мощі святого Феодосія й про мумії панів Лизогубів / М. Вайнштейн. – Чернігів, 1930. – 16 с.
3. Кисіль Д. Ю. Історія Седнева. [Рукопис] // Родинний архів Н. І. Кисіль. – [б. м.]. [XX ст.].
4. Коваленко О. З історії вивчення та охорони старожитностей Седнева у 20-х рр. XX ст. / О. Коваленко // Містечко над Сновом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин : Вид-во "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 198 – 206.
5. Курданов А. Новий літопис Седнева / А. Курданов // Містечко над Сновом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин : Вид-во "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 231 – 333.
6. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогуби / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 101 – 126.
7. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – К., 1968. – С. 106 – 108.
8. Новицький О. Муміфіковані тіла в Седневі / О. Новицький // Україна. – 1924. – Кн. 1-2. – С. 16 – 18.
9. Руденок В. Спелео-археологические исследования Г. А. Кузнецова / В. Руденок // Стежками рідного краю. – Чернігів, 2005. – С. 9 – 12.
10. Самохіна Н. Рід Лизогубів в історії України / Н. Самохіна // Містечко над Сновом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин : Вид-во "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 124 – 150.
11. Таранушенко С. Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі : Провідник / С. Таранушенко. – К. : Видавництво "Рух", 1932. – 50 с.
12. Тарасенко О. Седнів у історико-статистичному опису Чернігівської єпархії архієпископа Філарета (Гумілевського) / О. Тарасенко // Містечко над Сновом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин : Вид-во "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 168 – 184.
13. Халімонов Є. Свято-Воскресенська церква / Є. Халімонов // Містечко над Сновом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин : Вид-во "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 217 – 219.
14. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. Кудрицького. – К. : Вид-во "Українська Радянська Енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1990. – 1008 с.

СУДОВИЙ ПРОЦЕС ТА РЕАБІЛІТАЦІЯ ЮРІЯ КОЦЮБІНСЬКОГО

Стаття присвячена дослідженню обставин судового процесу, звинувачення та посмертної реабілітації Юрія Михайловича Коцюбинського. З'ясовано, що внаслідок скорого судового процесу, що тривав у січні 1937 р. Ю.М. Коцюбинського обвинуватили як керівника сфабрикованого "українського троцькістського центру" та засудили до смертної кари. Для тоталітарної системи СРСР сталінських часів він був потенційним націонал-комуністом.

Ключові слова: судовий процес, репресії, справа "українського троцькістського центру", націонал-ухильництво, націонал-комунізм.

В останньому своєму інтерв'ю один з корифеїв історичної науки України Я. Дашкевич відзначив, що найбільшою прогалиною вітчизняної історії ХХ ст. є історія КП(б)У [1, с. 45]. Дана розвідка є спробою висвітлення причин загибелі Юрія Михайловича Коцюбинського – сина українського письменника, професійного революціонера-більшовика, відомого державного та партійного діяча, дипломата. Протягом двох десятиліть його ім'я було позначене тавром "ворога народу". Воно було повернуте історії лише в середині 50-х рр. До недавнього часу зовсім невідомими залишались останні роки життя Коцюбинського, обставини його трагічної загибелі.

Метою статті є дослідження обставин судового процесу, звинувачення та посмертної реабілітації Юрія Михайловича Коцюбинського.

Біографію Ю. Коцюбинського досліджували радянські історики А. Д. Ярошенко, М. Ф. Дмитренко, М. С. Чуприна. Однак на сьогодні вона вимагає повного переосмислення, відходу від штампів комуністичної історіографії. В новітній історіографії події останніх років життя Ю. Коцюбинського висвітлені в публікаціях Р. Пирога та Г. Костюка [3 – 5].

У політичній біографії Ю. Коцюбинського є сторінка, яку його біографи старанно оминали. Мова йде про зв'язок Юрія Михайловича з троцькістською опозицією у 20-х рр. За доставку до Москви листа опозиційного змісту у жовтні 1925 р. ЦК ВКП(б) оголосив йому сувору догану. У 1927 р. Ю. Коцюбинський, начебто, підписав опозиційну "заяву 83-х", але згодом звернувся до ЦК ВКП(б) з листом про відкликання підпису [5, с. 320].

З середовищем колишніх "троцькістів" Ю. Коцюбинського пов'язувало давнє знайомство і навіть родинні зв'язки з Юрієм П'ятаковим – він був одружений з дочкою відомої комуністки та колишньої дружини П'ятакова Євгенії Бош. Ю. Коцюбинський дружив з військовим діячем В. Примаковим, теж колись "троцькістом", та підтримував дружні стосунки з колишнім боротьбистом П. Любченком. Підпис П'ятакова та Примакова стояв під т.зв. "заявою 83-х". Репресії проти Ю. Коцюбинського розпочались одними з перших [6, с. 389-390].

1934 рік став періодом найбільш активної державної і партійної діяльності Ю. Коцюбинського. Однак восени цього ж року стався різкий злам. 22 жовтня Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання з характерним для того часу формулюванням: "Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і пособництва їм з боку гнилих та ліберальних елементів". У рішенні зазначалось, що після розгрому націоналістів окремі троцькістські елементи через притуплення пильності керівників проникли до радянських установ. Зокрема підкреслювалось, що "керівник Держплану України Коцюбинський навіть

став на шлях прямого покриття дворушництва троцькіста Наумова, який проліз до цієї установи". Юрій Михайлович був знятий з посади голови Держплану УРСР і виведений зі складу ЦК КП(б)У [5, с. 6].

Заарештований у справі українського троцькістського центру професор Рапопорт-Дар'їн вказав на слідстві: "У своїй практичній діяльності у 1933 –1934 рр. троцькістська організація блокувалася з українськими націонал– ухильницькими організаціями. В кінці 1931 р. Ю. Коцюбинський сказав мені, що треба в пропагандистській роботі враховувати особливості України. В Україні, говорив він, ми не тільки не можемо обійти національне питання, але ми й повинні виробити в собі певне ставлення до нього" [3, с. 291].

Голубенко М. В. на допиті в 1936 р. зізнався у власній активній троцькістській діяльності і назвав Ю. Коцюбинського серед учасників керівного троцькістського центру на Україні [7, с. 130]. На сьогоднішній день добре відомо, як у 30-х рр. у сталінських тюрмах вибивали з в'язнів необхідні режиму зізнання та імена співучасників. З доповіді П. Постишева на пленумі ЦК КП(б)У 29 січня 1936 р. зрозуміло, що на той момент Ю. Коцюбинський, а також професори Рапопорт-Дар'їн, Наумов та інші вже давно були заарештовані як керівники "українського троцькістського центру" [3, с. 294].

З усіх цих свідчень стає зрозумілим, що головною дійовою особою цієї "справи" визнаний Ю. Коцюбинський. Про нього, як про керівника "українського троцькістського центру", безліч разів згадували на судових процесах, в окремих виступах тодішніх провідників офіційного курсу. Незважаючи на це, на жодному з процесів він не виступив особисто, ніде й ніхто не цитував його свідчень. Це є унікальною особливістю даної "справи" [3, с. 297].

Слідча справа № 123 з обвинувачення Коцюбинського, Голубенка, Логвинова та інших учасників троцькістсько-терористичної організації просувалася швидко. Процес тривав лише тиждень – з 23 по 30 січня 1937 р. Під час процесу прізвище Ю. М. Коцюбинського називалося кілька разів на допитах, але в заключній промові А. Вишинського воно не згадувалося. Однак розв'язка його долі була вже справою часу [4, с. 323].

7 березня 1937 р. Юрію Михайловичу було висунуто обвинувальний висновок. Особисто він кваліфікувався як прихований троцькіст, ініціатор створення на Україні контрреволюційної терористичної організації та троцькістського центру. 8 березня 1937 р. суд під головуванням В. Ульріха над Ю. Коцюбинським був завершений. Вироком стала вища міра покарання – розстріл. Того ж дня він був приведений до виконання. Так трагічно, на 41-му році, обірвалося життя Юрія Коцюбинського.

Пізніше ті, хто займалися справою Коцюбинського теж були розстріляні. Перед смертю один зі слідчих Юринець дав такі показання: "Я мав пряме завдання Козельського зводити наклепи на Коцюбинського". Інший слідчий Брук сказав: "Коцюбинський на першому допиті не розкрив усі карти, а пізніше він був узятий для допитів самим Козельським" [8, с. 4-5]. Таким чином, фабрикувати "справу" "українського троцькістського центру" було доручено Козельському, начальнику секретно-політичного відділу УКДБ НКВС України, який обійшов основні правила тодішніх показових процесів і швидко відправив на суд із задалегідь відомим вироком основного обвинуваченого навіть без його особистих свідчень.

Лише у грудні 1955 р. Ю. Коцюбинський був реабілітований. У "Заключенні Військової Колегії Верховного Суду СРСР" зазначається: "Постанову Особливої Наради при НКВС СРСР від 17 травня 1935 р. і вирок Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 8 березня 1937 р., у справі Коцюбинського Ю.М. відмінити та обидві справи закрити за відсутністю складу злочину" [2, арк. 6].

У 1956 р. під час хрущовської "відлиги" та викриття культу особи Сталіна на допиті Б. І. Борисов (Коган), який у 1937 р. працював у 4-му секретно-політичному відділі (по боротьбі з інакодумцями) НКВС УРСР, зазначив, що на момент арешту Ю. Коцюбинського його троцькістська діяльність не була доведена [6, с. 129]. Згодом комуністична влада поставить пам'ятники Ю. Коцюбинському (в тому числі на алеї героїв у м. Чернігові, де він стоїть і по сьогоднішній день), його ім'ям назвуть вулиці, школи в багатьох містах України тощо. Однак правдива біографія Ю. Коцюбинського зокрема і комуністичної партії України взагалі ще чекає на своїх незаангажованих дослідників.

Таким чином, Ю. Коцюбинський був одним з тих, хто приніс комуністичну владу на українські землі. За це він отримав відкритий лист із засудженням його позиції від представника української інтелігенції С. Єфремова. Однак вихований на ідеалах демократії, української національної самосвідомості та неприйнятті царського самодержавства, Юрій повністю сприйняв радикальні та революційні гасла більшовиків. Він не відразу відчув те, що в більшовиків від існує величезна прірва між гаслами та їх реалізацією, а комунізм із національним відтінком є неприпустимим для тоталітарної системи. Спроби врахувати національні особливості України комуністична влада назвала "націонал-ухильництвом". В 30-ті р. Ю. Коцюбинський потрапив під маховик сталінських репресій, як і багато інших учасників революції 1917 р. Його не можна назвати опозиціонером до сталінського режиму, але за своїм походженням, вихованням, переконаннями, він був потенційним націонал-комуністом, що й відчувала сама тоталітарна система. Якби С. Єфремов міг передбачити фінал життя Юрія Коцюбинського, то, ймовірно, він би не писав свого листа або відреагував його.

Джерела та література:

1. Гирич І. Останній аристократ духу (Останнє інтерв'ю Ярослава Дашкевича) / І. Гирич // Тиждень. – 2010. – № 9. – С. 44–46.
2. Заключение по делу Коцюбинского Ю. М. от 15 октября 1956 г. (Копия) // Літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, ф. М. М. Коцюбинського, 6 арк.
3. Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки) / Г. Костюк. – К. : "Смолоскип", 1995. – 508 с.
4. Пиріг Р. Я. "Справа" Юрія Коцюбинського / Р. Я. Пиріг // Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал. – К. : Політвидав України, 1990. – С. 318–328.
5. Пиріг Р. Я. Юрій Коцюбинський: велич і трагізм долі / Р. Я. Пиріг // Літературна Україна. – 1988. – № 16. – С. 6.
6. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К. : АртЕк, 2007. – 888 с.
7. Протокол допиту Бориса Ізраїльовича Борисова (Когана) // Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 128–135.
8. Спогади Юлія Коцюбинського. Рукопис. // Рукописний фонд Літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського. – С. 1–5.

Хоменко Ігор

ГУСТИНСЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТІР: 1940-ві – 1980-ті РОКИ

В статті розглядається історія Густинського монастиря, що знаходиться в Прилуцькому районі. Особлива увага приділена діяльності монастиря в повоєнні роки ХХ ст.

Ключові слова: Густинський монастир, ігумена Євсталія, черниці.

Троїцький монастир розташований у с. Густиня Прилуцького району Чернігівської області. Наприкінці 1930-х рр. Густинський чоловічий монастир припинив своє існування. За часів німецько-фашистської окупації, яка почалася 18 вересня 1941 р. на Прилуччині, нова окупаційна адміністрація спочатку нейтрально ставилась до релігії. Цим скористались черниці закритого Ладанського Покровського монастиря, які звернулись до Прилуцького старостату з проханням відкрити Густинську обитель. Це було дозволено у липні 1943 р. [11, с. 12 – 15] Так чоловічий монастир став жіночою обителью. Монастир очолила ігуменья Євсталія. Він розмістився у двоповерховому Варваринському корпусі, а служби проходили у Воскресенській церкві.

Проте з визволенням Прилуччини від німецько-фашистських загарбників 18 вересня 1943 р. для монастиря виникли нові проблеми, адже черниці поселились у монастирі за часів окупаційного режиму. Проте у післявоєнні часи відчувалось суттєве послаблення ідеологічного тиску на православні релігійні громади з боку верховної влади та самого Й. В. Сталіна. Тому, враховуючи численні заслуги насельниць монастиря та їх внесок у загальну Велику Перемогу, зокрема підригну та пропагандистську діяльність у тилу ворога, надання допомоги пораненим та полоненим комуністам, червоноармійцям та місцевим жителям, службу деяких ченців та священників на фронтах Великої Вітчизняної та їх героїчний подвиг на славу Батьківщини, діяльність Густинського монастиря вирішено було продовжити на невизначений термін. З відновленням місцевих партійних й державних органів на Прилуччині було вирішено, що обов'язковою умовою офіційного функціонування монастиря має стати тристоронній договір між громадою с. Густиня, Густинським монастирем та районними органами партійної та державної влади, причому заява-клопотання має бути подана саме від громади с. Густиня. Густинський монастир традиційно користувався беззаперечним авторитетом місцевого населення, тому у важкі для монастиря часи віряни с. Густиня не змусили себе довго чекати. Тому в 1944 р. виконком управління Троїцьким собором і Воскресенською церквою Густинського монастиря заявив, що: "Мы...-ходатайствуем о регистрации религиозной общины и о передаче ей в бессрочное бесплатное пользование молитвенного здания, находящейся при нём сторожке и культового имущества". У відповідній резолюції на цю заяву посадовець вказав, що: "Воскресенская церковь, Троицкий собор и сторожка, Варваринский корпус, в прошлом принадлежавшие Густынскому монастырю – Использование зданий разрешено Государством" [3, арк. 2]. До речі, та ж сама община зареєструвалась і в Уповноваженого Ради у справах православної церкви при Чернігівському облвиконкомі – вищого державного релігійного керівництва в області на той час, про що свідчать документи: "Справка о регистрации приходской православной общины..." [3, арк. 77]. "Справка № 95 о регистрации духовенства выдана гр. Михайленко В. Т. в том, что он зарегистрирован в качестве священника приходской общины Троицкой православной церкви с. Густыня с правом совершения богослужений в названной церкви и церковных треб на дому у верующих по их приглашению" [4, арк. 4].

Наступним і останнім етапом офіційного визнання діяльності Густинського монастиря мало бути укладення та підписання тристороннього договору між релігійною громадою с. Густиня, Густинським монастирем та Прилуцькими районними державними й партійними органами влади. Цей договір був підписаний 1 лютого 1944 р., текст якого знаходимо в архівних документах (Додаток 1).

Також є відомими імена тогочасних черниць Густинського Троїцького монастиря та займані ними посади станом на 23.08.1948 р.: "Регистрационная анкета. Густынский женский монастырь Прилуцкого района". У цій анкеті вказано, що настоятельницею монастиря з 1943 р. була Пономаренко Євсталія Савівна 1882 р.н., за національністю – українка, за соціальним походженням – із роду середняків,

освіта – початкова, основна професія (спеціальність) – ткаля, загальний стаж монастирської служби – 38 років [3, арк. 7]. Також монастир населяли:

- 1) Казначея, член церковної ради монастиря з 1945 р. Колінько Марія Данилівна [3, арк. 9];
- 2) Благочинна-півча монастиря з 1945 р. Анапрієнко Платонида Трохимівна [3, арк. 18];
- 3) Член ревізійної комісії – регентша монастиря Омельяненко Анна Іллівна [3, арк. 22];
- 4) Статутниця й півча з 1943 р. Антипенко Іринія Пантелеймонівна [3, арк. 24];
- 5) Староста й півча з 1943 р. Іваненко Домаха Семенівна [3, арк. 50].

Щодо статистичних відомостей, то можна констатувати, що найстаршій черниці монастиря було 66 років, а наймолодшій – 47 років; за національністю – всі українки; за соціальним походженням – із роду середняків (3), бідняків (2), козаків (1); за освітою – початкова (5), середня (1); за основною професією (спеціальністю) – робітниця (4), вчителька (1), ткаля (1); найбільший загальний стаж в монастирській службі – 38 років, найменший – 4 роки.

Отримавши згідно договору храмові та житлові приміщення, керівництво монастиря розуміло, що потрібно заробляти кошти на оплату орендної плати, податків, зарплати черницям та утримання інших непрацюючих насельниць монастиря, а також на поступове відродження й ремонт пам'яток обителі. А для цього самих пожертвувань на храм, а особливо в "бідні" післявоєнні роки голоду й розрухи катастрофічно не вистачало. Виходом з цього становища слугувала земельна ділянка, яку можна було б обробляти, забезпечуючи свої власні потреби в продуктах харчування, а, можливо, й отримувати прибутки від продажу сільськогосподарської продукції селянам навколишніх сіл та в райцентрі. Ігуменя Густинського монастиря Євсталія неодноразово зверталась до різних інстанцій, починаючи ще з осені 1946 р., з приводу виділення земельної ділянки, але всі її звернення ігнорувались і залишались без відповіді. Тому черниці монастиря вирішили звернутися особисто до депутата Верховної Ради УРСР, земляка-прилучанина Климушева Володимира Яковича з листом: "Дорогой наш депутат, Владимир Яковлевич! Обращаемся к твоей отеческой ласке, разрешить нам следующие вопросы нашей жизни...". Зважаючи на тяжке матеріальне становище, черниці Густинського монастиря просили допомогти їм з матеріальним утриманням і виділити земельні ділянки з колгоспного фонду [3, арк. 3]. Напевно, цей лист черниць до депутата Верховної Ради УРСР не був проігнорований, адже вже через 2 місяці на чергове клопотання до районної влади ігумені Євсталії надійшла ствердна відповідь від 28-го квітня 1947 р. "Про закріплення за Густинським монастирем землі площею 2,5 га в місці розташування монастиря, в т.ч. орної землі 1,18 га" [3, арк. 55].

Поступово, рік за роком, монастир розростався, кількість черниць-насельниць стрімко збільшувалась. Натомість у цей складний для Прилуччини та й усієї України час післявоєнної розрухи і голоду 1946 – 1947 рр. перед мешканками Густинської обителі постала проблема перенаселення та невідповідності житлового фонду й запасів продовольства чисельності насельниць монастиря. Так, згідно архівних даних, у 1953 р. в Густинському Троїцькому монастирі проживало "35 монахинь и 17 схимонахинь" [3, арк. 60].

Цікавим також є сам опис Густинського монастиря, зроблений у кінці 1950-х рр. Уповноваженим у справах Руської Православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Чернігівській області. Він вказував, що: "В монастыре 5 храмов – Троицкий, Петропавловский, Воскресенский, Николаевский и Варваринский. В настоящее время все они, за исключением Воскресенского, полуразрушены и требуют капитального ремонта. Все храмы – памятники архитектуры. При монастыре в прежнее время была гостиница. За монастырской оградой размещены 5 жилых домов, из них один занят под кельи мона-

хинь. На території монастиря розміщен дом інвалідів, которий займаєт почти все помещення, принадлежавшие в прошлом монастирю. Жилая площадь, занимаемая монашками Густинского монастиря, 400 кв. м... Всего монашек в Густинском монастире на 4/06-58 г. 83 чел." [3, арк. 69]. До речі, це перший узагальнюючий опис монастиря радянської доби.

Самовіддано відстоювала інтереси монастиря та вірян ігуменя Євсталія. Проте в кінці 1950-х рр. стан її здоров'я різко погіршився. У монастирі постали нові проблеми, пов'язані з вирішенням питання перенаселення обителі. Вони потребували багато сил та енергії. Постало питання про передачу управління монастирем більш молодій та енергійній ігумені. Проте у церковної влади щодо цього питання була інша думка. Потрібно було зробити так, щоб Євсталія не могла спокійно передати управління Густинським монастирем іншій ігумені (як це власне визначено було внутрішнім Уставом монастиря), а для ліквідації в найближчому майбутньому монастиря була влаштована гучна кампанія із залученням Уповноваженого у справах релігій, Чернігівського єпископату, Прилуцького благочиння, місцевих партійних та державних органів влади, ЗМІ. Вона мала на меті дискредитацію керівництва Густинського монастиря та самого способу життя черниць [2, с. 219]. Цю думку підтверджує лист єпископа Чернігівського та Ніжинського Андрія, адресований отцю благочинному Прилуцького району і датований 1957 р.: "Убедившись в том, что Игуменья Евстолия упорно нарушала правила приема новых насельниц, принимая их без нашего согласия и ведома, ведёт хозяйство монастиря единолично, что вызывает неудовольствие у насельниц монастиря. Имея намерение навести порядок в обители, положить конец всем нарушениям правил монастирской жизни – решили...":

- 1) Євсталію відсторонити від виконання обов'язків ігумені.
- 2) Виконання обов'язків настоятельниці монастиря доручити черниці Рафаїлі.
- 3) Утворити Духовний Собор монастиря.
- 4) Заборонялось вирішувати всі справи, пов'язані з монастирем без згоди членів Собору та О. Благочинного Протоієрея Григорія Павлось.

5) Рафаїла разом з членами Духовного Собору повинні були обирати казначею, економа та благочинну, а Г. Павлось мав контролювати цей процес і надсилати відповідні кандидатури для затвердження Чернігівським єпископом [3, арк. 75].

У 1958 р. після смерті Євсталії (яка, звісно, не витримала таких цькувань як "дяку" за 20 років відданої служби Густинському монастирю) монастир офіційно очолила ігуменя Рафаїла. Щодо кількісного та якісного складу насельниць Густинського монастиря, то безпосередньо за рік до закриття у 1958 р. у ньому проживала "...81 монашка" [3, арк. 87]. А напередодні ліквідації Густинського жіночого монастиря, станом на 1 січня 1959 р.: "...монашествующих 79, в т.ч. послушниц 24; от 18 – 40 лет 17; 41 – 55 лет 28; старее 55 лет 34 [3, арк. 91]. Мантійных монахинь – 36. Схимонахинь – 8. Рясофорных послушниц – 14. Послушниц – 24" [3, арк. 125]. Таким чином, можемо стверджувати, що Густинський Троїцький жіночий монастир напередодні своєї ліквідації був одним з найбільших, найбільш заселеним та солідним (за складом насельниць) монастирем усієї митрополії.

За часів управління монастирем ігуменею Рафаїлою в СРСР посилювались гоніння на церкву. Тому на свято Петра і Павла, 12 липня 1959 р., монастир був закритий. Цікаво, що для закриття монастиря, який населяли виключно жінки, була підготовлена спецоперація за участі Прилуцької та Чернігівської міліції та навіть спецпідрозділів "ОМОН". [8, арк. 273]

До речі, підґрунтя для закриття Густинського монастиря готувалось заздалегідь. Підготовка та виконання цієї справи була доручена Урядом СРСР Уповноваженому Ради у справах Руської Право-

славної Церкви при Раді Міністрів СРСР по Чернігівській області Ф. Репі. З приходом до влади Хрущова, який взяв курс на "атеїзм" в усіх галузях суспільного життя, Уповноважений мав збирати відомості про всі релігійні громади та будівлі області з метою подальших провокацій проти них, втручатись у внутрішнє життя церков та монастирів, співпрацювати з силовими, партійними, державними та комсомольськими органами для пришвидшення процесу ліквідації церков та монастирів будь-якими методами й засобами. Кінцевою метою діяльності Уповноваженого була ліквідація всіх релігійних громад, вилучення всіх молитовних будівель та досягнення повної відсутності релігійних проявів, які мали бути замінені повною перемогою атеїзму в області [1, с. 2].

Тов. Репа "не відставав" від вказівок Центру, з маніакальною впертістю виконуючи усі доручення Уряду та проявляючи власну ініціативу у сприянні ліквідації релігійних громад на Чернігівщині. Зокрема, протягом 1947 – 1962 рр. Уповноважений зібрав декілька томів матеріалів по Троїцькому (м. Чернігів), Густинському і Домницькому монастирях, які послужили базою для подальшого закриття усіх цих монастирів у найближчі роки. Особливу увагу тов. Репа приділяв Густинському монастирю. Державний архів Чернігівської області просто перенасичений матеріалами з передліквідаційного періоду діяльності Густинського монастиря. Це й доповідні записки тов. Репи вищому керівництву та відповіді на них, численні списки черниць-насельниць монастиря, листування між вищими органами релігійної влади, єпархією Чернігівської області та ігуменею монастиря, анкети та особові справи на монашок монастиря, відомості з внутрішнього життя Густинського монастиря тощо. З архівних матеріалів видно, що повний контроль над діяльністю Густинського монастиря державними та партійними органами настав у середині 1950-х рр. Наступ на Густинський монастир йшов по всіх фронтах. Найголовнішим завданням була конфіскація у черниць-насельниць молитовних, житлових та адміністративно-господарських будівель, без яких фактичне існування обителі ставало б неможливим. Цією справою займався відділ у справах будівництва й архітектури області. Так, у горезвісній для монастиря справі, датованій 1958 р. вказується: "...надлежит заключить охранный-арендный договор с Троицким Густынским монастырем на право использования помещений, находящихся на территории монастыря, и являющихся памятниками архитектуры. Вызвать уполномоченных монастырских общин для оформления охранный-арендных документов" [5, арк. 4]. В результаті цілеспрямованої політики всіх гілок влади, які прикривались "благородною" метою – захистом пам'яток архітектури, що знаходились на території Густинського монастиря, й наперед знаючи, що переповнений особами похилого віку монастир не зможе належним чином утримувати ці об'єкти й укладати охоронно-орендні договори, створювались додаткові підстави для виселення черниць з їхніх будівель й фактичної та юридичної ліквідації власне самого Густинського монастиря.

І, як наслідок, станом на 3 лютого 1964 року с. Густиня було виключено зі складу населених пунктів, де є діючі церкви (згідно списку, надісланого виконкомом Прилуцької районної Ради депутатів трудящих виконкому Чернігівської обласної (сільської) Ради депутатів трудящих від 20 січня 1964 року за підписом секретаря виконкому райради П. Ігенка [6, арк. 1].

Як духовний осередок протягом 60-х років ХХ ст. продовжила функціонування лише Пантелеймонівська церква у м. Прилуках (колишній заїжджий двір Густинського монастиря). Станом на 1964 р., згідно "Списка населённых пунктов, в которых имеются действующие церкви и страховая стоимость церковного здания", підписаного "Зав. Горкомхозом Прилуцкого горсовета депутатов трудящих Е. Аникеевым", "...Страховая стоимость молитвенного здания Пантелеймоновской церкви – 10293 руб. Страховая стоимость жилдомов и других построек – 473 руб." [7, арк. 27]. Все майно

Густинського монастиря в м. Прилуки було передано на комунальний баланс Прилуцької міської ради. Пантелеймонівська церква в порівнянні з іншими релігійними спорудами міста була найменшою та найбіднішою, але платила податки в міську казну. Вона, на відміну від самого Густинського монастиря, не закривалась, мала свої молитовні, житлові та господарські будівлі, регулярно здійснювала релігійні відправи.

Проте, такий благополучний стан справ, пов'язаний із Пантелеймонівською церквою, на жаль, тривав недовго. Вже на початку 1970-х рр. Пантелеймонівська церква зникла зі списків релігійних споруд м. Прилуки. Її повне закриття наполегливо приховувалось міською владою. Таким чином, в м. Прилуки залишилися лише дві діючі невеликі церкви – Миколаївська та Трьохсвятительська (з 12 дореволюційних). Так тривало аж до початку 90-х років [10, с. 126].

З часу закриття Густинського монастиря 1959 р. і по 1991 р. на його території розташовувався психоневрологічний диспансер. В кінці 80-х рр. колишній монастир перетворився на суцільну пустку, де "росли бур'яни в зріст людини, вили вовки й собаки й взагалі нічого, крім руїн, не лишилося від церков" [9, с. 78].

Лише в 1993 р. в монастирі оселилась група черниць на чолі з ігуменею Вірою (Віра Григорівна Таран). 17 грудня 1993 р. на свято Великомучениці Варвари у Воскресенському храмі був освячений престол і відправлена перша Літургія. Монастир отримав своє четверте відродження [12, с. 4 – 5].

Джерела та література:

1. Гайдай Г. Во славу Трійці Святої : До 400-річчя заснування Густинського монастиря / Г. Гайдай // Правда Прилуччини. – 2000. – 17 травня.
2. Густинський Троїцький жіночий монастир // Прилуччина : Енциклопедичний довідник. – Прилуки, 2008. – 733 с.
3. Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-5166, оп. 1, спр. 2, 126 арк.
4. Держархів Чернігівської обл, ф. Р-5166, оп. 1., спр. 12, 56 арк.
5. Там само, спр. 15, 57 арк.
6. Там само, спр. 16, 12 арк.
7. Там само, спр. 20, 225 арк.
8. Там само, спр. 51, 416 арк.
9. Куриленко М. Густинський Свято-Троїцький монастир / М. Куриленко – К. : Мистецтво, 1998. – 88 с.
10. Його ж. Свята Чернігівська земля. – Ніжин : Міланік, 2007. – 223 с.
11. Окупаційна газета „Вісті Прилуччини”. – 1942. – № 2, 4, 10. [Gustinskii monastir] // З історії друкованого слова на Прилуччині / [Упорядник І. Біленко]. – Прилуки : АІР-Поліграф, 2009. – 125 с.
12. Отець Зосим. Чи довго ще чекати підняття з руїн Густині? / Отець Зосим // Українська православна газета. – 1991. – № 1.

ДОДАТКИ

"Типовой договор. Мы, граждане с. Густыня Прилуцкого р-на заключили договор с Исполнительным Комитетом Прилуцкого Райсовета депутатов трудящихся в лице его уполномоченного представителя секретаря Шевченко Праксина Александровича, в том, что 1 февраля 1944 г. приняли в бессрочное бесплатное пользование Воскресенскую церковь с. Густыня, 1-этажное каменное церковное здание с находящейся при нём сторожке и Варваровский корпус, и богослужебные предметы по описи на условиях:

1. Мы принимаем на себя всю ответственность за целостность и сохранность врученного нам имущества;
2. Храмом и находящимся в нём богослужебными предметами обязуемся пользоваться и предоставлять их в пользование всем нашим единоверцам исключительно для удовлетворения их религиозных потребностей;

...4. Обяуемяся из своих средств производить оплату всех текущих расходов по содержанию церковного здания, как: по ремонту, отоплению, страхованию, охранению, по оплате долгов, налогов, местных обложений и т. п.;

5. Обяуемяся иметь у себя инвентарную опись всего богослужебного имущества, в которую должны вноситься все вновь поступившие (путём пожертвований, передач из др. храмов и т. п.) предметы религиозного культа, не представляющие частной собственности отдельных граждан;

6. Обяуемяся допускать беспрепятственно, во вне богослужебное время, представителей Прилуцкого Райсовета депутатов трудящихся и Уполномоченного Совета по делам РПЦ при Черниговском облисполкоме к юридической проверке и осмотру имущества;

...9. За непринятие всех зависящих от нас мер к выполнению обязанностей, вытекающих из договора, или же за прямое его нарушение, мы подвергаемся уголовной ответственности, при чём настоящий договор в таком случае может быть Исполкомом Прилуцкого Районного Совета депутатов трудящихся расторгнут;

Всего 30 подписей. Секретарь Исполкома Прилуцкого Райсовета Шевченко". [Державний архів Чернігівської області, ф. Р-5166, оп. 1, спр.15; 5, арк. 33]

Юрій Шеремет

МЕДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ С. Д. НОСА

У статті розглядаються матеріали, зібрані земським лікарем С. Д. Носом, які характеризують стан земської медицини на Чернігівщині наприкінці ХІХ століття. Наукова розвідка розкриває тогочасні проблеми медицини та висвітлює участь його автора в спробах реформування в системі організації охорони здоров'я.

Ключові слова: С. Д. Ніс, земський лікар, земська медицина.

Степан Данилович Ніс – лікар за фахом, етнограф і громадський діяч – народився 7 травня (24 квітня) 1829 року у дворянській родині в селі Понори Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині Талалаївський район Чернігівської області). Спершу працював військовим лікарем, згодом – земським у різних містах України, Росії, Латвії і Білорусії, а також Болгарії.

Початкову освіту здобув у сільського дяка (що було на той час дуже поширено) і в десятирічному віці вступив до Полтавської губернської гімназії. З 1840 року разом з Степаном Носом навчався Леонід Глібов. Глібова гімназисти вважали нащадком відомого дворянського роду і задрість їх не знала меж після виходу у світ першої збірки "Стихотворения" (1847 р.). Через місяць після видання хтось жбурнув товстенну книжку з позолоченим обрізом у голову хлопця. Мідний кут книжки влучив у скроню та пошкодив зоровий нерв, Леонід знепритомнів [4]. Саме цей випадок став вирішальним при обранні професійної діяльності Степаном Даниловичем.

Після успішного закінчення гімназії у 1848 році Ніс вступає " ... в качестве новобранца под именем "фукса", так как старшие студенты именовались "буршами" и были чем-то вроде товарищеского начальства" до Київського університету ім. Святого Володимира (зараз Київський Національний університет ім. Т. Г. Шевченка) на медичний факультет [2, с. 509].

1853 року розпочалась Кримська війна, тому 1854 року закінчивши навчання, Степан Данилович

не вагаючись розпочинає свою медичну діяльність ординатором у військовому шпиталі Таганрогу [2, с. 512]. Потім три роки працює військовим хірургом у Ростові-на-Дону. Війну закінчив у діючій армії і був нагороджений бронзовою медаллю на жовтій Андріївській стрічці. На думку городнянського дослідника О. Седеня, молодий лікар свою професійну діяльність розпочав асистентом М. І. Пирогова "в обложеному Севастополі в 1855 році, коли російські війська відстоювали останню твердиню ... – Малахов курган".

По закінченні Кримської війни Степан Ніс приїздить до Харкова і складає екзамени на звання повітового судового лікаря та оператора (медичного експерта). Після чого їде до Петербургу, і згодом за наказом міністра внутрішніх справ повертається до України оператором Чернігівської лікарської управи.

Чернігівський період життя – окрема сторінка біографії Степана Носа. Його медичну діяльність в цей час умовно можна розділити на два періоди. Перший період 1858 – 1864 рр. Період упровадження земської медицини, коли під впливом ліберальних ідей XIX століття лікарі розглядали земську справу не як службу, а як служіння. За словами відомого чернігівського історика-краєзнавця Василя Мурашка, саме в цей час "Ніс був найпопулярнішою людиною нашого краю". І другий період 1886 – 1900 рр. – етап становлення земської медицини. Період коли після заслання, довгих скитань, лікар Степан Данилович Ніс, назавжди повертається на Чернігівщину. Саме у цей час його медична діяльність з окремих актів доброчинності перетворилась на службовий обов'язок. Він разом з іншими земськими лікарями активно веде боротьбу з епідеміями, дитячою смертністю, голодом та каліцтвом.

У архівних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України знаходиться цікавий документ, автором якого є Степан Ніс, а саме: "О Черниговском Губернском съезде Земских врачей и моё мнение о переустройстве Земской медицины вообще в смысле удешевления и улучшения", який складається з чотирьох аркушів [1, арк. 1]. Слід зазначити, що цей науковий доробок по-справжньому не вивчений і не оцінений, він не побачив світ і продовжує залишатися в рукописному стані. По друге, автор намагався надрукувати цей матеріал, але на жаль співробітником якої "Уважаемой Редакции" він хотів стати невідомо [1, арк. 4].

Досліджуючи даний документ, ми знайомимось з історією земської медицини на Чернігівщині кінця XIX століття.

Починаючи з 1881 року, в Чернігові регулярно відбуваються з'їзди земських лікарів, на яких останні обмінюються досвідом та вирішують нагальні проблеми. 1887 року в Чернігові відбувся черговий з'їзд. На ньому був присутній Степан Данилович. "Присутствуя на Черниговском съезде Земских врачей (главные) мы перечислим вкратце предметы, которые возбуждались и которые особенно интересовали Земской врачебный отдел вместе с важным вопросом преобразования Черниговской Губернской Земской больницы в учреждение, имеющее высшее назначение ... она питается только лишь средствами Губернского Земства, больные же поступают преимущественно черниговские, городские ... " [1, арк. 1]. Цілком можливо, що саме завдяки з'їзду 1887 року земська лікарня того ж року була реорганізована: відбувся поділ на окремі відділення – психіатричне, хірургічне, гінекологічне, терапевтичне, сифілітичне, венеричне, інфекційне та офтальмологічне, кількість ліжок зросла до 355-ти, а річна вартість одного ліжка склала 190 карбованців.

Аналізуючи документ, ми дійшли висновку, що на кінець 80-х років XIX ст. повітові лікарні безпосередньо підпорядковувались Чернігівському земству, а медична спадщина мала чисельні недоліки: незадовільний стан лікарень, "ничтожная польза" від "врачевания, принятое называть передвижною

системою", відсутність лікарів, медичного устаткування, господарського реманенту, велика захворюваність по повітах на брюшний тиф та сифіліс. Як пише С. Д. Ніс, "ставился вопрос о Глуховском Земстве, которое имеет только лишь одного врача, о побуждению сказанного Глуховского Земства к усилению врачей" [1, арк. 2].

На підставі повітових звітів Ніс розповідає про негативну медичну діяльність деяких лікарів. Наприклад, про глухівського лікаря "Посещавшего участки раз в месяц, при ближайшем наблюдении фельдшеров ... умерло только три. Такое ... лечение неизвестно кому принадлежит и кто определит сей чудодейственный брюшной тиф с его блистательным исходом, вероятно фельдшера! ... ". Про козелецького лікаря автор пише так: "В отчёте ... врач отказывается от Записи больных (регистрации), находя ея бесполезною ... ". Степан Данилович намагається визначити міри покарання для даних лікарів. Аналізує він і позитивну діяльність оцінюючи лікарську практику чернігівського медика Осадчого: "Взгляд на черниговский сифилис и отчет о нём, по Черниговской Губернии, написан весьма обстоятельно" [1, арк. 2].

На з'їзді ставляться питання організаційного плану: "В оздоровительном вопросе поставлено весьма ценное предложение об учреждении ночлежного дома в городе Чернигове, так как оборвыши местные ... поистине язва, на Черниговском общественном теле, так как ... (падшим) видом, служит упрёком Черниговскому обществу, не имея, ни приюта, ни одежды, ни пищи, ни работы обеспеченной, валяется почивает там, где силы ему отказывают, – так мне приходилось видеть ... спящих в навозе, среди всяких отбросов и всяческих испражнений (стыдно делается, видя сие..." [1, арк. 3].

Звертає увагу автор і на дебати, які велися з приводу створення Лікарняної каси: "Возбуждались вопросы о вычете из жалования для образования вспомогательной кассы, которая могла создать будущую пожизненную помощь фельдшерам и учителям, когда таковые прослужат известный срок в назначении им от уездных Земств 70 тысяч для ... основания Капитала...", "отдел вспомогательной кассы отклонялся некоторыми врачами; врач Овсиенко, очень основательно высказался: "Ну хорошо, я служу, отдаю свои рубли на вспомогательную кассу, сегодня меня выгнали, мои деньги пропали!" [1, арк. 3].

Піднімається питання про аптеки і необхідність безкоштовних рецептів. Розглядається питання про психічно хворих у лікарні – "душевно больные из ... уездов", утримання яких призводило не тільки до організаційних, а і до фінансових труднощів, про перевантаження лікарів, яке суттєво впливало на якість медичних послуг: "Село от села, положим, на 7 верст, всего ему надо проехать 21 версту, да назад столько же, ну, примерно 42 версты в день" [1, арк. 3].

Слабка сторона з'їзду, як вважав Степан Данилович, полягала "в излишнем говорении, в искренних взглядах вытекающих не из действительности, а из собственных вкусов, мечтаний книжных и собственных". Він наголошує на нерівномірності розподілу медичного персоналу, віддаленості лікарських дільниць від населених пунктів та кадровому дефіциті, що призводить до неякісної медичної допомоги; враховує консерватизм мислення окремих земців: "...обильная говорильня вытякает, как я думаю – помоему от не Знания уже выработанных прав и гражданственности, узаконенной..." [1, арк. 3 зв.].

Отже, на основі цього документу, можна стверджувати, що лікаря Степана Носа хвилювало багато питань. У першу чергу, для покращення охорони здоров'я, на його думку, необхідно дослідити причини захворювання сільського населення ("изучение почвы"), піднімає питання про медично-статистичну реєстрацію хворих, про необхідність притулків для безпритульних, бо саме вони є "источни-

ком Заразы". З цього витікає, що головною метою є перевлаштування Чернігівської Губернської Земської лікарні в установу вищого призначення – амбулаторію, бо дійсне її положення – "положение батрока" [1, арк 2 зв]. Вона повинна надавати медичну допомогу не тільки міському населенню, а й сільському з усіх повітів, в тому числі і психічнохворим. Також С. Д. Ніс порушує питання про створення Санітарного Комітету, який би "предлагал врачей на вакантныя должности", і питання про загальнодоступність медичної допомоги, її своєчасність і ефективність. Не забуває Степан Данилович і про санітарно-гігієнічне виховання населення [1, арк. 2].

Автор документа наголошує на недосконалої та необхідності покращення організації медичної допомоги на Чернігівщині, але ніяким чином не зменшує значущості медичної діяльності, яку провели земські лікарі для покращення системи організації охорони здоров'я.

Підсумовуючи все вище сказане, слід зазначити, що формула клятви Гіппократа "Чисто й непорочно провадитиму своє життя і своє мистецтво. В який би дім я не зайшов, я увійду туди для користі хворого, далекий від усього зловмисного, неправедного і згубного" не є застарілою. Власне, її дотримувався Степан Данилович Ніс усе своє життя.

Отже, поверхневий аналіз матеріалу дає нам право стверджувати, що цей документ свідчить про надзвичайну активність та багатогранність професійної діяльності Степана Даниловича Носа. В матеріалах "Чернігівського Губернського з'їзду Земських лікарів", автор навів багато цікавих статистичних даних про організацію земської медицини Чернігівської губернії, визначив причини перемог і невдач тогочасного лікарювання.

Зібрані С. Д. Носом матеріали мають важливе значення для науки і сьогодні. А його професійна медична діяльність в усій повноті може бути вивчена лише після перегляду численних архівних документів.

Джерела та література:

1. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, ф. 2/110 [О Черниговском Губернском съезде Земских врачей и моё мнение о переустройстве Земской медицины вообще в смысле удешевления и улучшения"], 4 арк.
2. Нос С. Страничка из моих воспоминаний / С. Нос // Киевская Старина. – 1893. – № 6. – С. 509 – 513.
3. Седень О. Іменем Носа / О. Седень // Сільські новини. – 1982. – 1 серпня. – С.1.
4. Сиротенко В. В. Чужеземец Леонид Глебов [Електронний ресурс] / В. В. Сиротенко // Хронос. Всемирная история в интернете. – Режим доступу : http://www.hrono.ru/biograf/bio_g/glebov_li.php – Назва з екрана.

РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІКА

Дмитро Гужва

МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ РОБОТИ З ТЕКСТОМ ПІДРУЧНИКА В 5-7 КЛАСАХ

В статті розглядаються основні методичні прийоми роботи з текстом підручника для учнів 5-7 класів. Наводяться основні особливості та етапи формування вмінь для даного шкільного віку.

Ключові слова: текст підручника, конспектування, план тексту, осмислення історичного матеріалу.

У Законі України "Про освіту" визнано необхідність всебічного розвитку особистості як найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору і збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу. Серед пріоритетних завдань, які стоять перед сучасною школою, неабиякої ваги набуває проблема формування в учнів бажання та вміння вчитися.

Зміни, що відбуваються в суспільстві, сприяють формуванню шляхів вдосконалення навчання. Одним з таких напрямків є розвиток соціально активної особистості. Психологія та педагогіка орієнтують на необхідність формування учня, який вміє правильно оцінювати сучасні процеси, самостійно здобувати знання і застосовувати їх у нових ситуаціях, аргументувати власну точку зору. Часткове вирішення цих завдань можливе при використанні основних методів і прийомів роботи з текстом підручника на основі розвитку в учнів відповідних умінь розумової діяльності і навчальної роботи, використанні різноманітних історичних знань.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю покращення якісного рівня навчання учнів у процесі викладання історії. Сучасна школа націлена на надання універсальної освіти, оволодіння способами інтелектуальної діяльності, які б дозволили учню оперувати відомостями з різноманітних галузей знань. Починаючи з 5 класу, потрібно формувати в учнів основи наукових знань, розвивати навчально-пізнавальну діяльність, формувати в них прийоми розумової і навчальної роботи.

У педагогічній літературі знайшли відображення лише деякі питання, пов'язані з формуванням в учнів умінь роботи з текстом підручника. Окремими аспектами цього питання займалися С. М. Бондаренко, Г. Г. Гранік, Л. А. Концевая та інші. Більшість дослідників і методистів приділяли увагу виключно методиці роботи з текстом параграфу. Проблема організації роботи з текстом підручника є досить актуальною і привертає до себе увагу дослідників. Зокрема, сутність підручника, його структуру та функціональне забезпечення досліджували Д. Д. Зуєв, С. О. Терно, О. Пометун та інші. Їх дослідження є досить важливими з огляду на те, що робота, спрямована на формування вмінь роботи з текстом підручника, починається з виявлення його структури.

Важливим засобом навчання історії є друкований текст. Застосування тексту дає можливість знайти, відструктурувати та засвоїти навчальний історичний матеріал, сприяє розвитку мислення, емоційно-ціннісної сфери особистості, створює умови для досягнення загальних цілей навчання історії. Слід зауважити, що зі зростанням інтелектуального рівня учня роль друкованого слова як засобу навчання зростає. Книга посідає серйозне місце у навчанні та допомагає оптимізувати його як в школі, так і поза нею. Вирішення завдань формування в учнів умінь самостійно поповнювати знання, орієнтуватись у потоці інформації та критично оцінювати її неможливе без роботи з книжкою [11, с. 140].

Як стверджує аналіз педагогічної літератури, підручник сприяє: формуванню вміння використовувати самостійну пізнавальну діяльність; виробленню навичок самоконтролю; формуванню світогляду учнів; керівництву їхньою пізнавальною діяльністю, а також є путівником для вчителя. Більшість учителів помилково вважають, що учень уже початково вміє працювати з підручником. Але насправді більшість учнів просто читають текст з "установкою" на запам'ятовування [2, с. 80].

Основна складність роботи учнів з підручником полягає в недостатній сформованості загально-навчальних інтелектуальних умінь. Процес їх формування пов'язаний зі структурою навчальної діяльності і має втілюватись у відповідності з основними компонентами [13, с. 45].

Тому вміння "спілкуватися" з книгою – це основа повноцінної розумової роботи, що дає можливість самостійно отримувати знання не лише в школі, а і в подальшому житті [3, с. 184].

Робота з текстом підручника в підлітковому віці, а саме в 5-7 класах, має свої особливості:

- Для учнів цієї вікової категорії потрібні спеціальні прийоми активізації уваги на уроці.
- На цьому етапі застосовують переважно активні методи навчання.
- Для підтримки працездатності учнів протягом усього уроку важлива зміна видів діяльності, застосування різноманітних прийомів навчання.
- Робота з текстом підручника не повинна зводитись лише до читання параграфів [12, с. 81].

Робота, спрямована на формування вміння працювати з текстом підручника, починається з виявлення його структури. Формування будь якого вміння передбачає чотири етапи: підготовчий, етап засвоєння знань, тренувальний, закріплюючий [7, с. 23].

На першому етапі вчитель пояснює школярам, навіщо потрібно оволодівати певними прийомами роботи, розкриває послідовність дій, показує, як застосовуються вміння на практиці.

На другому етапі учні сприймають ці дії в сукупності і відтворюють їх. Вчитель діагностує наявний рівень сформованості того чи іншого прийому в школярів. Зрозумівши, для чого потрібний прийом, учні впевнено застосовують його.

В рамках третього етапу йде осмислення суті прийому і формування правила-орієнтира. Вирішальне значення надається перенесенню відомого прийому в нову навчальну ситуацію.

На четвертому етапі перетворююча діяльність поєднується з творчою, коли учні самостійно виконують роботу, яка потребує застосування умінь на практиці [10, с. 58].

На початку роботи з текстом підручника потрібно перш за все зрозуміти його зміст. Так, Л. П. Долбаєв вказує, що розуміння тексту складається із розуміння: а) значення окремих слів і словосполучень; б) речень і висловлених у них суджень; в) текстових суджень, більших за сенсом одиниць, які включають у себе текстові суб'єкти і предикати [4, с. 41].

Наступним кроком є формування прийомів осмислення, яке має три стадії. На першій стадії учні ставлять питання не під впливом внутрішніх спонукань, а в залежності від вимог вчителя. На другій стадії формування прийомів осмислення переважають випадки постановки запитань, мотивованих

установкою пам'яті. Третя стадія характеризується застосуванням різноманітних прийомів осмислення тексту, мотивованих прагненням краще зрозуміти текст. Саме на цій стадії використовується ряд прийомів роботи, які мають на меті допомогти краще осмислити текст [4, с. 44].

Найбільш ефективними логічними прийомами осмислення тексту є: а) постановка запитань до себе і пошук відповідей на них; б) постановка запитань-припущень; в) передбачення плану викладу того, про що йтиме мова далі; г) передбачення змісту того, що буде сказано; д) мисленнєве повернення до раніше прочитаного під впливом нової думки; е) критичний аналіз і оцінка тексту [8, с. 70].

Прийоми розумової діяльності учнів, які застосовуються при осмисленні тексту, завжди мають зовнішню форму вираження. Такою формою є прийоми навчальної діяльності учня, тобто методичні прийоми. Л.А. Концевая, обгрунтувала наступні прийоми роботи з текстом підручника: читання-пошук, виділення основного, читання-сортування, складання плану, конспекту, тез тощо. Л. А. Концевая виділила три рівні роботи з підручником: пізнавальний, аналітичний та творчий [8, с. 73].

На першому рівні учень вчиться розумінню і використанню матеріалу тексту. При цьому він користується спеціальними прийомами його розуміння і запам'ятовування. Для цього рівня характерні такі прийоми роботи з підручником: виділення істотного, змістове групування, складання плану, конспекту, тез, схем, графіків, діаграм, формулювання висновків, читання-пошук, читання-сортування.

На другому рівні учень повинен освоїти аналіз тексту, критичну його оцінку. Крім прийомів першого рівня, сюди входять зіставлення здобутої інформації з тією, якою володіє учень, та критична оцінка прочитаного.

На третьому рівні на основі прочитаного школяр створює щось своє, нове. На цьому етапі, крім прийомів перших двох рівнів, додаються реконструкція матеріалу, висунення власних гіпотез, уміння знаходити різні способи обгрунтування і перевірки гіпотез [4, с. 81].

Класифікація прийомів роботи з текстом підручника ще не склалась остаточно. Досить цікавою є класифікація Л. А. Концевої, де вона пропонує такі прийоми роботи з текстом підручника: виділення головного, переказ, відповіді на запитання, складання плану, сортування матеріалу, самоперевірка, формування прийомів розумової діяльності [10, с. 57].

На основі аналізу текстів підручників для середньої школи В. Ф. Паламарчук запропонував наступну класифікацію прийомів роботи з його текстом, де враховані всі необхідні аспекти навчальної діяльності: змістова, операційна і мотиваційна. Її конкретним виразом є такі прийоми роботи: 1) мотивація; 2) читання й аналіз тексту; 3) виділення головного; 4) порівняння й узагальнення; 5) відповіді на запитання; 6) складання плану; 7) самоперевірка [10, с. 13].

Різнманітні методи і прийоми роботи вчителя і учнів з текстом підручника супроводжують процес навчання на кожному його етапі: під час сприйняття, осмислення, закріплення, застосування історичних знань і вмінь, перевірки їх засвоєння. Систему прийомів роботи з текстом підручника запропонували О. Пометун і Г. Фрейман: самостійне читання тексту перед поясненням учителя; коментоване читання; застосування підручника у розповіді вчителя; осмислення і пояснення назв розділів, параграфів, пунктів; аналітико-синтетична обробка тексту; осмислення історичного матеріалу; робота над висновками та визначенням понять; ілюстрування тексту малюнками, схемами, опорними конспектами; використання тексту як засобу виконання домашніх завдань; опрацювання нових термінів з тексту підручника; застосування нових знань, умінь і самостійній роботі [11, с. 142].

Прийоми роботи з текстом підручника у 5-6-х класах запропонував І. Я. Лернер: вміння знайти параграф в книзі по номеру; вміння прочитати частину параграфа; вміння передати зміст прочитаної

частини; вміння визначити тему прочитаного; вміння виділити структуру вивченої частини підручника; вміння швидко знаходити вивчені параграфи, вивчені раніше питання; вміння перераховувати запитання, які розкривають зміст прочитаної частини; вміння відповідати на запитання вчителя по вивченому матеріалу; вміння переказати хід подій і дати їм характеристику, виділяти головну думку абзацу; вміння пояснювати висновки підручника і підтверджувати його фактами; вміння складати план параграфа підручника [6, с. 81].

Основні методи і прийоми роботи з текстом підручника в 5-7-х класах є досить різноманітними, оскільки мають власні характерні особливості і рівні складності залежно від віку учнів. Так, у практиці передових вчителів виробився такий метод роботи з текстом підручника, як пояснювальне і коментоване читання. У 5 класі, коли учні вперше оволодівають складним для них історичним змістом тексту, необхідно проводити пояснювальне читання відповідного тексту параграфа. Поступово прийоми пояснювального читання змінюються коментарями вчителя. У 5-6 класах частину матеріалу варто давати на самостійне читання. Це необхідно перш за все для того, щоб навчати учнів самостійно оволодівати знаннями з тексту підручника [1, с. 36].

Важливим моментом в організації початкового сприйняття нового історичного матеріалу, який викладає вчитель, є використання елементів тексту підручника в розповіді вчителя чи пряме посилання на текст підручника [1, с. 37].

Суттєве значення в навчанні розуміння тексту підручника мають різноманітні прийоми його аналізу і розумової обробки. Одним із шляхів є навчання учнів умінню розбиратись у проблематиці змісту навчального тексту. Цей шлях приводить до поділу тексту на частини і складання плану. План тексту – це сукупність основних думок, виражених у ньому. План може бути простим і складним. Найбільш простим прийомом складання плану є поділ тексту на частини і надання їм назв [8, с. 76]. Інший шлях – виділення головної думки в прочитаній частині. Цьому способу варто навчати ще з перших уроків в 5 класі. Іншим прийомом є виділення в абзаці головної фрази, формування головної думки прочитаного і формулювання заголовка прочитаної частини [1, с. 37].

Близькою до роботи над складанням плану є робота над заголовками розділів, параграфів, пунктів. Важливим прийомом є переказування тексту. Переказ може бути коротким і детальним, усним і письмовим. Він розвиває вміння виражати думки і формувати їх у речення [8, с. 77].

Для успішної роботи з текстом підручника учнів варто навчати конспектуванню опрацьованого матеріалу. Основними його формами є наступні: конспект – короткий письмовий запис змісту; тези – запис стисло сформульованих думок, які передають основні положення прочитаного; цитата – дослівний запис окремих думок автора; анотування – короткий згорнутий переказ змісту прочитаного; рецензування – напис короткого відгуку з висловленням свого ставлення до прочитаного [5, с. 94].

Центральне місце в роботі з підручником історії займає осмислення самого історичного матеріалу, який включений у текст, а також його аналіз, узагальнення, оцінка історичних фактів, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, порівняння і співставлення. Виділяють наступні методичні прийомами цієї роботи: а) контрольні питання по параграфу; б) виявлення учнями в тексті підручника відповідей на поставлені запитання; в) підтвердження висновку фактами з тексту підручника; г) порівняння двох явищ, описаних в тексті підручника; д) доведення на підставі аналізу тексту підручника [1, с. 38].

Важливе місце у формуванні в учнів здатності до свідомого засвоєння тексту займає робота з термінологією. Роз'яснення і запису на дошці недостатньо для засвоєння її учнями, особливо у 5-7-х класах. Важливо задавати самим школярам завдання з читання і характеристики нових термінів. З

роботою по історичній термінології тісно пов'язана диференціація елементів тексту в підручнику, необхідна для його засвоєння [9, с. 134].

Одним з важливих прийомів роботи з підручником є навчання школярів умінню виконувати домашнє завдання. Воно має бути чітко сформульоване і містити докладну інструкцію з виконання [1, с. 39].

Досить різноманітним є використання тексту підручника на різних етапах засвоєння знань. Так, методика роботи з підручником у процесі вивчення нового матеріалу передбачає: 1) попереднє ознайомлення в підручнику з темою майбутнього уроку, відновлення в пам'яті раніше засвоєних знань, на які спиратиметься вивчення нового матеріалу; 2) самостійне вивчення за підручником окремих питань. Вчитель сам обирає і ставить наступні пізнавальні завдання: 1) складання планів, добір і виписування прикладів, цитат, складання порівняльних характеристик явищ, процесів; 2) читання художньої і наукової літератури, хрестоматій, документів; 3) підготовка повідомлень, рефератів, доповідей з окремих питань теми.

На уроці формування вмінь і навичок, закріплення навчального матеріалу вчитель використовує наступні прийоми: 1) читання і складання простих і розгорнутих планів окремих параграфів чи розділів підручника; 2) читання підручника і підготовка відповідей за планом викладання нового матеріалу вчителем; 3) підготовка відповідей і розгорнутих виступів за спеціальним завданням вчителя; 4) виконання практичних завдань і вправ за підручником чи навчальним посібником.

Методика роботи з підручником під час узагальнюючого повторення передбачає повторення важливих частин розділів, конспектування узагальнюючих розділів, підготовку відповідей за основними питаннями вивченого матеріалу, складання порівняльних характеристик, схем, таблиць [2, с. 82].

Сучасна українська освіта перебуває в пошуку нової концепції формування історичних знань. На жаль, це питання стало об'єктом політичних суперечностей, які затримують його вирішення. Не менш складним залишається проблема створення підручника з історії, який би зміг включити в себе нові підходи та орієнтуватись на сучасний розвиток суспільства. Шлях підручникотворення на Україні відносно короткий і на сучасному етапі він тісно переплітається з політичними замовленнями, які лише стримують розвиток сучасного підручника з історії, від змісту якого в наш час вимагається багатоаспектність, гуманізм, інтегрованість, альтернативність, полікультурність, системність та цілісність.

Для забезпечення основних дидактичних цілей при роботі з підручником велику увагу варто приділяти його структурним компонентам. Вони мають відповідати сучасному стану освіти, віковим та психолого-педагогічним характеристикам учнів. В наш період досить актуальними є компетентнісний та діяльнісний підходи, покликані виховати соціально активну особистість. Відтак найкраще задовольняє такі вимоги розроблена Д. Д. Зуєвим схема структурних компонентів підручника, яка має у своєму змісті цілісну систему текстів та позатекстових компонентів.

Всі вищезгадані елементи мають орієнтуватись на особистісний розвиток людини, який включає в себе вікові та індивідуальні особливості, які варто враховувати в процесі навчання. Керуючись цим, потрібно розуміти основний характер діяльності, мислення, коло інтересів, а головне – можливості учня в конкретному шкільному віці.

Таким чином, при використанні методичних прийомів роботи з текстом підручника в 5-7 класах варто акцентувати увагу на тому, що в цей період для учнів характерне цілеспрямоване сприймання, довільна увага, розвиток абстрактного мислення і зростання розумової активності. Тому при роботі з

текстом важливості набувають активізація уваги школярів, використання активних методів навчання та зміна видів діяльності. Робота учнів на уроці не повинна зводитись до бездумного читання параграфів. Процес читання має нагадувати бесіду з постановкою питань і пошуком відповідей, аналізом прочитаного та виділенням головної думки. Важливою також є робота з термінами підручника, конспективним опрацюванням матеріалу та його осмисленням.

Варто пам'ятати, що потрібно поступово формувати всі ці вміння та навички починаючи з 5 класу, адже саме текст підручника є основним джерелом отримання знань та розвитку самостійної пізнавальної діяльності школярів.

Джерела та література:

1. Волобуєв О. В. и др. Практикум по методике преподавания истории и обществоведения / О. В. Волобуєв. – М., 1981. – 180 с.
2. Головка Н. Прийоми роботи з підручником / Н. Головка // Підручник ХХІ ст. – 2003. – № 3. – С. 80 – 83.
3. Граник Г. Г. Когда книга учит / Г. Г. Граник, С. М. Бондаренко, Л. А. Концевая. – М. : Педагогика, 1988. – 189 с.
4. Долбаев Л. П. Некоторые приемы работы с учеником / Л. П. Долбаев // Сов. Педагогика. – 2007. – № 12. – С. 42 – 54.
5. Житник Б. О. Работа с книгой / Б. О. Житник // Методичний порадник : Форми і методи навчання. – Харків, 2005. – С 91 – 95.
6. Лернер И. Я. Содержание и методы обучения истории в 5-6 классах / И. Я. Лернер. – М. : "Просвещение", 1963. – 234 с.
7. Луцишина Н. В. Формирование умения работать с текстом ученика в V классе / Н. В. Луцишина // Преподавание истории в школе. – 1998. – № 4. – С. 68 – 77.
8. Махмутов М. И. Организация проблемного обучения в школе / М. И. Махмутов. – М. : "Просвещение", 1977. – 240 с.
9. Методика обучения истории в средней школе / Под ред. Н. Г. Дайри. – М. : "Просвещение", 1978. – 256 с.
10. Пометун О. І. Сучасні підходи до змісту сучасного підручника з історії / О. І. Пометун, М. Н. Гуран // Історія в школі. – 2003. – № 4. – С. 23 – 27.
11. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2005. – 328 с.
12. Тевлін Б. Л. Організація роботи учнів з підручником / Б. Л. Тевлін. – К., 2005. – 380 с.
13. Шевченко Н. И. Работа с учеником и развитие школьников / Н. И. Шевченко // Преподавание истории в школе. – 1999. – № 6. – С. 44 – 49.

Оксана Ланько

ІНТЕРАКТИВНИЙ УРОК – ОСОБЛИВИЙ ТИП УРОКУ

Стаття присвячена суттєвим ознакам інтерактивного уроку. Описано головні цілі та завдання інтерактивного уроку, його основні структурні елементи. Охарактеризовано основні правила роботи учнів на інтерактивному уроці.

Ключові слова: інтерактивне навчання, інтерактивний урок, інтерактивні технології.

Сучасне життя потребує активної творчої особистості. Виховати її можна лише впроваджуючи у

педагогічну практику стратегії розвитку критичного мислення. Завдання цієї стратегії полягає у "пробудженні свідомості", коли молода людина усвідомлює реалії, що оточують її, шукає шляхи розв'язання проблем. Такий підхід співзвучний концепції особистісно орієнтованого навчання і нерозривно пов'язаний із застосуванням активних та інтерактивних технологій.

Актуальність дослідження обґрунтована необхідністю розробки механізмів пріоритетних напрямів розвитку загальної середньої освіти, які визначені Державною національною програмою "Освіта" (Україна XXI століття), Законом України "Про загальну середню освіту", Концепцією загальної середньої освіти, Національною доктриною розвитку освіти. У цих документах акцент ставиться на розвиток інноваційних освітніх технологій в навчальному процесі загальноосвітнього навчального закладу з метою забезпечення переходу освіти на нову, особистісно орієнтовану парадигму.

Разом з впровадженням нової парадигми освіти (гуманістичної, особистісно орієнтованої) та поширенням педагогічних досліджень, об'єктом яких є оновлені форми навчання, розвитком науки управління в цілому, виникла необхідність коригування завдань, що стоять перед розвитком освіти в Україні в цілому та перед загальноосвітніми навчальними закладами зокрема.

Сучасний період розвитку суспільства потребує якісно нового рівня освіти, оновлення всіх сфер його соціального й духовного життя, який відповідав би міжнародним стандартам.

Проблемам інтерактивного навчання присвячують свої наукові дослідження відомі науковці: К. Баханов, О. Пометун, Л. Пироженко, Б. Тевлін, В. Шарко та інші. У книзі "Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання" О. Пометун та Л. Пироженко виділили суттєві ознаки понять "інтерактивний урок" та "інтерактивні технології навчання", здійснили класифікацію інтерактивних технологій навчання, охарактеризували структуру інтерактивного уроку, запропонували критерії оцінювання навчальних досягнень учнів на інтерактивному уроці.

В. Шарко визначив суть інтерактивного навчання та розробив цілу низку вимог щодо організації інтерактивного уроку у своїй праці "Прийоми інтерактивного навчання.". Дослідили проблеми організації інтерактивного уроку і такі науковці, як Н. Яремчик, Б. Тевлін, В. Маркуца та інші.

Д. Мусаєв у праці "Интерактивные методы обучения истории" обґрунтував теоретико – методологічні основи інтерактивного навчання і виділив зовнішню та внутрішню структуру діяльності педагога. Зовнішня складова передбачає постановку загальної мети роботи з класом, а внутрішня полягає у формуванні готовності учнів до інтерактивного навчання.

Психологічний аспект проблеми проаналізували О. Комар та Є. Коротаєва. Шукаючи нові підходи до даної проблеми, О. Комар у статті "Навчання школярів за інтерактивними методами", характеризує концепції поетапного формування розумових дій, спираючись на важливий принцип психології – єдності пізнання і діяльності (її автори Л. Виготський, Н. Талізін). На думку Є. Коротаєвої, це навчання, "занурене" у спілкування. У житті людини спілкування не існує як відокремлений процес або самостійна форма активності, воно входить до складу індивідуальної або групової практичної діяльності. Ключовими у розумінні психологічної основи інтерактивного навчання є поняття інтеракції, більш відомого в російській та українській психологічній літературі як міжособистісна чи соціальна взаємодія.

К. Баханов у праці "Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі" виокремив недоліки традиційного навчання, навів порівняльну характеристику інноваційної і традиційної систем навчання.

Сьогодні в освіті домінує пріоритет загальнолюдських цінностей. Формування особистості та її

становлення відбувається в процесі навчання, коли дотримано певних психолого-педагогічних умов. У зв'язку з цим, поряд з традиційними формами та методиками навчання у педагогічній практиці все частіше використовуються інтерактивні методи, на основі яких базується сам інтерактивний урок. Навчання на такому уроці спрямоване на підвищення пізнавальної активності учнів, посилення діяльнісного підходу і реалізацію спільної діяльності, націленої на кооперативну обробку навчальної інформації з виробленням нових знань особисто кожним учнем в оптимальному тільки для нього режимі.

Прискорення темпу життя, великий потік знань, що впливає на сучасну людину, потребує від неї вміння швидко знаходити необхідне рішення, використовуючи для цього пошукові методи, користуючись великою кількістю різноманітних джерел інформації. Розвиток науки й техніки сприяв появі нових форм навчальної комунікації, новітнім методам розв'язання освітніх завдань. З огляду на це роль учителя як авторитарного транслятора готових ідей змінилася на коригування ним інтелектуального й творчого потенціалу учнів. Водночас відбувається еволюція змісту, форм і методів навчання, яка спонукає до розробок та впровадження новітніх освітніх технологій. Серед них найперспективнішою видається інтерактивна технологія, адже завдяки їй учень стає активним учасником процесу навчання [6, с. 13].

Все гострішою стає проблема вдосконалення форм організації процесу навчання, знаходження відповіді на запитання – як навчати, як створити умови для розвитку та самореалізації особистості в процесі навчання, як, залишаючись в рамках класно-урочної системи, підвищити ефективність навчального процесу, досягти високого інтелектуального розвитку учнів, забезпечити оволодіння ними навичками саморозвитку особистості. Значною мірою цього можна досягти, використовуючи сучасні інноваційні технології, зокрема технології інтерактивного навчання.

Особливістю інтерактивного навчання є підготовка молодої людини до життя і громадянської активності в суспільстві. Це вимагає активізації навчальних можливостей учня замість переказування абстрактної, "готової" інформації, відірваної від їхнього життя і суспільного досвіду [4, с. 82].

Під інтерактивним навчанням ми розуміємо активну взаємодію учнів на уроці. Інтерактивний урок нагадує дитячу розмальовку, де є контури, проте відсутні кольори, роль художника в цьому випадку відіграє вчитель, що на свій розсуд розфарбовує її [1, с. 54].

Інтерактивний урок більш непередбачуваний, ризикований, більш варіативний.

Цілі та завдання інтерактивного уроку:

- Перевірка теоретичних знань.
- Обробка механізму реалізації отриманих знань при виникненні певної ситуації в житті.
- Створити можливість для виявлення артистизму на уроці.
- Поставити учнів в ситуацію вибору ролі на такому уроці.
- Створити гарний настрій.
- Створити ситуацію співпереживання і колективного пошуку правильного вирішення проблемної ситуації.
- Створити ситуацію для самореалізації у власних очах, і досягти успіху за рахунок артистичних даних при недостатній кількості теоретичних знань [2, с. 8].

На інтерактивному уроці діти вчать спілкуватися один з одним, критично мислити, висловлювати свої думки, приймати спільні продумані рішення.

Таке навчання дає змогу вчителю стати справжнім лідером дитячого колективу, сприяє співро-

бітництву, порозумінню й налагодженню доброзичливих стосунків між учителем і учнями. Перед учителем має бути поставлена мета: забезпечити розуміння учнями змісту їхньої діяльності, тобто того, що вони повинні досягти на уроці [8, с. 17].

Правильно сформульовані, а потім досягнуті результати – це гарантія успіху. Тому на уроках слід створювати такі ситуації, коли учень розуміє не тільки те, чого він досяг, а й те, чого він має досягти на наступному уроці, що саме має засвоїти для подальшого життя.

Інтерактивний урок має захоплювати учнів, пробуджувати у них інтерес та мотивацію, навчати самостійному мисленню та діям. Ефективність, сила впливу на емоції і свідомість учнів у великій мірі залежать від умінь і стилю роботи конкретного вчителя. Застосування інтерактивних технологій висуває певні вимоги до структури уроків. Як правило, структура таких занять складається з п'яти основних елементів:

- а) мотивація;
- б) оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів;
- в) надання необхідної інформації;
- г) інтерактивна вправа – центральна частина заняття;
- д) підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку [4, с. 82].

1. Мотивація

Мета цього етапу – сфокусувати увагу учнів на проблемі й викликати інтерес до обговорюваної теми. Мотивація є своєрідною психологічною паузою, яка дає можливість учням насамперед усвідомити, що вони зараз почнуть вивчати інший (після попереднього уроку) предмет, що перед ними інший учитель і зовсім інші завдання.

2. Оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів

Мета – забезпечити розуміння учнями змісту їхньої діяльності, тобто того, чого вони повинні досягти на уроці і чого від них чекає вчитель. Часто буває доцільно долучити до формулювання очікуваних результатів усіх учнів.

Щоб визначити для себе майбутні результати уроку, учні інколи мають озвучити своє особисте ставлення до суті та структури вибраних способів навчальної діяльності та спланувати свої дії по засвоєнню та застосуванню знань, передбачених темою.

3. Надання необхідної інформації

Мета цього елементу уроку – дати учням достатньо інформації, для того щоб на її основі виконувати практичні завдання, але за мінімально короткий час. Це може бути міні-лекція, читання роздаткового матеріалу, виконання домашнього завдання, опанування інформацією за допомогою технічних засобів навчання або наочності. Для економії часу на уроці і для досягнення максимального ефекту уроку можна подавати інформацію для попереднього домашнього вивчення.

4. Інтерактивна вправа – центральна частина заняття

Метою інтерактивної вправи є засвоєння навчального матеріалу, досягнення результатів уроку. Інтерактивна частина уроку має займати близько 50-60% часу на уроці. Обов'язковою є така послідовність і регламент проведення інтерактивної вправи:

- Інструктування – вчитель розповідає учням про мету вправи, правила, послідовність дій і кількість часу на виконання завдань; запитує, чи все зрозуміло учасникам (2-3 хв).
- Об'єднання в групи і (або) розподіл ролей (1-2 хв).
- Виконання завдання, при якому вчитель виступає як організатор, помічник, ведучий дискусії,

намагаючись надати учасникам максимум можливостей для самостійної роботи і навчання у співпраці один з одним (5-15 хв).

- Презентація результатів виконання вправи (3-15 хв).

- Рефлексія результатів учнями: усвідомлення отриманих результатів, що досягається шляхом їх спеціального колективного обговорення або за допомогою інших прийомів (5-15 хв). Рефлексія є природним невід'ємним і найважливішим компонентом інтерактивного навчання на уроці. Вона дає можливість учням і вчителю:

- усвідомити, чого вони навчилися;

- пригадати деталі свого досвіду й отримати реальні життєві уявлення про те, що вони думали і що відчували, коли вперше зіткнулись з тією чи іншою навчальною технологією. Це допомагає їм чіткіше планувати свою подальшу діяльність вже на рівні застосування технологій у подальшій пізнавальній діяльності та у житті;

- оцінити власний рівень розуміння та засвоєння навчального матеріалу і спланувати чіткі реальні кроки його подальшого опрацювання;

- порівняти своє сприйняття з думками, поглядами, почуттями інших й інколи скоригувати певні позиції;

- як постійний елемент навчання привчати людину рефлексувати в реальному житті, усвідомлюючи свої дії та прогнозуючи подальші кроки;

- учителям – побачити реакцію учнів на навчання та вносити необхідні корективи.

5. Підбиття підсумків (рефлексія) уроку

Вчителю варто задуматися над тим, що підбиття підсумків – це дуже важливий етап інтерактивного заняття.

Саме тут з'ясовується зміст зробленого, підводиться ризика під знаннями, що повинні бути засвоєні, і встановлюється зв'язок між тим, що вже відомо, і тим, що знадобиться у майбутньому.

Функції підсумкового етапу уроку:

- прояснити зміст опрацьованого;

- порівняти реальні результати з очікуваними;

- проаналізувати, чому відбулося так чи інакше;

- зробити висновки;

- закріпити чи відкоригувати знання;

- намітити нові теми для обміркування;

- установити зв'язок між тим, що вже відомо, і тим, що потрібно засвоїти, навчитись у майбутньому;

- скласти план подальших дій.

6. Оцінювання результатів інтерактивного уроку

Одне з питань, яке найчастіше звучить в учительській аудиторії під час семінарів з інтерактивного навчання: "Як, використовуючи ці технології, оцінити діяльність учнів?"

Як приклади прийомів оцінювання можна назвати такі:

- Тест. Завдання тесту може полягати в тому, що учні повинні вибрати правильну відповідь із кількох запропонованих варіантів або знайти "пару" тощо.

- Експрес-опитування. Це можуть бути стислі усні або письмові відповіді (наприклад, за картками на знання основних понять), завдання типу "продовжити речення", заповнити таблицю, намалювати діаграму, скласти схему тощо.

– Розширене опитування. Вчитель пропонує учням усно або письмово дати повну відповідь на поставлене запитання з поясненнями окремих положень, з наведенням аргументів, прикладів.

– Контрольна вправа або творче завдання. Контрольною може бути оголошена будь-яка вправа. Наприклад, це може бути виступ у суді, підготовка аргументів, виконання завдання в групі, упорядкування документів, написання доповіді, есе-твору, реферату, упорядкування портфоліо тощо.

– Спостереження. Спостереження є одним із головних методів оцінювання при інтерактивних методах викладання; педагог вибирає для себе показники, які він буде відслідковувати протягом заняття, а також учнів, знання яких треба оцінити.

– Самооцінка. Оцінка самими учнями своєї роботи (своєї особисто або своїх колег), а також заняття в цілому. Застосувавши цей метод, педагог може багато чого дізнатися про себе й учнів, а також про якість навчального процесу.

– Ігрові методи оцінювання. Важливо заздалегідь встановити шкалу оцінювання [4, с. 123 – 125].

Ми розглянули та дали характеристику основним структурним компонентам інтерактивного уроку – мотивація; оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів, надання необхідної інформації, інтерактивна вправа, підбиття підсумків та оцінювання результатів уроку. Без залучення хоча б одного з них ставиться під сумнів успішність проведення самого уроку.

Успішність та результативність інтерактивного уроку безпосередньо залежить від старанної підготовки вчителя та врахування ним всіх правил організації такого уроку.

Для ефективного застосування інтерактивного навчання педагог повинен старанно планувати свою роботу:

– дати завдання учням для попередньої підготовки: прочитати, продумати, виконати самостійні підготовчі завдання;

– відібрати для уроку такі інтерактивні вправи, які дали б учням ключ для засвоєння теми;

– при виконанні інтерактивних вправ дати учням час подумати над завданням;

– на одному занятті можна використовувати одну (максимум дві) інтерактивну вправу, а не їх калейдоскоп; глибоко вивчити і продумати матеріал, зокрема додатковий;

– старанно спланувати, розробити заняття: визначити хронометраж, ролі учасників, підготувати запитання й можливі відповіді, виробити критерії оцінювання ефективності заняття;

– мотивувати учнів до вивчення шляхом добору найцікавіших для них випадків, проблем;

– оголошувати очікувані результати заняття та критерії оцінювання роботи учнів [3, с. 2].

Також слід дотримуватися правил організації інтерактивної роботи учнів на уроці:

1. До роботи повинні бути залучені різною мірою всі учні.

2. Необхідно дбати про психологічну підготовку учнів. Корисними є: різноманітне та постійне стимулювання учнів; надання можливості для самоорганізації та ін.

3. Тих, хто навчається в інтерактиві, не повинно бути багато. Продуктивна робота в малих групах. Кожен має бути почутий.

4. Приміщення має бути спеціально підготовленим. Учні повинні мати змогу легко пересуватися під час роботи в малих групах. Усі матеріали для роботи малих груп готуються заздалегідь.

5. Уважно ставитися до учнів під час формування груп.

6. Під час підготовки питань учителю необхідно продумувати різні варіанти можливих відповідей і заздалегідь виробляти критерії оцінки ефективності уроку [9, с. 167].

Щоб подолати складності застосування окремих інтерактивних технологій і перетворити їх слабкі сторони на сильні, слід пам'ятати таке:

– інтерактивна взаємодія потребує певної зміни всього життя класу, а також значної кількості часу для підготовки як учням, так і педагогу. Слід поступово вводити елементи цієї моделі, якщо педагог або учні з ними незнайомі. Можна навіть створити план поступового впровадження інтерактивного навчання. Краще старанно підготувати кілька інтерактивних занять упродовж навчального року, ніж часто проводити наспіх підготовлені "ігри";

– можна провести з учнями особливе "організаційне заняття" і визначити разом з ними "правила роботи в класі". Варто налаштувати учнів на старанну підготовку до інтерактивних занять, використовуючи спочатку прості інтерактивні технології – роботу в парах, малих групах, "мозковий штурм", тощо. Коли з'явиться досвід подібної роботи, заняття проходитимуть набагато легше, а підготовка не потребуватиме багато часу;

– використання інтерактивного навчання – не самоціль, а лише засіб для досягнення тієї атмосфери в класі, яка найкраще сприяє співпраці, порозумінню і доброзичливості, надає можливості дійсно реалізувати особистісно орієнтоване навчання;

– якщо застосування інтерактивної моделі у конкретному класі дає негативні результати, треба переглянути стратегію й уважніше підходити до її використання [5, с. 13].

Розвиток науки і техніки запропонував вчителям та учням нові форми комунікації, нові типи вирішення абстрактних і конкретних завдань, перетворюючи вчителя із авторитарного транслятора готових ідей у натхненника інтелектуального та творчого потенціалу учня. Майбутнє за системою навчання, що вкладалася б у схему учень – технологія – вчитель, за якої викладач перетворюється в педагога – наставника, технолога, а учень стає активним учасником процесу навчання

Головна риса інтерактивного навчання – використання власного досвіду учнями, розв'язання проблемних питань, побудова логічних ланцюгів та максимальна свобода розумової діяльності [10, с. 85].

Таким чином, демократизація навчання, що є потребою суспільства, неможлива без осучаснення уроку. Уроку, який проводиться для учнів і заради учнів. Саме таким є інтерактивний урок. Майстерність учителя сьогодні полягає у постійному прагненні підвищити ефективність навчально-пізнавальної діяльності шляхом новітніх організаційних форм. При цьому значущою залишається реалізація на уроці виховних, розвивальних та освітніх завдань.

Джерела та література:

1. Баханов К. О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі / К. О. Баханов. – Запоріжжя, 2000. – 245 с.
2. Идatchиков Н. Н. Интерактивный урок: авторское видение / Н. Н. Идatchиков // Учитель. – 2005. – № 6. – С. 7–11.
3. Кривокінь І. Інтерактивні технології – шлях до формування творчої особистості / І. Кривокінь, О. Мігунова, Л. Свирида // Завуч. – 2008. – № 28. – С. 2–11.
4. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : Науково-методичний посібник / О. І. Пометун, Пироженко Л. В. – К., 2004. – 189 с.
5. Пометун О. І. Як вивчити новий матеріал на інтерактивному уроці / О. І. Пометун // Завуч. – 2006. – № 10. – С. 12–14.
6. Сиротенко Г. О. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання / Г. О. Сиротенко. – Х., 2003. – 80 с.

7. Тевлін Б. П. Структура і методика інтерактивного уроку / Б. П. Тевлін // Школа молодого вчителя. – К., 2005. – С. 60 – 79.
8. Форостова В. К. Традиційний урок – інтерактивний / В. К. Форостова // Директор школи. – 2010. – № 10. – С. 16 – 17.
9. Шарко В. Д. Прийоми інтерактивного навчання / В. Д. Шарко // Сучасний урок: технологічний аспект. Посібник для вчителів та студентів. – К., 2007. – С. 176 – 179.
10. Шарко В. Д. Типи сучасних уроків / В. Д. Шарко // Сучасний урок: технологічний аспект. Посібник для вчителів та студентів. – К., 2007. – 216 с.

Владислав Музика

ЕКСКУРСІЯ ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ

В статті розглядаються суттєві ознаки поняття "навчальна екскурсія". Надається класифікація екскурсій, що є необхідною умовою їх ефективного проведення.

Навчальна екскурсія, класифікація, навчально-виховний процес.

Розвиток українського суспільства протягом останнього десятиріччя, пов'язаний із складним переходом країни до вільних ринкових відносин, створенням демократичної держави, інтеграцією України до світової спільноти, поширенням нових засобів нагромадження, зберігання і трансформації інформації, вимагає інтенсивних пошуків нової парадигми освіти. Перед сучасною освітою постало подвійне завдання: формування людини, здатної змінювати саму себе й життя, і водночас такої, яка розуміє і приймає завдання буття, здатна жити і спілкуватися всередині нього.

Останнім часом у вирішенні цих проблем сталися суттєві зрушення. Завдяки творчому пошуку вчених і вчителів-практиків в Україні розроблено й прийнято Державну національну програму "Освіта Україна XXI століття". Стратегічними цілями її визначено: гуманізацію і гуманітаризацію навчального процесу, виховання школярів на підвалинах національних, загальнолюдських цінностей і морально-естетичних ідеалів гуманістичного світогляду. Прийняті також Закон України "Про загальну середню освіту", постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2000 р. "Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання", Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа), Національна доктрина розвитку освіти, яку затверджено Указом Президента України від 17.04.2002 р. та інші документи.

Протягом останніх років йде розробка концепції розвитку гуманітарної, суспільствознавчої та історичної освіти. У 2001 – 2002 роках на сторінках фахового журналу "Історія в школах України" тривала дискусія з обговорення змісту концепції розвитку історичної освіти 12-річної школи, варіанти якої були розроблені вченими, методистами і вчителями з різних регіонів України. Більшість представлених на обговорення проектів будувалися з урахуванням досягнень сучасної науки на основі історичного синтезу, сполучення соціологічного, географічно-антропологічного, культурно-психологічного підходів.

У січні 2004 року Урядом ухвалено Державний стандарт освіти, де визначені концептуальні основи суспільствознавчої й, зокрема, історичної освіти. Загальними підвалинами стандарту стало забез-

печення при конструюванні змісту шкільної суспільствознавчої, історичної освіти балансу політичних, культурних, етнонаціональних та інших цінностей при домінанті загальнолюдських. Зазначено, що суспільствознавча освіта взагалі та історична освіта зокрема повинні допомогти кожній людині засвоїти три кола цінностей: етнокультурні, національні та загальнолюдські.

У більшості названих документів зазначено, що на підвалинах вивчення історичного досвіду людства в процесі викладання суспільствознавчих дисциплін учні мають засвоювати не тільки специфічну суму знань, а й практичні навички життєдіяльності у сучасному суспільстві у правовому чи економічному просторі або при виборі політичної орієнтації на підставах певних політологічних та філософських знань.

Навчальні екскурсії є обов'язковими та необхідними складовими навчально-виховного процесу. Вони передбачають створення умов для наближення змісту навчальних предметів до реального життя, спостереження та дослідження учнями явищ природи і процесів життєдіяльності суспільства, розширення світогляду школярів, формування в них життєво необхідних компетенцій, посилення практичної та професійно-орієнтаційної спрямованості навчально-виховного процесу.

Ще у другій половині XIX століття практичні працівники в освіті багато уваги приділяли розробці та впровадженню у практику нових форм навчання, зокрема екскурсій. Визволяючись від усякої схоластики, школа дбала про самостійність учнів, про свідоме засвоєння матеріалу, організацію безпосереднього знайомства з явищами життя. Так званий "екскурсійний метод" застосовувався не тільки з просвітницькою, але і з виховною метою. Крім того, взаємодія вчителя та учнів під час екскурсій не мала нічого спільного із суворістю у школі під час занять. У ході екскурсії відкривалися широкі горизонти, учні опановували нові знання, закріплювали відоме, при цьому у них формувалися громадські почуття.

Авторитетний у цій справі педагог Б. Райков пропонував, щоб екскурсії були тісно пов'язані з тим матеріалом, який учні вивчали у класі, мали чітко визначену мету та програму. Педагог радив починати екскурсії зі "світознавства".

Слід відзначити, що в 90-х роках XIX століття почали розповсюджуватись гуманітарні екскурсії для залучення учнів до свідомого громадського життя, досягнення розуміння зв'язку людського життя з природою, організації спостереження за діяльністю людини в різних напрямках.

Український педагог С. Русова також надавала цікаві й корисні поради щодо нових форм навчання. У своїй праці "Шкільні екскурсії та їх значення" вона звернула увагу на те, що в українських школах учні молодших та середніх класів зовсім не знають рідного краю. Звертаючись до вчителів українських шкіл, вона зазначала, що проведення екскурсій сприяло б всебічному розвитку дитини.

В часи існування Центральної ради, Гетьманату та Директорії був створений Проект єдиної школи в Україні. Екскурсійну роботу поставлено за значенням на державний рівень. Як метод навчання вона охоплювала три напрями українознавства: історичний, природничий та соціально-економічний.

Науковий пошук вчителів та вчених: Г. Ващенко, С. Ананьїн, І. Брук, К. Брезкун, О. Бузинний, К. Міхно, С. Тисаревський, Фр. Гофман, П. Волобуїв, Д. Зайцев та ін., дають змогу оцінити екскурсійний метод навчання як один з найефективніших. Науковці та практики підкреслюють велику роль екскурсійного методу у вивченні всіх навчальних дисциплін: математики, історії, географії, природознавства, літератури та малювання.

Навчальні екскурсії є обов'язковими та необхідними складовими навчально-виховного процесу. Вони передбачають створення умов для наближення змісту навчальних предметів до реального життя, спостереження та дослідження учнями явищ природи і процесів життєдіяльності суспільства, роз-

ширення світогляду школярів, формування в них життєво необхідних компетенцій, посилення практичної та професійно-орієнтаційної спрямованості навчально-виховного процесу [6, с. 18].

Фр. Гофман називав екскурсію методом, що забезпечує активний підхід до навчання. Активність методу, на його думку, виявлялася в самостійності вивчення з боку учня і організації цього процесу з боку вчителя [5, с. 58].

Професор С. Ананьїн вважав, що екскурсійний метод навчання повинен був стати основним під час викладання географії, історії, природознавства тощо [5, с. 58]. І. Харламов під екскурсією розуміє форму організації навчання, при якій учні сприймають і засвоюють знання шляхом подорожі до місця розташування об'єкта, що вивчається. На думку С. Ананьїна використовувати цей метод потрібно для забезпечення наочності в ознайомленні з речами, явищами та з різноманіттю техніки, споруд, машин тощо. Історичні екскурсії передбачають створення умов для наближення змісту навчальних предметів до реального життя, спостереження та дослідження учнями явищ природи і процесів життєдіяльності суспільства, розширення світогляду школярів, формування та розвиток дослідницьких умінь [4, с. 25].

Проаналізувавши ряд визначень поняття екскурсія, С. Михайличенко зробив висновок, що історична екскурсія – це форма освітньо-виховної і пізнавальної роботи учнів, що організовується їх виходом за межі школи для навчального сприйняття історичних об'єктів, елементів побуту, визначних місць в природничих умовах або спеціально створених закладах з метою формування у школярів дослідницьких і практичних умінь та навичок, сприяння розвитку наукового мислення, інтересу до вивченого матеріалу, ознайомлення з культурно-суспільним надбанням нашого народу та людства, національними традиціями [4, с. 25].

Екскурсійний метод є єдиним засобом безпосереднього, живого і справжнього сприйняття учнями довкілля [5, с.58]. На думку Б. Житника, основною характерною ознакою уроку-екскурсії є вивчення об'єкта, що пов'язане з переміщенням учнів. Екскурсії допомагають формувати емоційні якості учнів: почуття прекрасного, відчуття радості пізнання, бажання бути корисним суспільству чи громаді. Крім того, кожна екскурсія пов'язана з навчальним матеріалом різних предметів, тому допомагає учням всебічно охопити зміст навчання, побачити взаємозв'язок явищ та законів, що вивчаються; набути навичок їх універсального використання.

Найважливіше завдання екскурсії – навчити учнів бачити в об'єкті його минуле і сучасне, правильно усвідомлювати і оцінювати його значення [1, с. 71]. Екскурсії впливають на моральне, естетичне, екологічне, патріотичне та трудове виховання

Навчальні екскурсії організовуються з метою формування в учнів умінь спостерігати за навколишнім світом, сприяння розвитку наукового мислення, інтересу до вивченого матеріалу, ознайомлення з культурно-суспільним надбанням нашого народу та людства, національними традиціями.

Класифікуються уроки-екскурсії за кількома видами. За організаційними формами екскурсії поділяються на:

- фронтальні;
- групові;
- мікрогрупові (бригадні) [3, с. 60].

Вибір організаційної форми екскурсії обумовлюється її метою, особливостями об'єкта, можливостями ефективного управління пізнавальною діяльністю учнів. До складу екскурсійної групи можуть входити від 10 до 40 учнів. Термін проведення екскурсії – від 40 до 90 хвилин.

За змістом навчальні екскурсії розподіляються на:

- тематичні;
- комплексні (оглядові) [3, с. 60].

Тематичні екскурсії проводять у зв'язку з вивченням однієї або декількох взаємопов'язаних тем навчального предмета. Комплексні екскурсії охоплюють взаємопов'язані теми двох або декількох навчальних предметів.

За належністю до навчальних програм екскурсії поділяють на:

- програмні;
- позапрограмні [3, с. 60].

За часом проведення розрізняють:

- вступні;
- супровідні (поточні);
- заключні екскурсії (підсумкові) [3, с. 60].

Вступні екскурсії проводять для того, щоб познайомити учнів з новим для них навчальним курсом або розділом. На таких екскурсіях учні отримують наочні уявлення та набувають практичного досвіду.

Супровідні екскурсії покликані забезпечити більш глибоке й наочне розуміння учнями теми, що вивчається, проблематизацію та практичну значущість теоретичного матеріалу.

Заключні екскурсії проводяться після вивчення розділу програми з метою узагальнення та систематизації навчального матеріалу, виявлення його зв'язків з реальними процесами та явищами.

Дещо іншу класифікацію надає І. Ф. Харламов. До першого виду він відносить виробничі екскурсії. Вони передбачають походи на підприємства для вивчення процесу виробництва. Другим видом є наукові екскурсії, що більше застосовуються у природничих науках. До третього виду належать історико-літературні екскурсії. Вони передбачають походи по історичним місцям, відвідання художніх виставок, архівів тощо. Особливий четвертий вид складають красознавчі екскурсії, що мають на меті вивчення природи та історії рідного краю. Останній вид екскурсій має назву комплексних. Вони можуть проводитись по кільком предметам одразу. Крім того І. Ф. Харламов наголошує, що класифікація екскурсій залежить від дидактичних завдань, що реалізуються і процесі проведення заняття. Тому він виділяє ще два типи екскурсій. Екскурсії першого типу слугують засобом вивчення нового матеріалу, а екскурсії другого типу – для закріплення матеріалу, що вивчався раніше [8, с. 314].

М. Рудейчук розробив власну класифікацію навчальних екскурсій. На його думку, до групи, класифікованої за критерієм змісту, належать дві підгрупи екскурсій – оглядові (багатопланові) та тематичні [7, с. 6].

Оглядові екскурсії – багатотемні, тобто розкривають різні аспекти життя міста тощо. Об'єкти показу різняться за формою та змістом (пам'ятки історії та культури, будинки, природні об'єкти, місця знаменних подій тощо). В цих екскурсіях поєднується історичний і сучасний матеріал.

Тематична екскурсія присвячується одній темі. Тематичні екскурсії поділяються на низку груп: історичні, історико-революційні, воєнно-історичні, виробничі, природознавчі, мистецтвознавчі, літературні й архітектурно-містобудівні.

Кожна із зазначених груп має відповідні підгрупи.

Так, за змістом історичні екскурсії поділяються на підгрупи:

- історико-красознавчі;

- археологічні;
- етнографічні;

В екскурсіях на історико-революційні теми виділяють підгрупи, присвячені видатним революційним діячам, певним періодам боротьби [7, с. 6].

Воєнно-історичні екскурсії поділяються на екскурсії пам'ятними місцями, де проходили бої; місцями, пов'язаними з подвигами народних героїв; екскурсії до музеїв.

Виробничі екскурсії поділяються на:

- історичні;
- виробничо-екокомічні;
- виробничо-технічні;

Екскурсії на природознавчі теми поділяють на:

- геологічні;
- географічні;
- гідрологічні;
- біологічні;
- ландшафтні;

У групі мистецтвознавчих екскурсій виділяють:

- театральні;
- історико-музичні;
- екскурсії до музеїв;
- на виставки;
- місцями життя та діяльності майстрів мистецтва [7, с. 6].

Літературні екскурсії доцільно групувати таким чином:

Літературно-біографічні – екскурсії місцями, що зберігають пам'ять про життя і творчість певного письменника. Історико-літературні – розкривають певні періоди розвитку літератури. Літературно-красознавчі – присвячені вивченню природного або культурного комплексу за допомогою літературних творів. Літературні екскурсії на природу – побудовані на літературному матеріалі, художньо описаних природних об'єктах.

Щодо екскурсій на архітектурно-містобудівну тематику існує така класифікація:

- Екскурсії, пов'язані з показом пам'яток архітектури певного періоду;
- Екскурсії, що дають уявлення про творчість одного архітектора;
- Екскурсії, що ознайомлюють із плануванням та забудовою міст за генеральними планами [7, с. 6].

Тематичні екскурсії певного виду рідко існують ізольовано одна від одної.

За складом учасників розрізняють екскурсії:

- для дорослої аудиторії і для дітей;
- для місцевого населення та для туристів;
- для міського та сільського населення;
- для організованих груп та для поодиноких відвідувачів.

За місцем проведення розрізняють екскурсії

- міські;
- позаміські;
- виробничі;

- музейні;
- комплексні.

Міські екскурсії передбачають показ усього міста або його частини. Вони бувають оглядовими та тематичними.

Позаміська екскурсія організовується за межі міста, при цьому рекомендується, щоб відстань до кінцевого пункту слідування не перевищувала 100 км. Такі екскурсії також поділяються на оглядові та тематичні [7, с. 6].

Місцем проведення виробничих екскурсій є підприємство.

Значні масштаби варіативності обслуговування характеризують екскурсії до музеїв: історичних, мистецтвознавчих, технічних, природничих, краєзнавчих, меморіальних тощо.

Особливо складними щодо змісту екскурсійного обслуговування є комплексні екскурсії які поєднують міські та музейні екскурсії. Вони мають дві частини – оглядову та тематичну екскурсії під час відвідання музею, виставки. Обидві частини пов'язані однією загальною темою. За засобом пересування екскурсії бувають пішохідними та транспортними [7, с. 6]. Транспортні – здебільшого автобусні екскурсії, але бувають і тролейбусні, тепловідні, залізничні тощо. Пішохідні екскурсії насиченіші, оскільки надають можливість глибше вивчити об'єкти, але вони охоплюють меншу територію. Протяжність таких екскурсій не перевищує 5 – 6 км. у місті, 10 – 12 км. за містом. Транспортні екскурсії мають свої особливості – аналіз екскурсійних об'єктів здійснюється на зупинках з виходом із транспортного засобу, а також під час його руху.

За формою проведення розрізняють:

- екскурсії-масовки,
- екскурсії-прогулянки,
- бесіди, концерти,
- уроки, консультації тощо. [7, с. 6].

Екскурсія-масовка передбачає велику кількість учасників (10 – 30 автобусів). Крім екскурсії, передбачається проведення мітингів, зокрема, на місці пам'ятних подій, зустрічей з їх учасниками. Екскурсія-прогулянка поєднує загальноосвітні елементи й елементи відпочинку. В екскурсії-бесіди перевага надається розповіді (музейні екскурсії, відвідання виставок тощо). Закінчується така екскурсія обговоренням її змісту. Екскурсія-концерт проводиться в межах позаміських екскурсій, у процесі слідування до об'єкта показу [7, с. 7].

Отже, можемо сказати, що екскурсія є одним з найефективніших шляхів активізації пізнавальної діяльності учнів, яка є обов'язковою та необхідною складовою навчально-виховного процесу. Безпосередній діалог з об'єктом вивчення поєднує емоційну сферу, пізнавальні й творчі здібності людини та розширює її світогляд. Класифікація екскурсій є необхідною умовою їх успішного проведення. Саме вибір виду екскурсії є одним з основних етапів підготовки учителя до уроку. Вибір виду екскурсії залежить від мети, завдань та теми уроку, а тому всю різноманітність та сутність видів екскурсій вчитель повинен знати і враховувати.

Джерела та література:

1. Бакулин В. М. Методические аспекты экскурсионной деятельности / В. М. Бакулин // Преподавание истории в шк. – 2002. – № 10. – С. 69 – 73.
2. Ващенко Г. Загальні методи навчання : Підручник для педагогів / Г. Ващенко. – К., 1997. – 415 с.

3. Житник Б. О. Навчальна екскурсія / Б. О. Житник // Методичний порадник : Форми і методи навчання. – Харків. – 2005. – С. 59 – 62.
4. Михайличенко С. Музейна екскурсія в системі дослідницького навчання учнів історії / С. Михайличенко // Історія в школах Укр. – 2009. – № 12. – С. 24 – 28.
5. Поліщук Г. Екскурсійний метод навчання / Г. Поліщук // Рідна школа. – 2004. – № 9. – С. 58 – 60.
6. Рекомендації щодо порядку організації екскурсійних поїздок, організації груп учнівської та студентської молоді (Текст) : додаток до листа МОН України від 27.04.2010 № 1/9 – 61 від 06.02.08. інф. зб. Мін. науки Укр. – 2010. – № 15. – С. 18 – 25.
7. Рудейчук М. Основи екскурсійної роботи / М. Рудейчук // Шкільний світ. – 2010. – № 24 (червень). – С. 3 – 19.
8. Харламов И. Ф. Педагогика / И. Ф. Харламов. – М. : Гардарика, 1999. – 520 с.

Юлія Семироз

ЗМІСТ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ ТА ЙОГО РОЛЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО – ВИХОВНОЇ РОБОТИ У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

У статті характеризується зміст педагогічного процесу. Особлива увага при цьому приділяється аналізу теоретичної частини педагогічного процесу та її ролі в організації навчально-виховної роботи у середній школі.

Ключові слова: вчитель, учні, педагогічний процес, педагогічна система, педагогічна діагностика, педагогічна взаємодія.

Педагогічний процес в умовах модернізації системи освіти є новим якісним утворенням і тому його не можна зводити лише до навчання чи виховання. Практика свідчить, що найбільше помилок вчитель-початківець допускає саме тоді, коли він не враховує закономірності педагогічного процесу, його діагностику й прогнозування

У педагогічній літературі найчастіше використовується термін "навчально-виховний процес". Але, на думку багатьох дослідників, це поняття дещо звужене й неповне, воно не відображає суті самого процесу і, перш за все, його найважливіших ознак – цілісності і єдності. Забезпечення навчання, виховання й розвитку є сутністю педагогічного процесу. Саме тому терміни "навчально-виховний процес" і "педагогічний процес" є тотожними, а їх зміст потребує постійної уваги та вдосконалення з боку науково-педагогічної громади [6, с. 29 – 30].

До 1917 року педагоги в основному вживали поняття "навчальний процес". Незважаючи на непопулярність терміну "виховний процес", деякі науковці та діячі освіти з метою підвищення результативності вчительської праці прагнули створити цілісну теорію навчально-виховного (педагогічного) процесу в школі. До них належить відомий російський педагог П. Ф. Каптерев, який у своїй праці "Педагогічний процес" уперше обґрунтував необхідність цілісності та єдності навчання і виховання. Під час становлення радянської школи ці новаторські ідеї позитивно оцінила Н. К. Крупська. Підтримавши П. Ф. Каптерева в питанні об'єднання процесів виховання та навчання на уроках, вона запропонувала обов'язково враховувати цей момент при складанні шкільних підручників і програм.

У 50 – 60 рр. минулого століття автор підручника "Педагогіка" А. П. Пінкевич продовжував

розвивати ідею єдності і цілісності навчально-виховного процесу як провідної риси сучасної шкільної освіти. Важливу роль у дослідженні теоретичних аспектів педагогічного процесу відігравали свого часу Ю. К. Бабанський, М. М. Скаткін, М. О. Данилов та ін. [3, с. 35].

Отже, значний теоретичний матеріал, що розпорошений у численних монографіях, статтях та публікаціях потребує систематизації та наближення до реалій вчительської праці в сучасній середній школі. Метою даної статті є визначення ролі змісту педагогічного процесу та проаналізувати його напрями. Ми вважаємо за доцільне розглянути й охарактеризувати всі компоненти навчального процесу та проаналізувати його напрями. Крім того, слід звернути увагу на основні функції, етапи та закономірності навчально-виховного процесу. Це дасть можливість учителю доцільно використовувати понятійний апарат і набуті теоретичні знання в повсякденній роботі з дітьми та досягати високих результатів у своїй діяльності.

Загальновідомо, що педагогічний процес, який побудований хаотично, нічого, крім втрати інтересу, часу та зусиль учням не дає. Термін процес (від лат. *processus*) означає рух уперед, послідовну зміну стадій розвитку; сукупність послідовних дій з метою досягнення якогось результату [2, с. 31 – 32]. Саме тому педагогічний процес в ідеальному варіанті для учителя означає рух, проходження, просування вперед потенційних можливостей учня, наближення його поведінки до ідеальних людських якостей.

Сучасне розуміння поняття "навчально-виховний процес" є змістом наповнення загальної системи "школа". Ю. К. Бабанський у підручнику "Педагогіка" свого часу зазначав: "Педагогічний, навчально-виховний процес у школі є органічною єдністю процесів навчання, виховання та розвитку. Суть його полягає у передачі соціального досвіду старшими і засвоєнні його підростаючими поколіннями шляхом їх взаємодії, спрямованої на задоволення сучасного суспільства у всебічному, гармонійному розвитку особистості" [5, с. 37 – 38].

Досвідчений педагог завжди ставить виховні завдання та прагне їх реалізувати на будь-якому уроці. Вихованець, в свою чергу, сприймаючи виховний вплив, проявляє власну активність, впливає на педагога й на самого себе. Взаємна активність вихователів і вихованців у педагогіці позначається термінами "педагогічна взаємодія", "педагогічне співробітництво" або "педагогічне партнерство". Взаємодія – це своєрідне втілення зв'язків, взаємин між людьми, котрі, вирішуючи спільні завдання, взаємно впливають, доповнюють один одного і досягають успіху в розв'язанні поставлених завдань. Цілком закономірним є той факт, що якісних професійних змін зазнають саме ті вчителі, для яких педагогічний процес є першочерговим методом впливу на поведінку своїх вихованців.

Педагогічний процес є нерозривним ланцюгом взаємодії вихователів і вихованців. Так, в одному випадку у формуванні взаємин між ними виявляється позитивна тенденція, а в іншому – перешкоди, непорозуміння, довготривалі конфлікти. Так само суперечливо й нерівномірно відбувається розвиток особистості вихованця. Він може добре опанувати необхідний обсяг наукових знань, але іноді не в змозі зробити елементарних світоглядних та моральних висновків, що впливають із навчального матеріалу.

Учень час від часу прагне поводити себе відповідно до вимог загальнолюдської моральної норми, проте йому не вистачає сили волі й відповідних навичок. Справжній педагог повинен уміти розпізнавати особливості й основні причини протилежностей в душі дитини, знаходити компроміс, поєднувати інтереси, будувати партнерство з вихованцем. Лише за умов взаємоповаги, бажання та уміння вірити одне одному взаємодія педагога і вихованця стане досяжною й результативною.

Для окреслення необхідних дій у співпраці вчителя з учнем потрібно чітко визначити ті рушійні сили, які впливають на зміст педагогічного процесу. З одного боку – це учні (їх інтелект, бажання чи небажання вчитися), традиції школи та умови економічного розвитку держави, а з іншого – вчитель із певним рівнем педагогічної майстерності та матеріальним статусом у суспільстві [5, с. 36].

Вчитель, як і його учні, є активним учасником педагогічного процесу і педагогічної системи в цілому. Сучасна педагогічна теорія представляє педагогічний процес як динамічну, гнучку систему. Термін "система" (від гр. *systema* – ціле, що складене з частин) означає цілісність, яка являє собою єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин [3, с. 42 – 43]. Основними ознаками системи є:

а) наявність компонентів, які можна розглядати у відносній ізоляваності, поза зв'язками з іншими процесами і явищами;

б) наявність внутрішньої структури зв'язків між цими компонентами, а також їхніми підсистемами;

в) наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегральний результат;

г) наявність у структурі системоутворюючих зв'язків, які об'єднують компоненти, як блоки, частини в єдину систему;

д) взаємозв'язок з іншими системами [4, с. 91 – 93].

Отже, навчальний процес – це педагогічна взаємодія вчителя і учня, яка спрямована на досягнення мети і завдань для отримання певного результату в навчальній роботі. Тільки системне бачення педагогічного процесу дозволяє сучасному працівнику освітньої галузі чітко виділяти складові компоненти, проаналізувати всю різноманітність зв'язків і відносин між ними, кваліфіковано управляти педагогічним процесом.

Специфіка педагогічного процесу в середній школі виявляється в результаті виділення його домінуючих функцій. Домінуючою функцією процесу навчання є навчання, виховання – виховання, розвитку – розвиток. Однак, кожний з відзначених процесів виконує в цілісному педагогічному процесі й інші функції: виховання здійснює не лише виховну, а розвиваючу й освітню функцію, а навчання неможливе без виховання й розвитку.

Освітня функція навчання спрямована на засвоєння наукових знань, формування спеціальних і загально навчальних умінь і навичок, повторення теорій, понять, законів, фактів, узагальнення картини світу, робота з книгою, картою тощо.

Виховна функція включає формування наукового світогляду, моралі, трудових, естетичних, етичних поглядів, переконань, способів відповідної поведінки і діяльності в суспільстві. Виховні завдання уроку впливають із змісту і методів навчання і вирішуються при спілкуванні з учнями. Виховна функція навчання надає педагогічному процесові цілеспрямованості і суспільної значущості. Між навчанням і вихованням існує двосторонній зв'язок і через це вчитель повинен ретельно продумати виховні завдання уроку, переконливо здійснити мотивацію навчання, підібрати найяскравіші приклади, факти, найважливіші документи та конкретизувати виховні можливості змісту кожного уроку [4, с. 98 – 99].

У процесі навчання педагог водночас сприяє розвитку волі і наполегливості в учнів, розвиває їхні емоції. Реалізація освітньої, виховної і розвиваючої функцій на уроках здійснюється тільки шляхом вмілого використання навчального матеріалу через наукову організацію навчально-виховного процесу та особливий приклад вчителя.

Необхідно зазначити, що педагогічний процес тісно взаємопов'язаний з іншими системами – освітою, школою та класом. У стінах загальноосвітнього навчального закладу він характеризується чіткою метою, завданнями, змістом, методами, формами взаємодії педагогів і вихованців, а також досягнутими при цьому результатами. Задля досягнення такої кількості поставлених завдань педагогічний процес має компоненти, що цементують його зміст і спрямовують діяльність вчителя [8, с. 146 – 148].

Цільовий компонент містить у собі всю різноманітність мети завдань педагогічної діяльності: від генеральної мети (формування всебічно й гармонійно розвиненої особистості) до конкретних завдань формування окремих якостей чи їх елементів.

Змістовий компонент відображає сутність того, що реалізується в процесі досягнення як загальної мети, так і кожного завдання зокрема.

Діяльнісний компонент передбачає взаємодію педагогів і вихованців, їх співробітництво, організацію й управління процесом, маючи на увазі підсумковий результат. У науково-педагогічній літературі цей компонент називають ще організаційним або організаційно-управлінським.

Результативний компонент процесу відображає ефективність його функціонування, характеризує досягнуті здобутки у відповідності з визначеною метою і завданнями [1, с. 73 – 74].

Між компонентами педагогічного процесу виділяють такі зв'язки: інформаційні, організаційно-діяльнісні, комунікативні, управління та самоврядування, причинно-наслідкові, генетичні. Вони забезпечують певну сталість, наступність і послідовність при плануванні й реалізації нових педагогічних завдань [7, с. 112]. Крім того, для успішного втілення цілей і розв'язання нагальних педагогічних проблем вчитель має осмислити напрями уроків з позакласною виховною роботою. До таких напрямів належать:

- 1) розумове виховання, яке сприяє формуванню особистісного світогляду;
- 2) гуманістичне виховання в душі загальнолюдських моральних ідеалів і цінностей;
- 3) національне та патріотичне виховання;
- 4) виховання політичної культури в умовах соціального і політичного плюралізму;
- 5) трудове виховання і профорієнтація;
- 6) економічна освіта та економічне виховання в умовах ринкових відносин;
- 7) екологічне навчання і виховання, що спрямоване на збереження природи, її охорону та на запобігання наслідкам екологічних катастроф;
- 8) правове виховання та правова освіта в умовах розбудови правової держави;
- 9) естетичне виховання і розвиток учнів;
- 10) спортивно-фізичне виховання і розвиток учнів;
- 11) санітарно-гігієнічне виховання;
- 12) морально-статеве виховання.

Отже, кожний компонент педагогічного процесу виконує свою функцію, але вони є взаємопов'язаними між собою, тому що спрямовані на досягнення конкретної дидактичної мети. У свою чергу напрями навчально-виховного процесу включають педагогічні цілі та завдання, що об'єднують виховні функції уроків у середній школі.

Важливу роль у майстерності організації вчителем педагогічної взаємодії відіграють етапи навчально-виховного процесу, а саме: підготовчий, основний, підсумковий. На підготовчому етапі педагогічного процесу створюються належні умови для його функціонування в заданому напрямку із виз-

наченою швидкістю. При цьому визначаються мета, діагностика умов, прогнозування досягнень, проектування і планування розвитку процесу.

Сутність підготовки даного етапу полягає в тому, щоб трансформувати загальне педагогічне завдання в конкретні завдання, які досягаються на певному відрізку педагогічного процесу і в наявних умовах. На цьому етапі виявляються суперечності між вимогами загальної педагогічної мети і конкретними можливостями учнів певного навчального закладу.

Звичайно професійно визначити завдання педагогічного процесу неможливо без діагностики. Педагогічна діагностика ("діа" – прозорий, "гнозис" – знання) – це дослідницька процедура, спрямована на "з'ясування" умов і обставин функціонування педагогічного процесу. Її головна мета – отримати достатньо чітке уявлення про ті причини, які допомагатимуть чи перешкоджатимуть досягненню запланованих результатів [7, с. 112].

Паралельно з діагностикою відбувається прогнозування результатів педагогічного процесу. Сутність прогнозування полягає в тому, щоб наперед, ще до початку педагогічного процесу оцінити його можливу результативність в конкретних умовах (клас, група учнів, школа).

Завершується підготовчий етап проектом організації педагогічного процесу, який після остаточного доопрацювання реалізується в навчально-виховному плані. У педагогічній практиці використовуються різноманітні плани, а саме: план керівництва навчально-виховним процесом у школі, виховної роботи в класі, плани проведення окремих виховних годин, уроків тощо.

Етап здійснення педагогічного процесу – це відносно самостійна система. Він складається з таких взаємопов'язаних між собою елементів як взаємодія педагогів і учнів; створення сприятливих умов; забезпечення зв'язку педагогічного процесу з іншими процесами. Ефективність процесу залежить від того, наскільки цілеспрямовано ці елементи узгоджені між собою і чи не суперечить їхня спрямованість і практична реалізація загальній дидактичній меті.

На етапі здійснення педагогічного процесу важливу роль відіграє зворотний зв'язок, який є основою для прийняття оперативних управлінських рішень. Зворотний зв'язок є основою якісного управління навчально-виховним процесом. Його розвитку і зміцненню кожен педагог повинен надавати пріоритетного значення.

Завершується цикл педагогічного процесу етапом аналізу досягнутих результатів. Така процедура потрібна для того, щоб ще раз уважно проаналізувати хід і результат педагогічного процесу, щоб у майбутньому не повторити помилок, які неминуче виникають навіть у бездоганно організованому процесі, і щоб у наступному циклі врахувати неефективні моменти попереднього [4, с. 95].

Педагогічний процес не є механічним поєднанням виховання, навчання, розвитку, а якісно новим утворенням із значною кількістю різноманітних зв'язків, якому властиві свої, особливі закономірності. І. П. Підласий детально охарактеризував і виокремив наступні закономірності навчально-виховного процесу:

1. Закономірність динаміки педагогічного процесу. Це означає, що педагогічний процес як динамічна взаємодія між педагогами і вихованцями має поступовий, "ступеневий" характер; чим вищі проміжні досягнення, тим вагоміший підсумковий результат: учень матиме більш вагомий загальний досягнення, у якого проміжні результати були достатньо високі.

2. Закономірність розвитку особистості в педагогічному процесі. Темпи і досягнутий рівень розвитку залежить від: а) спадковості; б) виховного і навчального середовища; в) активності в навчально-виховній діяльності; г) використовуваних способів і засобів педагогічного впливу.

3. Закономірність управління педагогічним процесом. Ефективність педагогічного впливу залежить від: а) інтенсивності зворотного зв'язку між вихованцями й педагогами; б) обсягу, характеру і обґрунтованості коректуючих впливів на вихованців.

4. Закономірність стимулювання. Продуктивність педагогічного процесу залежить від: а) внутрішніх стимулів (мотивів) навчально-виховної діяльності; б) інтенсивності, характеру і своєчасних зовнішніх (суспільних, педагогічних, моральних, матеріальних та інших) стимулів.

5. Закономірність єдності чуттєвого, логічного і практики в педагогічному процесі. Ефективність педагогічного процесу залежить від: а) інтенсивності і якості чуттєвого сприймання; б) логічного осмислення сприйнятого; в) практичного використання осмисленого.

6. Закономірність єдності зовнішньої (педагогічної) і внутрішньої (пізнавальної) діяльності. Ефективність педагогічного процесу залежить від: а) якості педагогічної діяльності; б) якості власної навчально-виховної діяльності самих вихованців.

7. Закономірність обумовленості педагогічного процесу. Хід і результат навчально-виховного процесу залежить від: а) потреб суспільства і особистості; б) можливостей (матеріально-технічних, економічних та інших) суспільства; в) умов функціонування процесу (морально-психологічних, санітарно-гігієнічних, естетичних та інших).

8. Закономірність динаміки педагогічного процесу. Педагогічний процес як розвиваюча взаємодія між педагогами і вихованцями має поступовий, етапний характер – чим вищі проміжні досягнення, тим вагоміші кінцеві результати. Величина всіх наступних змін зумовлюється величиною попередніх.

9. Закономірність інтегрального (нерозривно зв'язаного, суцільного, єдиного) результату педагогічного процесу. Кінцевий результат педагогічного процесу є наслідком взаємозв'язків результатів усіх етапів процесу. Кожний результат етапу є наслідком взаємозв'язків усіх компонентів етапу [1, с. 75 – 76].

Таким чином, педагогічний процес являє собою динамічну взаємодію вихователів і учнів, направлену на вирішення спільних завдань і досягнення поставленої мети. Метою виховання, як основного елемента педагогічного процесу є формування гармонійної особистості школяра. Саме шляхом систематизації теоретичних знань про педагогічний процес і розгляд всіх його компонентів, функцій, напрямів, етапів та закономірностей можна побудувати ефективну навчально-виховну модель в середній школі. На нашу думку, вчителям необхідно частіше використовувати свої теоретичні знання про педагогічний процес, прогнозувати і діагностувати можливості своїх вихованців. Такий підхід однозначно покращить стан середньої освіти в Україні та зробить більш результативною діяльність учительства в загальноосвітньому навчальному закладі.

Джерела та література:

1. Зайченко І. В. Педагогіка / І. В. Зайченко. – К. : Освіта України, 2006. – С. 70 – 76.
2. Зорина Л. Н. Дидактический цикл процесса обучения и его элементы / Л. Н. Зорина // Советская педагогіка. – 1983. – № 10. – С. 31 – 35.
3. Ильина Т. А. Педагогіка / Т. А. Ильина. – М. : Просвещение, 1984. – С. 35 – 43.
4. Максимюк С. П. Педагогіка / С. П. Максимюк. – К. : Знання, 2005. – С. 91 – 101.
5. Принципи навчання // Педагогічні технології – К. : Знання, 1995. – С. 36 – 38.
6. Сіман І. В. Розвиток учня в процесі навчання / І. В. Сіман // Управління школою. – 2010. – № 3 (січень) – С. 29 – 31.
7. Фіцула М. М. Педагогіка / М. М. Фіцула. – К. : Академія, 2006. – С. 112 – 113.
8. Харламов И. Ф. Педагогіка / И. Ф. Харламов. – М. : Юрист, 2000. – С. 142 – 169.

РОЛЬ ШКОЛИ У ПРОТИДІІ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ ЯК ДЕСТРУКТИВНОМУ ЧИННИКУ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ

Стаття порушує проблему домашнього насильства як деструктивного чинника у вихованні дітей. Особлива увага приділяється ролі школи у попередженні домашнього насильства.

Ключові слова: домашнє насильство, сім'я, школа, виховання.

Насильство в сім'ї – це, мабуть, найстрашніше, що може бути в нашому житті. Коли чужа людина в транспорті чи на вулиці випадково вдарить або зачепить нас ліктем, нам відразу стає не тільки боляче, але і образливо. Але коли це відбувається у власній родині, коли це роблять наші чоловіки, діти, інколи навіть дружини, коли це робиться навмисно – з цим необхідно боротися, незважаючи ні на що! На сьогодні тема домашнього насильства набуває дедалі більшої актуальності. Здавалося б, де може бути безпечніше, ніж у себе в дома разом з сім'єю. Проте статистика свідчить зовсім інше. В США кожного року з вини дорослих помирає до 4 тис. дітей та фіксують до 116 млн. випадків грубого поводження з дітьми. За даними російських інформаційних служб до 2 тис. дітей щороку помирають від домашнього насильства, до 2 млн. неповнолітніх віком до 14 років зазнають побоїв від рук власних батьків. Близько 50 тис. дітей з цієї причини тікають з дому, а до 25 тис. закінчують життя самогубством. Не краща ситуація і в Україні. За даними соціального опитування дітей різного віку було отримано наступні дані: 17% дітей віком до 14 років та 4% віком до 17 років страждають від побоїв власних батьків [1, с. 57]. За даними управління УМВС в Чернігівській області за 9 місяців 2010 р. надійшло 2621 звернення щодо насильства в сім'ї [2]. До адміністративної відповідальності за вчинене насилля в сім'ї за цей період притягнуто 1881 особу і нині на профілактичному обліку перебуває 5472 особи, які вчинили насильство над своїми близькими [3].

Маючи перед очима такі тривожні статистичні дані, необхідно з'ясувати причини такого поводження батьків. Однією з причин загострення проблеми домашнього насильства над дітьми є соціально-економічна нестабільність у суспільстві. За даними статистики, в Україні відомо про існування близько 2 млн. неповних і проблемних сімей, де немає одного з батьків, або ж батьки знаходяться у постійних пошуках роботи. З них – близько 60 тисяч сімей, в яких проживає 150 тисяч підлітків, офіційно вважаються неблагополучними. Дуже часто жорстоке поводження з дітьми є результатом того, що самі батьки страждали від насильства у дитинстві. Намагаючись надолужити згаяне, вони з цією метою використовують своїх дітей; іноді батьки не знають інших шляхів "виховання", бо у своїй родині бачили тільки це. Найжахливіше те, що такі відносини в сім'ях можуть тривати протягом життя багатьох поколінь.

Іншою причиною жорстокого поводження з дітьми є раннє батьківство. У деяких молодих батьків ще не сформувалося почуття батьківської відповідальності. Від незнання того, як поводитися з дитиною в різних ситуаціях, людина стає агресивною і всі проблеми вирішує одним способом – образами чи побиттям. Такі батьки часто не сприймають всерйоз потреби своїх дітей. Вони висміюють їх, не дозволяють їм проявляти свої істинні почуття, їм важко поважати свої дітей як окремих особистостей зі своєю власною свободою. Вважаючи дітей причиною своїх проблем, вони їх б'ють, ображають,

обманюють, погрожують їм, ізолюють, не довіряють, зневажають. Такі батьки можуть використовувати своїх дітей як засіб задоволення власних егоїстичних потреб, не усвідомлюючи при цьому, якої шкоди завдають своїм дітям. Діти в таких сім'ях страждають від психологічних травм. Часто батьки впевнені в тому, що такий стиль виховання корисний для дитини. Вони начебто не хочуть зіпсувати дитину, або виправдовують свою жорстоку поведінку розмовами про дисципліну і суворе виховання.

Особливо трагічно, коли джерелом жорстокого поводження в сім'ї виступає жінка. Психологи зазначають, що мати більше часу проводить з дітьми, ніж батько. Це означає, що і форми покарання вибирає жінка. За даними соціального опитування серед жінок-матерів 30% з них застосовують гуманні методи покарання, більшість сказала, що використовує ремінь як засіб виховання. А тих, які при вихованні застосовують мирну бесіду, виявилось лише 14%. Проблема жіночої жорстокості стоїть дуже гостро на сьогодні, тому що законодавство мало приділяє уваги цьому питанню. Суспільство звикло, що в родині джерелом жорстокості виступає чоловік, а жінка зазвичай жертва. Криміналісти відзначають, що акти жорстокості жінки здійснюють, як правило, спонтанно та в стані емоційного збудження, тому по своїй сутності їх вчинки небезпечніші за чоловічі [4, с. 166]. Зазвичай, від жіночого насилля страждають хлопчики. Така ситуація може привести до психічних розладів у хлопчиків та неправильних уявлень про сім'ю. У юнака, що у ранньому віці зазнав жорстокого поводження з боку матері, може розвинути боязнь протилежної статі і, як наслідок, можуть виникнути маніакальні ідеї та психічні хвороби. Такий вид насилля дуже важко виявити, тому що хлопчики не розповідають про знущання над ними з боку матері, боячись насмішок, та, як правило, вихлюпують свою агресію на слабших.

Потрібно зауважити, що насильство в сім'ї може відбуватися не лише з боку дорослих, а також із сторони старшого брата чи сестри. Як говорить народна приказка: "Більший меншого тому і б'є, бо сила є" [5, с. 125]. Насильство у відносинах між братами чи сестрами є досить поширеним явищем у нашому суспільстві, небезпечно ж воно тим, що майже ніхто на це не звертає необхідної уваги. Наше законодавство навіть не передбачає покарання за такі стосунки. Знущання над меншими приводить до формування в дитини меншовартості та накопичення агресії. Досить часто батьки навіть і не здогадуються, що в їхній сім'ї твориться жорстока розправа, бо вважають, що старші діти якнайкраще попіклуються про малечу. Тому ініціатива у виявленні таких знущань переходить до школи. Жорстокість до дітей виступає як деструктивний чинник виховання дитини і роль школи полягає в тому, щоб виявити проблему на ранній стадії розвитку та попередити в подальшому її поглиблення. Завданням педагога є спостереження за поведінкою дітей не тільки в школі, але і в інших середовищах: вдома, в колі друзів тощо.

Важливо пам'ятати, що на дитину негативно впливає не тільки сам факт насильства над нею, але і жорстоке поводження з іншими членами родини. Ситуації, коли чоловік б'є дружину, показуючи приклад сину, є досить поширеними на сьогодні. 25 – 40% жінок, які потерпають від домашнього насильства, було побито під час їх вагітності, майже 100% матерів, які зазнали насильства, народили дітей хворими, у 55% випадків, коли чоловіки б'ють своїх партнерок, вони також ображають своїх дітей, тому діти втікають на вулицю, практично всі бездомні діти – жертви домашнього насильства [2]. Хлопчик виростає, стає чоловіком та чинить так само з своєю дружиною, вважаючи, що це норма. Більш згубно такий вид насильства впливає на дівчаток, тому що це в подальшому може привести до хибної уяви про стосунки між чоловіком і жінкою. Дівчинка, яка спостерігає за матір'ю, що терпить знущання з боку батька, в подальшому схильна до подібної долі. Така жінка потім сама може стати джерелом агресії для своїх дітей [6, с. 62].

Школа повинна проводити широку роботу з попередження насильства не тільки з самими дітьми, але й з іншими членами родини. Широка агітаційна робота допоможе донести інформацію про те, що не потрібно приховувати факт насильства та чинити його самим. Як правило, діти бояться повідомити іншим, що їх б'ють батьки. Можливо, вони залякані, а, можливо, просто настільки люблять своїх близьких, що все їм прощають. Педагог повинен проводити бесіди не тільки з дітьми, але і з їх батьками. Важливим кроком у попередженні домашнього насильства стало прийняття Верховною Радою України 15 листопада 2001 року Закону України "Про попередження насильства в сім'ї", що свідчить про визнання державою цієї проблеми, винесення її з розряду приватної в розряд загальнодержавної [7]. Цей закон надає змогу втручатися школі та соціальним службам в приватне життя сім'ї в разі підозри жорстокого поведіння над будь-яким членом родини. Найважливішим і найвпливовішим заходом, на наш погляд, є робота з молоддю та підростаючим поколінням. Необхідно регулярно проводити бесіди, які б дали змогу виховати у майбутніх батьків почуття поваги до людей різного віку, в тому числі й до маленьких дітей. Це забезпечить зменшення домашнього насильства нині і його повне викорінення у майбутньому. Для запобігання подібних проблем зараз необхідно відкривати спеціальні "школи молодих батьків", діяльність яких має бути спрямована на налаштування батьків на прояв турботи до своїх дітей, на пропаганду злагоди та гуманності по відношенню до своїх дітей. Необхідно також проводити тренінги й з батьками, звертатись до психологічних консультацій тощо. Але при веденні такої роботи все ж необхідно не забувати про те, що Сімейний кодекс України передбачає виховання батьками своїх дітей тими методами, які вони вважають потрібними [8]. Тому, на нашу думку, необхідно чітко розмежувати можливі засоби виховання, які мають право використовувати батьки, встановити конкретні норми, конкретні обставини, а не обмежуватися виразом "та в інших випадках". Тобто, більш детальне тлумачення норм закону є також важливим заходом попередження насильства над дітьми в сім'ї.

Джерела та література:

1. Ярская-Смирнова Е. Р. Домашнее насилие над детьми: стратегии объяснения и противодействия / Е. Р. Ярская-Смирнова, П. В. Романов, Е. П. Антонова // Социс. – 2008. – № 1. – С. 57 – 64.
2. Права людини в Чернігівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.protection.org.ua/>
3. Гендерне насильство: звернення коаліцій жіночих організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.val.ua/
4. Лысова А. В. Женская агрессия и насилие в семье / А. В. Лысова // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 165 – 175.
5. Лысова А. В. Физическое насилие над женами в российских семьях / А. В. Лысова // Социс. – 2008. – № 1. – С. 121 – 128.
6. Гаврилюк І. Насильство як вид неправильного виховання: інтерактивна робота з батьками / І. Гаврилюк // Психолог. – 2009. – № 3. – С. 62.
7. Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про попередження насильства в сім'ї" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gov.ua/>
8. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21 – 22.

РОЗДІЛ 5. ЕТНОЛОГІЯ

Анастасія Горикова

СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКОЇ ПИСАНКИ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті розглядається класифікація малюнків української писанки, їхня дохристиянська символіка, розкрито значення писанки в українській культурі взагалі та у побуті українців зокрема.

Ключові слова: писанка, яйце, крашанка, крапанка, сакральна символіка.

Звичай робити писанки та крашанки виник в Україні дуже давно. У 80-х роках ХІХ століття, при розкопках Кривушанської могили археолог О. Уваров знайшов глиняні яйця. Такі ж яйця були знайдені В. Хвойкою при розкопках на Полтавщині. Вчені порівнювали орнаменти глиняного посуду, знайдені при розкопках, із найстарішими орнаментами писанок і довели, що звичай розмальовувати писанки походить ще з дохристиянських часів.

З метою вивчення української писанки в українознавстві робилися спроби класифікувати її орнаменти. Одна із класифікацій належить К. Болсуновському, який виокремив такі орнаменти писанок: "трав'янки", "голубці", "гребінчики", "хрестики", "безконечник". М. Сумцов класифікував зображення на писанках на рослинні, геометричні, зоологічні, побутові та антропоморфічні. В. Манько у роботі "Українська народна писанка" акцентує увагу на функціональності писанки і, особливо, на символічності її орнаменту – незнищеного знакового коду української нації.

Відомим українським етнографом В. Скуратівським у альбомі "Пише писанки бабуня, пише мама, пишу я" представлено писанки майстрині з діаспори Софійки Зелик, яка відтворює традиції українського народу. Сьогодні багато дослідників перейнялися питаннями українського писанкарства, а деякі з них намагаються відтворювати цей давній промисел.

До проблеми походження феномену писанкарства та особливостей символіки писанки зверталися багато дослідників Чернігівщини, зокрема Адрюг А. [3], Онищук О. [7], Семенцов А. [8]. У своїх працях вони звернули увагу на регіональні особливості кольорів, символіки писанок саме Чернігівської області.

Розглянемо символічне навантаження писанкових орнаментів.

У багатьох світових культурах яйце було найдавнішим символом життя. Саме його вважали праобразом світового яйця. Існує поняття світового або космічного яйця, з якого народжується Всесвіт. Одна половина яйця стає небом, інша – землею, а жовток – сонцем. Недаремно у багатьох народів яйце вважалось символом сонця, що асоціювалось із життям, радістю, теплом, світлом, відродженням природи – переходом з небуття в буття. Тому саме яйце стало атрибутом весняних культових народних звичаїв, пов'язаних із пробудженням землі. Його дарували одне одному на Великдень. Українці вважали яйце символом весни, перемоги життя над смертю. Так виникла писанка – символ нового життя, воскресіння Бога і відродження природи. Саме тому кожне творіння писанки є ніби

пробудженням, перетворенням засніженої замерзлої землі в яскраву, весняну, радісну [4, с. 17], життєдайну.

Коли відбувався перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму, мистецтво східних слов'ян було важливою потребою побуту, що виявилось в орнаментах, які несли символічний зміст у системі язичницьких вірувань. Декоративні візерунки, створені людиною, мали призначення – оберігати її від лиха, допомагати в житті та праці.

Найбільш поширеними й улюбленими обереговими орнаментами давніх слов'ян були такі: розетка – символ Сонця, хвиляста лінія – вода, жінка з руками-гілками знаменувала велику богиню землі – праматір Берегиню.

В Україні з писанками виконували магичні дії, дбаючи про майбутній урожай. Так, наприклад, на весняного Юрія (6 травня) писанки котили по зеленій пшениці і закопували їх у землю. У Великодній ранок молоді вмивалися водою, в яку перед тим клали крашанки і срібні монети, що мали надавати їм сили й краси. Писанки були оберегом житла від грому й вогню, а людей і тварин охороняли від лихого ока [1, с. 6].

Наші предки вважали, що символічні знаки, які наносилися на писанку, мали магичну силу і писанкарка не мала права вносити зміни у її малюнок, так само, як не можна змінювати слів молитви, – це було порушенням не тільки канону, а й релігійно-світоглядних законів, які за ним стояли.

Для українців числа були священними, у кожного було своє значення і своя сила. Тому поділ поверхні яйця на певну кількість частин і стале повторення деяких елементів не було випадковим. Поділ на дві частини передавав сакральне уявлення про два світи. На три (по вертикалі) – небесні сфери. При поділі на чотири частини утворювався хрест, що означало чотири сторони світу. Класичний поділ півсфер на чотири частини, кожна з яких поділена на ще три, передає уявлення про чотири пори року з трьома місяцями. За іншими уявленнями світ ділився і на шість частин. Таку просторову орієнтацію передає шестикутна зірка. Дуже цікавим є поділ на сорок частин, так звані сорококлинці. Кожен клинець позначав якийсь вид людської діяльності або явище природи, а в християнському баченні – сорок днів посту. При поділі яйця утворюються поля різної форми і величини. Вони становлять основу для розміщення елементів орнаменту [2, с. 20].

Щоб висловити вічне, українці створили символи, головними з яких було сонце – прихід довгожданої весни сприймався як народження нового сонця, визволення небесного світила від сил темряви. Тому із символом сонця пов'язано все найкраще, що є в людському житті. Серед язичницьких богів Дажбог – сонячний бог – був одним із головних. У християнстві сонце також стало символом Бога, оскільки Бог – це світло. Хрест – один із сонячних знаків, символ Всесвіту, чотирьох сторін світу, чотирьох вітрів, чотирьох пір року. Цей символ походить від схематичного зображення птаха (у давнину сонце уявлялось птицею, що летить по небу).

Триріг, або триніг – один із найстаріших символів сонця, а також сакрального числа "три".

Образ квітів в українській традиції багато чому подібний до образу зірок. Квіти і зірки символізують душі людей, а образ квітів більше пов'язаний із дітьми. За традицією, жінкам, які довго не мають дітей, радять розмальовувати писанки квітами і дарувати їх дітям, бо оселя, сповнена дитячим сміхом, – немов Божий квітник.

S-подібний знак вічності – це знак єднання протилежностей, на якому тримається світ ("протиборство" тепла й холоду, дня і ночі, світла й темряви). Між цими двома "полюсами" – знак єдності, знак першопочатку і вінця завершення.

Древо життя, або ж Світове дерево, символізує єдність усього світу. Це своєрідна модель Всесвіту, де для кожної істоти, предмета чи явища є своє місце. Це також посередник між світами – своєрідна дорога, міст, якими можна перейти до іншого світу.

Зображення "дерева життя" символізує також розвиток роду – батько, мати, дитина. Як правило, воно являє собою стовбур і три гілочки з листочками або квіточками, їх може бути п'ять – навесні так розвивається дерево.

Птах у писанковій орнаментиці символізує людську душу. Існує повір'я, ніби душа прилітає пташкою до новонародженої дитини. Пташкою вона й відлітає, коли людина помирає. Птахи поєднують земне і небесне, вони приносять людям різні вісті і хороші, й погані, здалеку чи з потойбіччя [2, с. 25 – 27].

Орнаменти писанок Чернігівщини були найрізноманітнішими. Називалися вони залежно від зображуваних мотивів. Переважають квіткові орнаменти, поєднані з геометричними мотивами. Наприклад, у селі Чепелівка Сосницького повіту їх називали – "семирог", "квіточка з лапками", "клинчики", "рожі", "незабудки", "безкінечник", "сосонка", "грабельки", "зорі", "сніжинка". В селі Ображіївка Новгород-Сіверського повіту – "рожа", "барвінок", "дрібненькі клинчики", "сливи", "сосонка", "наритники" (наритники – частина кінської збруї з узорним плетінням). Орнаментика писанок – Чернігівщини то справжнє буяння краси оточуючої природи, фантазії майстрів, їх творчої уяви, непересічного народного таланту. За характером орнаментних мотивів писанки Чернігівщини мають багато спільного з розписами хат, скринь, посуду [3, с. 18, 25].

Окрім малюнку, свою символіку мали в писанках і барви. Найдавнішими вважаються крашанки (яйця, фарбовані в один колір). Згодом виникли багатоколірні писанки, в яких застосовувалися різноманітні природні барвники. Такі фарби, на відміну від сучасних, мали приємні м'які відтінки. Але колір у писанці з'явився не лише заради краси, а й отримав своє символічне значення, походження якого не випадкове.

Червоний колір у народній мові зблизився з поняттям красивого, слова "красний", "гарний" стали взаємовідповідними. Червона барва символізує добро, радість життя, для молодих – надію на щасливий шлюб. Саме червоне яйце є головним символом Воскресіння, жертвності і небесного вогню.

Чорна барва є особливо сакральною у кольоровому спектрі. У писанці, будучи тлом, вона виявляє силу інших кольорів, так само, як у житті темрява дає змогу зрозуміти, що таке світло. Чорний колір також символізує нескінченність життя людини, продовження буття після смерті.

Жовтий, золотистий, оранжевий кольори писанки впливають на людину подібно до сонячного проміння, дають радісний, світлий настрій. В писанці означають тепло, надію, небесні світила, врожай в господарстві.

Зелений колір означає весняне пробудження природи, надію на гарний врожай.

Бурий, коричневий – землю і її приховану життєдайну силу. Темні писанки писали на проводи як вираз поваги до предків, які відійшли у інший світ.

Кольорова гама писанок Чернігівського Полісся досить стримана. Їх складають червоні, чорні, жовті кольори, зрідка трапляється зелений.

Особливо вирізняються писанки з кольоровими плямами. Якщо вони без символічного малюнку, то їх називають крапанками. Крапанки і плямки різного кольору в дохристиянській символіці означали зерно, кинуте у землю, яке мало прорости і дати добрий урожай. Навіть у виборі кольору українці

намагаються задобрити природу, віддати шану предкам і майбутнім поколінням. У християнстві писанка стає носієм любові до природи, людей, світу [1, с. 11].

На Чернігівщині також побутувала техніка крапання, тобто капання розтопленим воском на яйце із свічки. Виходили "крапанки", вкриті плямами на якомусь кольоровому тлі. Такий спосіб був зафіксований в Щорському районі Чернігівської області [3, с. 24].

Отже, писанки виконували важливу роль у житті українців. Їхнє призначення полягало в тому, щоб уберегти людей від лиха, допомагати в житті та праці, оскільки писанки несли сакральне навантаження, відображали світоглядні уявлення українців. На сьогоднішній день питання орнаментів писанок, їх символічного навантаження залишається актуальним, зокрема цікавим є дослідження писанкових малюнків у східних регіонах України, в тому числі, на Лівобережному Поліссі. Оскільки упродовж тривалого часу в українознавстві традиційно вважалося, що писанкарство більше поширене на західноукраїнських землях, його дослідженню в цих регіонах приділялося більше уваги.

Джерела та література:

1. Адруг А. Писанки Чернігівщини / А. Адруг // Літературний Чернігів. – 1995. – № 6. – С. 95 – 99.
2. Адруг А. Писанки Чернігівщини / А. Адруг // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 4. – С. 64 – 68.
3. Адруг А. Писанки Чернігівщини: історія та сучасність / А. Адруг. – Чернігів, 2005. – 60 с.
4. Залик М. Недалечко красне яечко / М. Залик // Берегиня. – 2002. – №1. – 5 – 11 с.
5. Манько. В. Українська народна писанка / В. Манько. – Львів : Свічадо, 2001. – 46 с.
6. Музиченко Я. Тисячоліття на писанці / Я. Музиченко // Україна молода. – № 070. – 16 квітня. – 2009. – С. 3 – 4.
7. Онищук О. Писанки Чернігівщини / О. Онищук // Писанка. – 1994. – № 4 – 5.
8. Семенцов А. Писанки нашого краю / А. Семенцов // Деснянська правда. – 1992. – 25 квітня.
9. Великдень. Звичаї, обряди, страви [Електронний ресурс] // Онлайн-журнал "Українські традиції". – Львів : Свічадо, 2009. – Режим доступу: www.traditions.org.ua
10. Пише писанки бабуня, пише мама, пишу я / Упорядник В. Скуратівський. – К. : Український центр народної творчості, 1993. – 48 с.

Ірина Лось

РОДИЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ: ВІРУВАННЯ ТА ПЕРЕСТОРОГИ

У статті схарактеризовано вірування та перестороги родильної обрядовості українців. Аналізуються численні табу, повір'я та ритуали, які були спрямовані на захист матері і дитини.

Ключові слова: родильна обрядовість, табу, обереги, ритуали.

Поняття роду, родини у всі часи для кожного українця було визначальним. Родина без дітей вважалася неповноцінною, а бездітність вважалася великим нещастям і викликала співчуття. У народі говорять: "Хата з дітьми – базар, а без них – цвинтар". Турбота про здоров'я та продовження роду посідала чільне місце у звичаєвій культурі українців, які упродовж багатьох століть звели-

чували родину і домашнє вогнище. Поява у сім'ї дитини була важливою подією для всієї родини. Народження дитини сформувало систему обрядів, метою яких було забезпечення новонародженому та його матері доброго здоров'я та адаптації до нових умов. У основі цих традицій лежать загальнолюдські моральні цінності, шанобливе ставлення до батьків, природне бажання продовжити свій рід. Сьогодні це розглядається як позитивний соціальний досвід поколінь, який необхідно зберігати та примножувати.

У процесі багатомісячної виховної практики безперервних контактів і спостережень український народ нагромадив величезну кількість надзвичайно цінних знань про родинну обрядовість. Однак науковці звернули на них увагу порівняно недавно. У кінці XIX – на початку XX ст. на сторінках періодичної преси почали з'являтися окремі повідомлення про родинну обрядовість українців (роботи О. М. Малинки, А. В. Оніщука, Х. П. Яшуржинського, І. В. Барвінського, Д. С. Лепкого). Цікаві відомості з історії сімейних відносин містить праця М. Костомарова "Сімейний побут у творах південно – руської народної пісенної творчості". М. Грушевський докладно висвітлив родильну обрядовість у праці "Дитина у звичаях і віруваннях українського народу". Цієї теми певною мірою торкалися В. Сухомлинський, С. Д. Бабашин, Н. К. Гаврилюк, Г. В. Довженок, В. Т. Скуратівський, М. Г. Стельмахович [6, с. 5].

Наші предки виробили ритуал та обряди, пов'язані з народженням дитини, елементи яких мали важливе утилітарне та магічно-ритуальне значення. Родильна обрядовість тісно пов'язана з народним досвідом. Для того, щоб перебіг вагітності і пологи відбулися нормально, для убезпечення від імовірного зурочення та з метою наділення майбутньої дитини здоров'ям та доброю вдачею, вагітна жінка мала дотримуватися певних норм поведінки, знати неписане зведення прикмет, заборон і обмежень [1, с. 14]. Обряди, спрямовані на це, становили своєрідну систему табу, щодо їжі, місця перебування майбутньої матері, занять чи видів праці, які ґрунтувалися на основі давніх уявлень, збережених у численних забобонах. Наприклад, вагітній жінці не можна було вживати багато м'яса (це утруднює пологи), а також пророслих овочів (від них народжуються близнята), заборонялося пити та їсти з щербатого посуду (дитина матиме "заячу губу"). Жінці заборонялося стригти волосся, бо за народними уявленнями вважалося, що дитина може народитися передчасно або ж скоротить своє життя. Вагітній не дозволялося дивитися в дзеркало, бо дитина від цього може народитися косоока, дивитися на місяць, аби дитина не була сновидою. Не можна зупинятися на сакральних межах, котрі являлися місцем переходу між світами живих та мертвих (порогу, воріт, перехрестя чи роздоріжжя); виходити з дому без оберегів, аби убезпечити себе від зурочення [2, с. 23 – 24].

Вагітній заборонялося пекти хліб – це мотивувалося її нечистотою, але і зменшувало тягар її домашніх турбот. Жінці, яка очікувала дитину, не можна було переступати через колючі та гострі предмети, сидіти на ріжку столу, білити чи фарбувати оселю, щоб не "замазати" дитині очі; ходити вночі під дощем, працювати у свята, щоб убезпечити дитину від фізичних недоліків; засуджувалося вживання спиртних напоїв, лихослов'я. Вагітна жінка не повинна була лукавити і красти, брутально поводитися з оточуючими, дуже сердитися, бо за народними уявленнями, усі ці якості могли передатися її дитині. Майбутній матері не можна було під час ходи щось жувати, гризти, бо у дитини, як вважали, не закриватиметься рот – воно буде крикливим, весь час проситиме їсти і виросте ненажерою. Суворо заборонялось шити, різати чи латати на свята (у дитини буде "латка" – родима пляма або ж "пришиється малюкові язик" чи "відріжеться дитині пальчик"). За народними повір'ями, не можна було зашивати на собі одяг, бо "тяжко буде народжувати". Широковідомою була заборона

штовхати ногою чи бити свиню, kota чи собаку, які в народних віруваннях були пов'язані з демонічними силами. Вважали, що у такому разі щетина, шерсть тварини мучитиме немовля або ж дитина буде волохатою ("як у шерсті", "у моху"). Вагітній не можна піднімати руки, тягнутися вгору, стояти навшпиньки, бо пуповина може намотатися навколо шиї дитини. Також вважали, що майбутню породіллю не можна малювати або фотографувати, інакше розвиток дитини зупиниться, як зображення на портреті чи фото [5, с. 12].

У період очікування дитини жінка, як ніколи, потребувала любові і захисту. У народі побутувала цілком слушна думка, що здоров'я дитини, її характер залежить не лише від поведінки матері, але й від поведінки батька який не повинен робити жодних недобрих вчинків: говорити неправду, лаятись і вживати нецензурні слова ("дитина вродиться калікою"), пиячити (дитина хворітиме). Святим обов'язком чоловіка було піклуватися про вагітну дружину, ставитися до неї з особливою увагою, адже хороша, сповнена любові, атмосфера в сім'ї і тепле ставлення до жінки дуже важливі для неї. Неуважне ставлення родичів до вагітної могло негативно вплинути на дитину.

За народними повір'ями, слід було задовольняти усі забаганки вагітної. Вважали, якщо хтось відмовить вагітній, чи не захоче вислухати, того спіткають неприємності або міль чи миші поточать увесь одяг. Сусіди і родичі ніколи не відмовляли майбутній матері у проханнях, пригощали пиріжками, фруктами, при зустрічі давали дорогу, старші чоловіки знімали головний убір, вклонялися [2, с. 24]. Молодшим незаміжнім сестрам заборонялось доїдати щось за вагітною або пити з того ж кухля, що й вона. Неслухняні могли самі завагітніти і тим наслати сором на всю родину [7, с. 25]. У майбутньої матері ніколи не просили грошей, солі й хліба, а вона, в свою чергу, не могла нічого позичати під час вагітності, щоб дитина була багата все своє життя. У давнину жінка, яка чекала дитину, підперезувалася широким вовняним поясом, який слугував за оберег та відганяв злі сили від дитини [5, с. 12]. Вважалось, чим менше людей знають про вагітність жінки, тим легше пройдуть пологи, тому потрібно було якнайдовше приховувати вагітність, щоб не наврочити дитині. Але не занадто довго, бо в народі вважалось, що дитина пізно почне розмовляти. У народі вірили, що майбутня дитина бачить сни разом із матір'ю, тому вона повинна задивлятися лише на вродливих людей, на небо, долину, красиві речі – тоді дитина народиться красивою, вродливою і буде бачити чарівні сни [2, с. 29]. Категорично заборонялось дивитися на покійника, щоб у дитини не було "мертвого вигляду" та унікати страшного і потворного, бо дитина народиться страшною і негарною.

Перед пологами до сім'ї в якій повинна була народитися дитина, запрошували бабу-повитуху ("баба-пупорізка" чи "баба-бранка"). У домі породіллі вона відчиняла всі замки, двері і вікна та розв'язувала усі вузли "щоб легшими були пологи". Усі дії, які виконувала баба-повитуха, вважалися магічними, бо мають надприродну силу і є корисними для породіллі та новонародженого [7, с. 254]. Приймаючи пологи, баба-повитуха дбала про прищеплення дитині необхідних рис характеру: хлопцеві, "аби господарем був", пуповину відсікали на сокирі, а дівчинці "щоб доброю пряхою була" – на гребені. Зав'язування пуповини супроводжувалося побажанням дитині здоров'я, розуму довгого і щасливого життя: "Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий", – приказувала баба-повитуха. Пуповина зав'язувалася лляною чи конопляною пряжею – "матіркою", "щоб у породіллі діти велися" та "щоб дитина плодови-та росла" [1, с. 15]. Великого значення при пологах надавали першій купелі – і не лише з гігієнічних міркувань, а і з оберегових. Адже вода, за народними уявленнями, символізувала силу і чистоту. Хлопчикам у купіль додавали коріння дев'ясила (щоб сильним був) або клали сокиру (щоб умів майструвати), любисток (щоб любили), гілочку дуба (щоб був міцний, як дуб), барвінок, тую (щоб довго жив),

чорнобривці (щоб був чорнобривий). Дівчатам гріли воду у високих глечиках, щоб були стрункі, але не давали їй закипіти, бо дитина буде сердита. У купіль дівчинки додавали меду, іноді молока, вишневу гілочку (щоб гарною була), ромашку (щоб рум'яна була), калину (щоб красна була), любисток (щоб люб'язна була). Воду з купелі виливали в хаті під піч або поріг, "щоб дитина щасливою була" [3, с.192], [4, с. 222]. Після обряду пострижин не допускалося, щоб зрізане волосся "пропало", "валялося по двору", щоб його "топтали" люди, тварини. За народними уявленнями вважалося, що з викинутого волосся птахи можуть зробити гніздо, через що в дитини може виникнути головний біль або через волосся хтось може наврочити дитині. Тому, щоб уникнути негативних наслідків та сприяти нормальному зростанню дитини, із стриженням волоссям вдавалися до різних магічних дій. Найчастіше його спалювали ("хай іде за димом, щоб горя не знав, щоб горе з димом йшло"), кидали на проточну воду для того, "щоб дитина росла, як з води". Щоб у дитини росло краще волосся, першу прядку закопували під молоде плодоносне або освячене дерево (часто під грушу – якщо хлопчик; під вербу, яблуню, вишню – якщо дівчинка). Але переважав звичай зберігати перше дитяче волосся на пам'ять, його загортали у шматок паперу чи тканини і ховали у скриню [1, с. 44].

Отже, наші предки виробили ритуали та обряди пов'язані з народженням дитини, елементи яких мали важливе утилітарне та магічно – ритуальне значення. Тому родильна обрядовість українців була тісно пов'язана з елементами народного досвіду, який необхідно зберігати та примножувати.

Джерела та література:

1. Горян Г. Родильна обрядовість українців (Народини) / Г. Горян // Українська мова та література. – 2002. – № 23 – 24. – С. 14 – 17.
2. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 256 с.
3. Культура і побут населення України : [навч. посібник] / Ред. Наулко В. І., Артюх Л. Ф. та ін. – К., 1993. – 281 с.
4. Лановик М. Б. Українська народна творчість : [навч. посібник] / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2006. – 591 с.
5. Пахалок С. "Атрибути спілкування" в контексті народного етикету українців (на матеріалах родильної обрядовості) / С. Пахалок // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 215 – 218.
6. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. – К. : Знання, 1991. – 48 с.
7. Українські традиції і звичаї: Для дітей середнього шкільного віку / [упоряд. В. М. Скларенко, А. С. Шуклінова, В. В. Сядро]. – Харків : Фоліо, 2006. – 318 с.

Аліна Птуха

ВЕРБАЛЬНІ ОБЕРЕГИ УКРАЇНЦІВ

В статті аналізуються особливості оберегової культури українців. Основна увага приділяється вербальним оберегам, їх змісту, структурі та призначенню.

Ключові слова: вербальний оберег, примовка, замовляння-оберіг.

Проблема вербальних оберегів потрапила у поле зору дослідників у другій половині XIX – на

початку ХХ ст. (дослідження О. Ветухова, М. Виноградова, О. Потебні, М. Сумцова). Визначення змісту та обсягу поняття "оберіг" продовжувалося інтенсивно і в ХХ ст. (дослідження Д. Зеленина [3], Є. Левкієвської [5], О. Лабашук).

Під оберегом розуміють магичні предмети, фігури із зображенням певного божества, які наділялися магичною силою. Головною функцією оберегів є захисна. Походження лексеми "оберіг" дослідник О. Андрусишин [1] пов'язує із Берегиною – язичницькою богинею добра, захисницею від хвороб та інших злих сил. Вона була найдавнішим зразком оберегу. З часу прийняття християнства символічний зміст Березині було перенесено на образ Богородиці. За В. Войтовичем [2, с. 57] Березиня – богиня добра, захисту людини, оселі, малих дітей від хвороб та інших злих сил. Давнє слово брег (берег) означає гора, тому назва "березиня" могла використовуватись у розумінні гірських духів – горинь, а також водяних дів.

Обереги класифікують за функціональними та семантичними ознаками. Є. Левкієвська [4, с. 9] наводить таку класифікацію оберегів:

– функціональні – тексти з апотропеїчною функцією, які не мають очевидного оберегового значення, ті, що прийшли в усну мовленнєву традицію з письмових джерел і отримали статус оберегів через свій високий сакральний статус (наприклад, апокрифічна молитва "Сон Богородиці").

– семантичні – обереги, функція яких пов'язана із семантикою допоміжних предметів (наприклад: затикання кропиви, реп'яхів, шипшини по кутах і у двері хліва напередодні Юрієвого дня або розкладання трав та часнику на вікнах в Зелену неділю, застромляння голки у дверях), вони покликані знешкодити та відігнати відьму чи русалок, що витікає з магичної семантики використаних для цього колючих та жалячих рослин та предметів.

Поміж предметних оберегів окрему групу становлять вербальні обереги, які фольклорист О. Хомік [5] визначає як лексеми, сталі вирази, примовки та тексти (замовляння, апокрифічна молитва), що, згідно з народними уявленнями, виконують функцію оберігання та застереження. Наділення текстів апотропеїчним значенням пов'язано з вірою в магичну захисну функцію слова.

Вербальні обереги різняться своєю функціональною спеціалізацією. Український дослідник вербальних оберегів О. Хомік виділяє – обереги-уберігання та обереги-застереження. Наведемо приклади:

1. Оберіг-уберігання – "За горами, за ріками там ми спать лягали. Матір Божа в головах. Ісус Христос у ногах, ангели хранителі по боках – хранять мою душу до самого ранку од ножа, од меча, од лихого чоловіка" [6, с. 43].

2. Оберіг-застереження – "Смерку, смерку! Замикаєшь засіки і башти – замкни моїм ворогам роти, щоб проти мене, новонародженого, молитвенного і хрещеного раба Божого Івана, рота не роззявляли і язика не обернули, худого слова не промовляли" [6, с. 56].

Перший текст являє собою текст з апотропеїчною функцією, в ньому звичить звернення до християнських божеств (Ісус Христос, Богородиці, ангелів-хранителів), що вказує на його схожість з молитвою, також відсутні язичницькі символи. Другий – виконує застережливу функцію "від ворогів".

Власне обереги можуть бути моно- або поліфункціональними, тобто виконувати тільки оберегову функцію або, наприклад, оберегову і продукувальну [5].

З текстів вербальних оберегів у окрему групу виділяються обереги-замовляння. Вони більш архаїчні, ніж апотропеїчні тексти. Обереги-замовляння пов'язані з магією. Тексти замовлянь часто є алогічними та мають кумулятивну структуру, що засвідчує їх архаїчність. У замовляннях присутні

язичницькі та християнські образи – що є відбитком контамінації двох світоглядних систем, наприклад: "Господь допоможи, шлях-дорогу покажи, Господь в мене попереду, янголи по бокам, борони мене Господь по усім шляхам. Зорями підв'яжуся і нічого не боюся. Через пороги переступаю. Усім ворогам роти закриваю. Щоб роти не розкривали, язиками не брехали" [респ. 1]. Цей обереговий текст має спільні ознаки із замовлянням, але в кінці не містить "замку", що є характерним для замовлянь-заклять: "На коні іду, а гадюкою поганяю, усім, усім моїм неприятелям і супостатам роти затикаю. Гадючий хвіст, а жаб'яче черево, як приїду я між пани, то щоб стали вони, як сухе дерево" [респ. 2]. У "замку" цього замовляння лежить основна відмінність замовлянь від апотропеїчного тексту – кінцева словесна формула несе в собі погрозу.

Для замовлянь, які виконують оберегову функцію, характерним є запобігання злу й уберігання людини, тварини та ін. від усього небезпечного, що здійснюється за допомогою різних стратегій (обміну, неможливості, відсилання, знищення, задобрювання).

На думку О. Хомік [5, с. 276], з вербальних оберегів окрему групу становлять оберегові примовки. Вони займають проміжне місце між вербальними формулами і текстами. Примовки становлять своєрідні згорнуті тексти, зміст яких усвідомлюється в контексті знання міфологічної організації світу давніх народних вірувань. На думку О. Левкієвської [4, с. 204], "головне "знаряддя" примовки – принципова незавершеність, натяк на ситуацію, а не називання самої ситуації, використання "обрізків" висловлювання замість повноцінного мовленнєвого акту. Це пояснюється тим, що вони використовуються в ситуаціях "швидкого реагування". Наприклад: щоб відігнати вихор, вимовляється примовка: "Куций, на тобі сала" (у основі цієї примовки лежить народне уявлення про те, що нечиста сила, яка знаходиться всередині вихору, боїться сала).

Українська оберегова примовка вживається у різних комунікативних ситуаціях, відрізняється призначенням і структурою від більш складних вербальних формул (молитва, замовляння).

Українські вербальні обереги, основними структурно-семантичними типами яких є примовка і замовляння, пов'язані із закоріненими у глибинах народної культури вірувань у магічну функцію мови. Українське оберегове замовляння як один із видів жанру замовляння характеризується специфічними рисами, що полягають у їх використанні та функціонально-семантичній організації. Оберегова примовка як різновид українських апотропеїв, зумовлена потребою швидко зреагувати на небезпеку, відзначається тісним зв'язком із позамовною дійсністю, слугує для негайної нейтралізації загрози. Вивчення і аналіз оберегових текстів дає змогу з'ясувати характерні особливості магічної функції мови, розширювати відомості про давні уявлення українців, зокрема коло їх магічної оберегової символіки.

Оберегова культура українців дуже різномітна. Окрему групу становлять вербальні обереги, які різняться за змістом, структурою та призначенням. Основними є оберегові замовляння та примовки. Значення та сила, якими український народ наділяє вербальні обереги, пов'язане з вірою у магічні функції мови.

Джерела та література:

1. Андрусишин О. В. Назви українських оберегів у лінгвокраєзнавчому аспекті / О. В. Андрусишин // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2007. – № 2 – С. 111-113.
2. Войтович В. П. Українська міфологія / В. П. Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 663 с.
3. Зеленин Д. К. Табу у народів Восточної Європи і Северної Азії / Д. К. Зеленин // Сб. МАЭ. – Л., 1929 – 1930. – Т. 8-9. – С. 1 – 167.
4. Левкиевская Е. Е. Словянский оберег. Семантика и структура / Е. Е. Левкиевская. – М. : Индрик, 2002. – 336 с.

5. Хомік О. Є. Семантика та структура української оберегової примовки / О. Є. Хомік // Філологія. – 2007. – № 6 – С. 274 – 280.

6. Українські замовляння / Упорядн. М. Н. Москаленко. – К. : Дніпро, 1993. – 236 с.

Респонденти:

1. Птуха Ганна Миколаївна, 1931 р.н., родом із с. Тополи Козелецького району Чернігівської області.

2. Птуха Раїса Анатоліївна, 1961 р.н., родом із с. Бригинці Козелецького району Чернігівської області.

Анна Родіонова

ОСОБЛИВОСТІ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ БУКОВИНЦІВ

У статті розкрито основні етапи весільної обрядовості буковинців, охарактеризовано його епізоди, виявлено локальні особливості. Зокрема розкрито конотацію регіональних фразем на позначених етапах весілля.

Ключові слова: буковинське весілля, "пити слово", "шити вінок", "дівич-вечір", "пропій", "міни".

Утворенню сім'ї українці завжди надавали великого значення. Відповідно до цього формувалася весільна обрядовість – народна драма, що включала ігрові дії, танці, співи, музику. У характері весільної обрядовості відбилися народна мораль, звичаєве право, етичні норми та світоглядні уявлення, що формувалися протягом століть [8, с. 40]. У традиційній культурі українців весілля як обрядовий інститут є найкolorитнішим і, разом з тим, найконсервативнішим, що дає змогу використовувати його як джерело для вивчення різноманітних сфер життя, простежувати складний і тривалий шлях еволюції й трансформації суспільства та культури народу.

Дослідженню українського весільного обряду присвячені праці: В. Борисенко [1], С. Козяр [5], І. Магрицької [6]. Буковинське весілля висвітлено в роботах Г. Кожолянка [4], окремим його аспектам присвячено дослідження Н. Притулик [7].

Шлюбна обрядовість українців Буковини подібна до весільної обрядовості в інших регіонах України, але, разом з тим, має свою специфіку. Сучасне буковинське весілля зберегло майже всі риси давнього. Обряд відбувався у три етапи: передвесільний, власне весільний і післявесільний. Передвесільний етап включав епізоди: сватання, умовини і заручини. То ж, давнє буковинське весілля, як і сучасне, починається з обряду сватання. Обряд "сватання" в регіонах Буковини, має такі назви: "пити слово" [7, с. 115], або "зачинайниця" [2, с. 215].

Сватання відбувається, здебільшого, в час різдвяних свят, рідше – восени. Цей обряд проводиться так: молодий разом зі своїми близькими родичами (дружками) йде до молодої просити руки та домовитися про весілля. "Добрий вечір, – звучить вітання прибулих. – Бог зайшов до цієї хати і ми з ним; є у вас дівка на виданні?" Якщо батько дівчини відповідає на запитання стверджувально, свати кажуть: "Гаразд, ми прийшли, щоб з Божою поміччю з'єднати дітей!" [3, с. 21]. Іноді дружки представляються купцями або ж мисливцями. Опісля згоди молодий ставить на стіл повну пляшку горіл-

ки, наливає повну чарку і випиває її за здоров'я молодої та батьків. Усе це супроводжується символічними тостами. Звідси і походить назва обряду "пити слово", де "слово" виступає своєрідним побажанням, якому надається магічне значення.

Наступний етап має назву – умовини – це безпосереднє знайомство родини нареченої з господарством молодого, яке проводиться вже після вдалого сватання. Цей звичай пов'язаний загалом із символікою людини-трудівника, господаря, для якого господарство – взірць та основа. Бували випадки, коли сім'я молодого вдавалась до хитрощів, позичаючи у сусідів худобу задля збільшення господарства, на час проведення умовин [8, с. 42].

Показовим є також весільний звичай, що має назву йти з приносом (який відбувався за день до вінчання). Приніс символізував жертвність. Обряд означав подяку батькам наречених за те, що вони виростили гідних дітей і відряджають їх у самостійне доросле подружнє життя.

Не менш цікавим є обряд заручин, який символізує, добровільний союз шлюбної пари і схвальне ставлення до нього батьків. На заручини до молодої приходили разом із молодим його батьки та родичі. Усі сідали за стіл. Старший староста покривав хліб рушником, на який клав руку дівчини, а зверху – руку хлопця і зв'язував їх рушником. Після цього ритуалу молода обдаровувала старостів рушниками, а всіх інших – хустками, сорочками. Це символічно показувало, що молода є гарною господинею. Відомо також, що мати молодої обсіпала молодих пшеницею та вносила мед (символ єдності майбутнього подружжя). Після всіх церемоній дівчина і хлопець вважалися зарученими і відтепер не мали права відмовлятися від шлюбу. На знак заручення молоді отримували певні атрибути: наречений – барвінкову квітку, а наречена – траву [8, с. 42]. Барвінкові обряди розпочинали власне весілля. Вони символізували освячення шлюбу громадою і включали цілий ряд обрядових дій: збирання барвінку, материнське благословення на зшиття вінку.

Дружки мали зшити вінок для молодої, який був зроблений у так званій – барвінковий день. Сам вінок оздоблювався різними квітами і травами, зрідка – позліткою (фольгою золотавого кольору). Він символізував чистоту та незайманість дівчини. На білу подушку клали два калачі і топку солі, на них зверху – вінок. Дії супроводжувались піснею:

*"Ой вінче, мій вінче,
Ти хрещений бервінче!..."*

Дівчина мусила носити цей вінок аж до самого весілля.

Наступний епізод весільного обряду – дівчачий вечір. Влаштовувався напередодні весілля, слугував певним символічним обрядом відмежування наречених від молодіжної громади. Ці вечори відзначались особливою драматичністю. Дівчата плели гільце або вільце (деревце, яке символізувало красу та молодість). Його прикрашали калиною, барвінком. Упродовж весілля гільце мало стояти посеред столу. Зачинаючи деревце, дівчата співали:

*"Благослови, Боже, і отец, і мати,
Своєму дитяті деревце зачати,
Ой ходили ми в гори
Та вивезли деревце соснове..." [2, с. 215 – 216].*

Після цього ритуального вечора молодих іменували князем та княгинею.

Наступного дня молоді збирали так званій весільний поїзд та йшли запрошувати родичів на весілля. Весільний поїзд складали головні дійові особи весільної обрядовості з боку молодого і молодої.

Молода йшла запрошувати з дружкою, в котрій на одній руці висіли прядива, а друга рука була

перев'язана ширинькою (хусткою), на якій підвішували калач. Так дівчата проходили все село – від хати до хати – і, ставши коло порога, казали: "Просили Вас неньо і мама, і та й я Вас прошу, будьте ласкаві прийти на весіле". Потім з усіма цілувалися. Молодій відповідали: "Дай, Боже, щасливо" [2, с. 217]. Декотрі могли обдаровувати наречену. Молодий запрошував своїх гостей таким же чином.

Наступним етапом було випікання короваю. Обрядовість, пов'язана з випіканням короваю та шишок, наповнена найбільшим сакральним змістом. Відзначені особливості коровайного обряду свідчать про збереження в українців Буковини давніх дохристиянських вірувань у всемогутню силу води, сонця і хліба, які забезпечували життя. Збереження й побутування коровайного обряду впродовж багатьох століть, наявність вірувань, обрядових пісень, пов'язаних з виготовленням та розподілом обрядового хліба, свідчать про те, що він наділявся магичною силою, яка мала забезпечити молодим щастя й добробут, міцний шлюб. Випікали коровай у молодих або родичів. Спільність дій родини мала символізувати єдність майбутньої сім'ї. Випікали коровай спеціально запрошені заміжні жінки (коровайниці) [8, с. 42].

Кульмінаційний етап самого весілля – вирядження молодого. Нареченого виряджала мати. Він мав одягнути вивернутий кожух, що символізувало його статок. Виряджаючи, мати обсипала молодого зерном. Зібравши весільний почет, він їхав забирати молоду.

У неділю рано молоді лагодилися до шлюбу. До них сходилися батьки та гості. Серед хати ставили ослін, на який сідали батько чи мати молодої (молодого). У руках батьки тримали весільні хліби і сіль. Перед ослоном клали житній сніп соломи. Молоді сідали поряд із батьками, кожний у своєму домі. Один з гостей починав казати прощу: "Припало це дитя і склонило свій вінець перед вітцівський столець, перед Господом Богом, перед Ісусом Христом. ... Свічка сияє, палає вогнем врата возгласяє. І просить собі ца дитина новозбранна прощі...". Прощу промовляли три рази. За кожним разом усі присутні промовляють: "Най бог простит і благославит" [2, с. 221]. Після прощі всі ідуть до церкви. Йдучи до церкви, молодь співає:

*" Ой у неділечку рано
Море си розіграло.
Тото не море грає,
Але сонце си купає..."
Прийшовши до церкви, кажуть:
"Гей, попе, попе, батьку наш,
Та втвори церквою прогив нас!
Гей, попе, попе, гордію,
Та втвори церквою в неділю..."*

Після цього відбувався обряд вінчання. Після обряду молоді розходяться по хатах, співаючи:

*"Гей, ми в церкві були,
Богу си молили.
Та ми в церкві були,
Ми там щось виділи.
Два віночки на пристолці,
Молоденьким на головці."
Прийшовши до своєї хати, молода промовляє:
"Вийди, мамо, против мене
Ци впізнаєш тепер мене? ..." [2, с. 223].*

Основну обрядову функцію виконувала мати молодої: вона зустрічала почет, благословляла заручених на вінчання, а потім – зустрічала їх після нього. Зустріч відбувалася біля порогу оселі нареченої. Молоді тричі вклонялися батькам, а ті підносили їм хліб-сіль [8, с. 42]. Далі починалося гуляння. У молодого і молодої танцювали та справляли весілля до самого вечора.

Найдраматичнішим весільним епізодом був обряд покривання голови молодої, який відбувався на другий день після весілля. Цей ритуал символізував перехід молодої із стану дівчини в стан жінки. Обряд покривання – останній, що проводився в домі молодої. Після цього молодий забирав молоду до себе додому, разом з її посагом (приданам). Цим обрядом завершувалося дівоче молоде життя. Молода переходила до сім'ї молодого, де повинна була сама вести господарство.

На третій день весілля відбувався пропій (пригощання молодим весільних батьків та гостей, для того щоб "запити" своє господарство) [3, с. 26].

Останнім обрядом весільного циклу були – міни (відвідування молодими батьків дружини). Під час гостини тесть віддавав зятю те, що обіцяв (мінив) йому, коли укладали шлюбну угоду [3, с. 24].

Аналіз весільного обряду Буковини дає підстави зазначити, що його образність пов'язана з народними уявленнями про два світи (символічним переходом молодих зі світу "своїх" родичів до світу "чужих"), а сам обряд і всі його елементи зберігають сакральне значення. Символи вінку, хустини, гільця, зерна, які фігурують у весільному обряді, і, насамперед, короваю – хліба дають підстави стверджувати, що вся весільна обрядовість пронизана праслов'янськими культурами – землі, рослинності, хліба, магії.

Отже, буковинський весільний обряд має свої виразні регіональні ознаки, які виявляються у локальних назвах епізодів весільної драми, наповненості обрядодій.

Джерела та література:

1. Борисенко В. Весільні обряди та звичаї на Україні : Історико – етнографічне дослідження / В. Борисенко. – К., 1988. – 192 с.
2. Дей О. І. Українська народна творчість. Весілля / О. І. Дей. – К., 1970. – С. 215 – 223.
3. Кайндль Р. Ф. Гуцули / Р. Ф. Кайндль. – Чернівці, 2003. – С. 21– 24.
4. Кожоляно Г. Народознавство Буковини. Громадський і сімейний побут : Навчальний посібник / Г. Кожоляно. – Чернівці, 1998. – 111 с.
5. Козяр С. Українська родинна обрядовість: Віхи людської долі: весілля, похорон / С. Козяр. – Хмельницький, 2000. – 72 с.
6. Магрицька І. Весільна лексика українських схід слобожанських говірок / Автореф. дис. канд. філол. наук. Спец.: 10.02.01. Українська мова. – К., 2000. – 23 с.
7. Притулик Н. Із спостереження над вербальним і невербальним компонентами сучасного весільного обряду одного буковинського села / Притулик Н. // Етнолінгвістичні студії. – Т. 1. – Житомир : "Полісся", 2007 : [збірник наукових праць] – С. 115 – 124.
8. Українська минушина : Ілюстративний етнографічний довідник / За редакцією А. Пономарьова. – Київ, 1993. – С. 40 – 42.

ОГЛЯД ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ХІХ СТ.

У статті подано огляд доробку фольклористичних та етнографічних праць дослідників народної творчості Чернігівщини.

Ключові слова: фольклористика, усна народна творчість, етнографічні розвідки, народознавство.

Для України усна народна творчість завжди відігравала вирішальну роль у збереженні мови, духовності, національної ідентичності й перспективи існування. Дослідження фольклору України є справою надзвичайно важливого державного значення. Без з'ясування, вивчення і поширення фольклорних першоджерел неможливий розвиток гармонійного високодуховного суспільства, яке стане запорукою побудови міцної держави, оскільки формування психології, етики, естетики, ментальності українця завжди відбувалося на основі фольклорних надбань.

Становлення науки про українську народну творчість, зокрема фольклористики, розпочинається з кінця XVIII ст.

1777 р. Г. Калиновським (вихідцем з Сумщини) у Петербурзі було видано дослідження "Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской украинской губернии, также и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых, сочинённое Григорием Калиновским, армейских пехотных полков, состоявших в украинской дивизии, прапорщиком", яке являло собою опис українського весілля. Ця книга справедливо вважається першою спробою дослідження народної творчості [13].

У ХІХ ст. визначний внесок в українську фольклористику зробили О. Потебня, М. Драгоманов, П. Чубинський, М. Лисенко, М. Сумцов, І. Франко, М. Павлик, Б. Грінченко, Д. Яворницький, В. Гнатюк, М. Грушевський, К. Квітка, О. Андрієвський, Ф. Колесса. У ХХ столітті дослідженням української народної творчості займалися І. Березовський, О. Дей, М. Сиваченко.

Фольклорні матеріали, зібрані на території нинішньої Чернігівщини, були цінним внеском у загальнонаціональну скарбницю. Починаючи з кінця XVIII ст. фольклор чернігівського краю досліджували М. Маркевич [10], С. Ніс [5], П. Литвинова – Бартош [9], Б. Грінченко [3], О. Малинка, Осип і Федір Бодянські [14], М. Костомаров, В. Дубравін [7] та інші. Цим постаттям, зокрема їхній фольклористичній діяльності на Чернігівщини, присвячено ряд статей та розвідок [1; 2; 4; 5; 8; 12; 14; 15].

Аналізом народної творчості Чернігівщини займався М. Маркевич. Упродовж 1842 – 1843 рр. вийшло 5 томів "Історії Малоросії" – праці, так і не оціненої сучасниками. Йому також належать оригінальні історичні, етнографічні, музикознавчі праці: "Большой исторический, мифологический, статистический и проч. словарь Российской губернии", "О табаке вообще и в Малороссии в особенностях", "Реки Полтавской губернии", "Народные украинские напевы, положенные на фортепиано".

Одночасно з аналізом пісенної творчості українців М. Маркевичем був зібраний великий етнографічно-статистичний матеріал у архівах, судах, медичних і статистичних установах Київської, Полтавської, Чернігівської губерній, який дослідник прагнув якомога скоріше випустити його у світ. "Я люблю палко науку і вважаю невдячною справою скнарою тремтіти над рукописами, не ділячись ними з людьми, що досягають всю ціну їх", – писав він колезі й соратнику О. Бодянському [5, с. 23]. На

основі зібраного матеріалу М. Маркевич підготував окремі нариси побуту українського народу, вертепу, народного весілля, традиційної їжі, ласощів, напоїв, календарних обрядів, повір'їв. Усе це, за задумом фольклориста, мало увійти до великого збірника "Внутренняя жизнь Малороссии от 1600 года до нашего времени". Проте намір не був здійснений – не завершивши праці, М. Маркевич пішов із життя. Видати підготовлені ним матеріали взявся І. Давиденко, який опублікував лише ті нариси, які збереглися в архіві М. Маркевича, а саме: про звичаї, повір'я, кухню й напої малоросіян. Під такою назвою ця робота й побачила світ.

У збірнику "Звичаї, повір'я, кухня і напої малоросіян" вміщено велику кількість щедрівок, колядок, посівальних пісень; описів святочних, масничних, великопостових обрядів і звичаїв; матеріалів щодо трійцько-купальського вшанування дерев, української демонології; особливостей народного світогляду [10].

Дослідженням фольклору Чернігівського краю займався і Б. Грінченко, головним чином, пісень, казок і прислів'їв, повір'їв, легенд, переказів. Головною фольклористичною працею дослідника була фундаментальна робота "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях" [3]. Ця робота включала народні оповідання, легенди, перекази, казки, приказки, загадки та ін. Географічний ареал, охоплений дослідником, досить широкий: Чернігівська, Харківська, Полтавська, Катеринославська, Київська, Волинська губернії. Особливої ваги "Этнографическим материалам..." надає те, що сюди увійшло чимало зовсім нових, ще недрукованих фольклорних матеріалів. А з числа вже відомих записів вміщено лише ті, що доповнюють уже видані якимись оригінальними рисами. Матеріал записаний безпосередньо з уст народу, з дотриманням усіх локальних мовних, у тому числі, діалектних, лексичних і фонетичних, особливостей. Цінний фольклористичний матеріал, зібраний на Лівобережному Поліссі, був уміщений дослідником і у збірник "Із уст народу".

Праці, опубліковані видатним дослідником та збирачем усної народної творчості – це своєрідна скарбниця народної творчості України з 30-х рр. XIX ст і до поч. XX ст. [1].

Видатним фольклористом на Чернігівщині був О. Малинка, який під час навчання у вільний час займався збиранням фольклорно-етнографічних матеріалів, вивчав місцеві говірки. Народна пісня чарувала й захоплювала Малинку. Не випадково, згадуючи ті чари й той неповторно дивний пісенний світ, що його оточував, він писав: "Народну пісню я полюбив ще змалку: моя мати родом з Роменщини, мала гарний голос, знала багато полтавських та чернігівських пісень, любила співати їх, а разом з нею співали хором і ми, діти, та сусіди-гості" [5, с. 26]. Особливу увагу у своїх дослідженнях він приділяв питанню української мови.

Народна пісня, народне слово спонукали О. Малинку до серйозної і безкорисливої роботи у фольклористиці. Фольклорну спадщину він вивчав наполегливо, уважно прислухався до всього, що зберігала народна пам'ять. Найцінніше готував до друку. Результатом його досліджень був "Сборник материалов по малоруському фольклору", підготовлений і виданий спочатку як додаток до "Земского сборника Черниговской губернии" за 1902 р., а наступного року – окремою книгою. Цей збірник Б. Грінченко назвав "наиболее крупной его работой". У цій праці дослідник презентував фольклор Чернігівського краю – це колядки, щедрівки, загадки, прислів'я, примовки, жарти, замовляння, повір'я, матеріали з народної медицини, народні прикмети, розповіді, казки, записи про закляті скарби, апокрифи.

У "Чернігівських губернських відомостях" друкував свої етнографічні розвідки С. Ніс, зокрема, варто згадати його статтю "Село Поноры Конотопского уезда", де автор подав місцеві народні перекази. Дослідження С. Носа – це своєрідна енциклопедія творчості та побуту українського народу

другої половини XIX ст. Значне місце серед записів посідають пісні родинно-побутового та соціально – побутового характеру, казки, легенди, прислів'я та приказки [6].

Народну творчість Чернігівського краю досліджували брати Осип і Федір Бодянські. Особливу увагу дослідники приділяли збиранню народних пісень. Обґрунтували давність і самобутність української мови, досліджували її історію, фонетику, граматику, стилістику, нормалізацію української літературної мови на основі чернігівського діалекту, відзначали милозвучність української мови.

Зібрані братами Бодянськими українські народні пісні були опубліковані пізніше, у 1978 р., у книзі "Українські народні пісні в записках Осипа та Федора Бодянських". Серед поетичних творів братів Бодянських також відомі "Наські українські казки".

Дослідницею фольклору Чернігівщини (с. Землянка Глухівського повіту, сучасна Сумська область) була й Пелагея Литвинова-Бартош, що писала на місцевому матеріалі статті етнографічного характеру. Життя українського народу яскраво описане в статтях "Криниця – богиня родючості сіверян", "Ще про старовинні тракти, або дороги в Південній Росії". Особливу цінність становить її праця "Весільні обряди і звичаї із села Землянка Глухівського повіту", у якій детально описані етапи весільного дійства, які незмінно супроводжувалися піснями. Усього в роботі подано 250 пісень, що відтворюють світогляд народу, його морально-етичні й естетичні принципи, багатовіковий досвід виховання підростаючого покоління. Народні весільні пісні становлять найбільшу цінність цієї праці. Основною їх темою є змалювання туги за своєю родиною; у багатьох з них є звертання до рідної матері, до родини. Не позбавлене весілля і сороміцьких пісень. Дослідниця не оминала цієї складової обряду, детально фіксувала зразки та подавала їх до друку

Дослідження П. Литвинової-Бартош дає нам можливість краще пізнати життя і звичаї нашого народу в минулому, допомагають зрозуміти цінність та необхідність традицій та обрядів, що передаються від покоління до покоління [11].

Отже, ентузіастами і видатними дослідниками фольклору в XIX ст. була започаткована важлива робота з українознавчого вивчення краю. Вони зробили неоціненний внесок у розвиток народознавчої науки.

Скарби народного мистецтва Чернігівщини досліджуються і сьогодні. Так, наприклад, етнограф з Сумщини В. Дубравін видав у 2001 р. збірку пісень під назвою "Народні пісні Чернігівщини" (вміщено 325 народних мелодій), яка стала результатом досліджень багатьох районів області – Бахмацького, Борзнянського, Варвинського, Козелецького, Корюківського, Ніжинського, Щорського, Новгород-Сіверського, Ріпкинського, Прилуцького та Бобровицького. Реєстрація матеріалу від різних соціальних та вікових груп населення в різні часи дає змогу схарактеризувати динаміку побутування народної пісенності на Чернігівщині [13].

Джерела та література:

1. Вертій О. В. Фольклористична діяльність Б. Д. Грінченка (До 125-річчя з дня народження) / О. В. Вертій // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 6. – С. 24.
2. Вертій О. І. Пантелеймон Куліші і народна творчість / О. І. Вертій. – Тернопіль, 1998. – 59 с.
3. Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях / Б. Грінченко. – Чернігів, 1899. – 310 с.
4. Дей О. І. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодянських / О. І. Дей // Українські народні пісні в записках Осипа та Федора Бодянських. – К., 1978. – 120 с.
5. Дмитренко М. К. Видатний дослідник і збирач фольклору / М. К. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 5. – С. 21 – 27.

6. Дмитренко М. Український фольклор і глобалізація: проблема збереження генетичного коду / М. Дмитренко // Фольклористичні зошити : Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Луцьк, 2007. – С. 3 – 10.
7. Дубравін В. Пісні одного села / В. Дубравін. – Ніжин : НДПУ, 2002. – 144 с.
8. Киселенко П. Етнограф Литвинова-Бартош / П. Киселенко // Народна трибуна. – 1995. – 28 січня. – С. 3.
9. Литвинова-Бартош П. Я. Весільні обряди і звичаї у с. Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині / П. Я. Литвинова-Бартош. – Львів, 1900. – 58 с.
10. Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. А. Маркевич. – К., 1992. – 180 с.
11. Пономарьов А. П. Українська етнографія : Курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К., 1994. – 295 с.
12. Рахно О. Я. Діяльність Олександра Русова на Чернігівщині в 90-х роках ХІХ ст. / О. Я. Рахно // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 62 – 65.
13. Слов'янська фольклористика / За ред. Н. А. Ярчука. – К., 1988. – 190 с.
14. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських / Упоряд. А. Ю. Ясенчук. – К. : Наук. думка, 1978. – 326 с.
15. Чекан Ю. Валентин Дубравін [некролог] // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 2 – 3. – С. 94 – 95.

РОЗДІЛ 6. ПРАВОЗНАВСТВО

Олександр Демідкін

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

В статті розглядаються сутність і особливості господарсько-правової відповідальності суб'єктів організаційно-господарських повноважень, підкреслюється її роль як засобу забезпечення виконання організаційно-господарських зобов'язань.

Ключові слова: господарсько-правова відповідальність, організаційно-господарські відносини, суб'єкти організаційно-господарських повноважень.

Дослідження питань юридичної і, зокрема, господарсько-правової відповідальності завжди знаходились у центрі уваги правознавців, вивченню яких вони приділяли і приділяють велику увагу. Питанням господарсько-правової відповідальності в різний час присвятили свої праці Д. Х. Липницький [1], В. К. Мамутов [2], В. С. Мартем'янов [3, с. 226, 248, 250], В. С. Щербина та А. Я. Пилипенко [4, с. 146, 149, 154], інші дослідники. У той же час особливості відповідальності таких учасників господарських відносин як суб'єкти організаційно-господарських повноважень знаходяться на стадії вивчення.

Незважаючи на вже проведені наукові розвідки, теоретичні проблеми відповідальності в господарському праві не тільки не втратили своєї актуальності, а ще більше загострилися, зокрема це стосується відповідальності суб'єктів організаційно-господарських повноважень в організаційно-господарських відносинах. Окремі питання вказаної проблеми певною мірою висвітлювалися в літературі, проте єдиного підходу до їх вирішення не знайдено. Як відомо, думок багато, а істина одна. Завдання в тому, щоб знайти цю істину.

Тому метою і завданнями, які ставляться при висвітленні даної теми є з'ясування суті господарсько-правової відповідальності та особливостей відповідальності суб'єктів організаційно-господарських повноважень за порушення норм господарського законодавства.

Переважаюча більшість учасників організаційно-господарських правовідносин зацікавлена в правомірній поведінці – як власній, так і своїх контрагентів (партнерів). Це відповідає і моральним засадам суспільства, і прагматичному ставленню до будь-якої справи, адже застосування будь-якої юридичної (у тому числі господарсько-правової) відповідальності тягне для правопорушника негативні наслідки.

Висловлюючи різні точки зору і підходи до визначення господарсько-правової відповідальності, переважна частина правників розглядають її як наслідок правопорушення, як несприятливі економічні наслідки. Вони єдині також і в питанні відносно суб'єкта відповідальності. Згідно з їхніми дослідженнями ним є тільки суб'єкт господарювання чи інший учасник господарської діяльності, а не окремі громадяни, за винятком підприємців.

Найбільш послідовну позицію в цьому питанні висловив В. К. Мамутов. Він розглядає господарсь-

ко-правову відповідальність як зазнавання суб'єктом господарських правовідносин несприятливих економічних наслідків безпосередньо внаслідок того, що до нього застосовані передбачені законом санкції (заходи відповідальності економічного характеру) за вчинене ним правопорушення [2, с. 26 – 27].

З точки зору форми ця відповідальність є юридичною, тобто являє собою дію (вплив) кредитора (потерпілого) на правопорушника безпосередньо або за допомогою господарського суду (суду, третейського суду). Юридична природа такої відповідальності полягає в негативній оцінці поведінки правопорушника з боку держави і в прямій вимозі або санкції закону застосувати до нього заходи матеріального впливу у вигляді відшкодування збитків, сплати неустойки, штрафу, пені тощо. Загальним принципом цієї відповідальності є державна забезпеченість щодо застосування передбачених договором чи законом майнових санкцій. Держава гарантує застосування їх завдяки системі спеціальних і загальних правозахисних державних органів, функцією яких є саме застосування господарських санкцій [5].

У теорії господарського права під суб'єктами організаційно-господарських повноважень згідно Господарського кодексу (далі – ГК) України розуміються в узагальненому вигляді дві групи суб'єктів. По-перше, це органи державної влади (Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети, комісії, інші відомства, обласні і районні державні адміністрації, їх управління, відділи, інші структурні підрозділи та посадові особи) та органи місцевого самоврядування (сільські, міські, селищні ради, районні і обласні ради, виконавчі органи рад, їх управління, відділи, інші структурні підрозділи та посадові особи), наділені господарською компетенцією щодо суб'єктів господарювання, і, по-друге, громадяни, громадські об'єднання та організації, їх органи, інші недержавні структури, які є засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності, об'єднання підприємств різних видів, національні і державні акціонерні компанії, які поєднують у собі ознаки суб'єктів господарювання та суб'єктів організаційно-господарських повноважень [6, с. 120 – 124].

Особливого пояснення потребує друга група з окреслених суб'єктів організаційно-господарських повноважень, яка є досить великою за обсягом і різноманітною. Так, громадяни мають право на основі своєї приватної власності створювати господарські товариства, кооперативи, приватні та інші підприємства і як власники здійснювати свої права щодо управління створеними суб'єктами господарювання безпосередньо або через уповноважені ними органи відповідно до статуту чи інших установчих документів. При цьому відносини, що складаються між суб'єктом господарювання та громадянином – власником (засновником) або громадянами – власниками (засновниками) даного суб'єкта носять організаційно-господарський характер. Такі ж організаційно-господарські відносини виникають, і коли власником (засновником) суб'єкта господарювання виступає юридична особа, громадська або інша організація. Щодо підприємств об'єднань громадян (громадських організацій, політичних партій), релігійних організацій, заснованих на їх власності, органи відповідних громадських об'єднань і організацій здійснюють організаційно-господарські повноваження згідно із законодавством і статутами цих громадських формувань [7, с. 99].

У теорії господарського права відповідальність у господарських відносинах характеризується як несення, зазнавання відповідним суб'єктом – учасником господарської діяльності негативних наслідків своєї протиправної поведінки (протиправного діяння – дії чи бездіяльності). Такі наслідки носять економічний або організаційно-економічний характер, встановлені нормами права у формі господарських санкцій як реакція суспільства і держави на вказану протиправну поведінку, і настають під впливом державного примусу або загрози його застосування.

Відповідальність в організаційно-господарських відносинах виступає важливим засобом забезпечення правового господарського порядку та виконання організаційно-господарських зобов'язань.

Так, згідно ст. 23 ГК України, яка встановлює основи регулювання відносин (переважно організаційно-господарських) суб'єктів господарювання з органами місцевого самоврядування, названі органи несуть відповідальність за свою діяльність перед цими суб'єктами у відповідності із законом. Спори про поновлення порушених прав суб'єктів господарювання та відшкодування завданої їм шкоди внаслідок рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень вирішуються в судовому порядку [7, с. 227].

Ст. 15 Закону України "Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні" від 30 жовтня 1996 р. встановлює відповідальність Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку – суб'єкта організаційно-господарських повноважень, який здійснює такі повноваження щодо суб'єктів господарювання – учасників цього ринку. Шкода, заподіяна учасникам ринку цінних паперів неправомірними діями Державної комісії при здійсненні контрольних та розпорядчих повноважень, підлягає відшкодуванню в повному обсязі за рахунок держави відповідно до законодавства. Аналогічне правило закріплене й у ст. 6 Закону України від 12 липня 2001 р. "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг" щодо відповідальності Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України за заподіяння шкоди учасникам ринку фінансових послуг неправомірними діями цієї Державної комісії при здійсненні нею своїх повноважень.

Стосовно застосування штрафних санкцій у договірних організаційно-господарських зобов'язаннях слід відзначити наступне. З метою уніфікації вказаних санкцій та підвищення їх ролі як засобу забезпечення таких зобов'язань вважається доцільним і необхідним прирівняти вказані зобов'язання в плані забезпечення їх штрафними санкціями до тих, що перелічені в ч. 2 ст. 231 ГК України (господарські зобов'язання, в яких хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Держбюджету України чи за рахунок державного кредиту). Для цього є відповідні підстави: організаційно-господарські зобов'язання, в яких суб'єктами організаційно-господарських повноважень виступають органи державної влади та органи місцевого самоврядування, також є зобов'язаннями з публічним елементом, адже вказані органи і уособлюють такий публічний інтерес – державний або місцевий (регіональний).

Зокрема, оренда державного і комунального майна здійснюється з метою забезпечення підвищення ефективності використання такого майна шляхом передачі його в оренду фізичним та юридичним особам, концесія державного та комунального майна здійснюється з такою ж метою і спрямована на забезпечення потреб громадян України в товарах (роботах, послугах). Угоди про розподіл продукції укладаються з метою створення сприятливих умов для інвестування пошуку, розвідки та видобування корисних копалин, а органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування під час виконання цих угод відповідно до своїх повноважень провадять діяльність з метою захисту інтересів народу України, держави, регіонів і територій, забезпечення захисту охорони довкілля і раціонального користування надрами та іншими природними ресурсами.

У зв'язку з викладеним слід підтримати пропозицію про доповнення відповідним положенням абз. 1 ч. 2 ст. 231 ГК України, виклавши його, зокрема, у такій редакції: "2. У разі, якщо порушено господарське зобов'язання, в якому хоча б одна сторона є органом державної влади чи органом місцевого самоврядування або суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або порушення

пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України, місцевих бюджетів чи за рахунок державного кредиту, штрафні санкції застосовуються, якщо інше не передбачено законом чи договором, у таких розмірах:". Як уявляється, це сприятиме підвищенню взаємної відповідальності учасників відповідних зобов'язань, запобіганню зловживань і неефективного використання державного та комунального майна. Адже не секрет, що посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування при укладанні угод від імені названих органів далеко не завжди керуються інтересами народу України або територіальної громади [7, с. 233].

Підводячи підсумок, доречно підкреслити, що механізм реалізації норм господарського законодавства, які регулюють умови і порядок організації та здійснення господарської діяльності, в якості складової включає заходи господарсько-правової відповідальності суб'єктів організаційно-господарських повноважень, спрямовані на зміцнення правового господарського порядку в організаційно-господарських відносинах, захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання.

Джерела та література:

1. Липницький Д. Нове у відповідальності по Господарському кодексу України / Д. Липницький, Г. Болотова // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 6. – С. 8 – 10.
2. Мамутов В. К. Предприятие и материальная ответственность / В. К. Мамутов, В. В. Овсиенко, В. Я. Юдин. – К. : Наукова думка, 1971. – 273 с.
3. Мартемьянов В. С. Хозяйственное право : Общие положения : Курс лекций / В. С. Мартемьянов. – М. : Изд-во БЕК, 1994. – 394 с.
4. Пилипенко А. Я. Господарське право: курс лекцій / А. Я. Пилипенко, В. С. Щербина. – К.: Вентурі, 1996. – 436 с.
5. Поповская И. Проблема ответственности в планировании хозяйственной деятельности / И. Поповская // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 12. – С. 88 – 91.
6. Віхров О. П. Суб'єкти організаційно-господарських повноважень як учасники відносин у сфері господарювання / О. П. Віхров, С. О. Віхров // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 12. – С. 120 – 124.
7. Віхров О. П. Організаційно-господарські правовідносини : монографія / О. П. Віхров. – К. : Видавничий дім "Слово", 2008. – 512 с.

Юлія Казимир

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Стаття містить системну характеристику історії становлення та особливостей функціонування правової системи сучасної України у сфері міжнаціональних відносин. Особливу увагу приділено вивченню формування правового статусу національних меншин та існуючих проблем у галузі національної політики.

Ключові слова: правова система, міжнаціональні відносини, правовий статус, національна меншина, національна політика.

Усі народи мають право на самовизначення, що передбачає наявність можливості вільно форму-

вати свій політичний статус і належно забезпечувати свій економічний, соціальний та культурний розвиток. Також кожен народ вільний ініціювати створення власної держави або ж прагнути виокремлення в межах складного державного утворення. Такими є принципові положення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Україна в цьому відношенні не є винятком. Для поліетнічної української державності питання національних меншин є перманентно актуальним і потребує постійного вивчення й аналізу. Утворення України як самостійної держави поставило на порядок денний як теоретичне, так і практичне завдання – вироблення власної концепції національної політики. Нагальність дослідження конституційно-правового статусу національних меншин у нашій державі визначається необхідністю створення діючих механізмів реалізації прав та свобод етнічних спільнот, забезпечення яких задекларовано положеннями чинної Конституції України та нормативно-правових актів, які безпосередньо забезпечують інтереси національностей. Також існує необхідність удосконалення чинної законодавчої бази, що регулює етнопонаціональні відносини, враховуючи міжнародний досвід у площині забезпечення міжнаціонального співіснування громадян.

Невідповідність нормативно-правових актів, положеннями яких забезпечується правовий статус національних меншин, міжнародному законодавству та існуючим на практиці міжнаціональним відносинам, вагомі розбіжності між юридичним та фактичним забезпеченням життєдіяльності етнічних спільнот робить дослідження та аналіз конституційно-правового визначення національних меншин принципово актуальними та необхідними.

Національні меншини в незалежній Україні стали об'єктом наукового дослідження вже на початку 1990-х рр., коли український уряд опинився перед фактом необхідності формування національної стратегії політичного, економічного, культурного та міжнаціонального життя суспільства. Саме тоді з'явилася низка наукових праць, автори яких намагалися дослідити процес становлення та механізми реалізації основних прав і свобод різних етнічних груп України. Серед них – роботи науковців І. Попеску, О. Бикова, М. Шульги, в яких здійснено історико-правову характеристику проголошених Конституцією незалежної України прав і свобод національних меншин та обґрунтовані перспективи їх розвитку [2,4,6]. Інтенсивно студіюється вказана тематика і в останнє десятиріччя. На увагу заслуговують роботи С. Кравчука та С. Пахоменка, в яких автори крізь призму суспільно-політичних змін аналізують проблему національного самовизначення етнічних груп в українському суспільстві [1, с. 8].

Комплексний аналіз проблеми формування правового статусу національних меншин передбачає вивчення ситуації на усій території України як поліетнічного державного утворення за період другої половини ХХ ст., коли відбулося остаточне формування сучасних принципів національного права. Об'єктом такого дослідження виступають національні меншини України, а предметом вивчення слід вважати формування та дію механізму правового регулювання розвитку національних меншин.

Отже, метою статті стало дослідження сучасного етапу формування статусу національних меншин України, здійснене з урахуванням історичної ретроспективи. Досягнення поставленої мети передбачало виокремлення основних етапів процесу становлення правових статусних позицій різних національних груп на теренах Української держави від повоєнних років до сучасності, з'ясування змісту їх прав і свобод, аналіз дієвості задекларованих механізмів реалізації прав та свобод.

Для всебічного розуміння сучасного політико-правового статусу національних меншин на теренах незалежної України неможливо оминати увагою дослідження основних етапів історичного шляху, який пройшли етнічні спільноти України до здобуття свого нині існуючого правового статусу.

Якщо звернутися до законодавства СРСР та УРСР середини 1950-х рр., то можна відзначити деякі позитивні зрушення стосовно захисту прав та свобод національностей. Так, 27 березня 1956 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмежень у правовому становищі з греків, болгар, вірмен і членів їх родин, що знаходяться на спецпоселенні" [1, с. 66]. В указі, однак, не йшлося про реабілітацію репресованих народів, не передбачав він і повернення конфіскованого майна, як і повернення їх самих на батьківщину, до Криму. Проте, отримана свобода переміщення надавала принаймні мінімальну стартову можливість для самореалізації в радянському суспільстві.

На 1960-ті рр. припадає процес "розквіту і зближення" націй, курс на який було взято на XXII з'їзді КПРС у 1961 р. Програма партії, ухвалена XXII з'їздом КПРС 1961 р., проголосила перспективу зникнення національних меншин: "розгорнуте комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних відносин у СРСР, що характеризується зближенням націй і досягненням їх повної єдності". Це положення конкретизувала Всесоюзна нарада "Розвиток національних стосунків за умов переходу від соціалізму до комунізму", що відбулася наприкінці 1963 р. у м. Фрунзе (Киргизька РСР). Її резолюція визначила термін "злиття" як такий процес, коли "...підготовлюються умови подолання всього того, що відрізняє одну націю від іншої, і формуються їх спільні риси в усіх сферах матеріального і духовного життя" [1, с. 67].

Початок 1970-х рр. відзначився новою віхою в розвитку національних відносин. У СРСР та в Україні зокрема на зміну ідеології "розквіту і зближення" націй приходить тлумачення "радянського народу", як однорідної інтернаціональної спільноти. Нову ідеологію було проголошено на XXIV з'їзді КПРС у 1971 р. Програма партії зазначала, що "...за роки соціалістичного будівництва в нашій країні виникла нова історична спільність людей – "радянський народ". Радянський народ являє собою нерозривну єдність класів і національних груп, націй і народів". Саме поняття "радянський народ" і теза про вирішення національного питання отримали юридичне оформлення в Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р., які декларували рівність прав "різних рас і національностей" [1, с. 69]. Так, національне питання до часів перебудови було знято шляхом оголошення його вирішенням назавжди.

Таким чином, загальні засади національної політики у 1950-х – першій половині 1980-х рр., зокрема курс на "зближення та злиття націй" і формування "єдиної спільноти – радянського народу", визначали політико-правове "забуття" національних меншин та майже цілковите ігнорування їх національних потреб у політичній та культурній практиках.

За часів перебудови були внесені зміни та доповнення до Конституції УРСР, прийняті законодавчі акти, спрямовані на демократизацію виборчої системи, рівноправність мов, свободу совісті і віросповідання, забезпечення розвитку освіти, культури та місцевого самоврядування. Серед таких нормативних актів слід відзначити Закон СРСР від 24 квітня 1990 р. "Про мови народів СРСР", яким гарантувалося забезпечення вільного використання в різноманітних сферах державного та суспільного життя мов народів СРСР, піклування про їх відродження, збереження та розвиток, мови ж національних меншин усіх республік СРСР визнавалися такими, що мають рівні права поряд з мовами титульного етносу відповідної республіки; Закон від 2 квітня 1990 р. "Про посилення відповідальності за порушення національного рівноправ'я громадян СРСР", який мав на меті посилити захист прав та свобод громадян, заборонити діяльність різноманітних націоналістичних та сепаратистських об'єднань, спрямовану на дискримінацію громадян у зв'язку з їх національною приналежністю, мовою, віросповіданням, на розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Уваги також заслуговує Закон від 26 квітня 1990 р. "Про вільний національний розвиток громадян СРСР, які мешкають за межами своїх національно-

державних утворень або не мають їх на території СРСР", яким проголошувався курс на гармонізацію національних відносин, задоволення специфічних інтересів та потреб кожної національності та етнічної спільноти, встановлення в міжнаціональному спілкуванні взаємної поваги та толерантності. Не менш визначними є Закон УРСР "Про мови в Українській СРС" від 28 жовтня 1989 р. та Декларація УРСР "Про державний суверенітет України" від 6 липня 1990 р. [2, с. 37].

Прогресивні за своїм змістом, ці нормативно-правові акти вперше за багато років у юридичній площині задекларували ряд політико-правових, культурних, мовних, релігійних та освітніх прав та свобод національних меншин. Водночас термін "національні меншини" у нормативно-правових актах України за часів перебування так і не був визначений, а національні меншини не набули конституційно-правового статусу суб'єктів права.

З проголошенням незалежності України питання визначення правового статусу національних меншин вийшло на якісно новий рівень. Нарешті термін "національні меншини" набув свого чіткого визначення в Законі "Про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 р. Цей правовий акт набув широкого резонансу в українському суспільстві, оскільки проголошені в ньому положення закладали підвалини демократизації національних відносин, враховуючи вітчизняний та закордонний досвід вирішення національних протиріч, регламентували правовий статус етнічних меншин, гарантували всебічне сприяння задоволенню культурницько-релігійних потреб кожній етнічній спільноті України.

Наріжним каменем у вирішенні національних питань стало проголошення Декларації прав національностей України (1 листопада 1991 р.). Пріоритетними, згідно цього документу, визнавалися такі права, як: право представникам національних меншин обиратися до органів державної влади всіх рівнів, право займати посади в органах управління, установах, організаціях без будь-якої дискримінації, право створювати національно-адміністративні одиниці, право всіх національних меншин проживати в місцевостях свого історичного розселення, право зберігати, підтримувати та примножувати власні традиції, культурні здобутки свого народу, право релігійного самоврядування, право вивчати та вільно користуватися своєю національною мовою тощо. Фактично вперше в незалежній Українській державі дискримінацію за національною ознакою було оголошено злочином з відповідними юридичними наслідками у випадку його здійснення [3].

Спираючись на зазначені нормативно-правові акти, а також враховуючи положення ряду статей Конституції України, стає можливим окреслення переліку задекларованих прав і свобод національних меншин. За змістом і сферою дії права і свободи національних меншин поділяються на: особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні. За характером суб'єктів та формою здійснення права і свободи національних меншин поділяються на індивідуальні та колективні [4, с. 28].

Індивідуальні й колективні культурні, економічні, соціальні, екологічні права та свободи національних меншин є тотожними індивідуальним і колективним правам та свободам громадян України. Однак у той же час у жодному законодавчому акті, які закріплюють економічні, соціальні, екологічні права, не визначено термін "національні меншини" [4, с. 29].

Основними громадянськими правами осіб, які належать до національних меншин, є: право на життя; право рівності перед законом та право на рівний правовий захист; право недискримінації; право на свободу вираження поглядів, думки, совісті й релігії; право на громадянство; право на свободу мирних зборів та асоціацій. До громадянських спеціальних прав можна віднести право вільно вирішувати питання про належність до національної меншини, право на захист від примусової асиміляції. Громадяни, у національній традиції яких немає звичаю вказувати "по батькові", мають право запису-

вати в паспорті лише ім'я та прізвище, а в свідоцтві про народження – ім'я батька та матері [5, с. 179].

До основних культурних прав належать: право користуватися своєю культурою, право осіб, які належать до релігійних меншин, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, право користуватися рідною мовою [4, с. 30]. Стаття 6 Закону "Про національні меншини в Україні" закріплює комплексне право на національно-культурну автономію, яке складають права, що фактично дублюють положення Декларації прав національностей України, регулюючи увесь спектр культурно-національних потреб етнічних груп українського суспільства [5, с. 180].

Визначальним серед прав особи у сфері національно-культурного розвитку є право національно-етнічної самоідентифікації, адже для кожної людини є природним ототожнення себе з певною національно-етнічною спільнотою. Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право вільно обирати та відновлювати національність. Такий вибір не повинен зумовлювати ніяких негативних наслідків. При здійсненні цього права не допускається примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності [5, с. 179].

Основними політичними правами є право брати участь: у виборах – голосувати і висувати свою кандидатуру на основі загального й рівного виборчого права; в управлінні країною й державними справами. До кола економічних прав належить лише право володіти майном як одноосібно, так і разом з іншими [4, с. 31].

Усі інші перелічені права осіб, які належать до національних меншин, є спеціальними культурними правами: право брати участь у діяльності неурядових організацій як на національному, так і на міжнародному рівні; право встановлювати та підтримувати вільні та мирні транскордонні контакти з особами, з якими представників меншин об'єднують спільні етнічні, культурні, мовні або релігійні ознаки чи спільна культурна спадщина [5, с. 183].

Необхідно наголосити, що відповідно до чинних норм міжнародного права спеціальні права національних меншин не можуть бути привілеями. Спеціальні права – це одна з форм позитивних дій, спрямованих на те, щоб меншини могли зберегти свої особливості й традиції, причому ці права так само важливі для забезпечення правового статусу, як і права рівності й недискримінації та інші основні права людини.

Право створювати свої громадські організації, культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання здійснюється представниками національних меншин у порядку, встановленому Законом "Про об'єднання громадян". Ці організації сприяють збереженню самобутності національних меншин, задоволенню їх національно-культурних потреб, створюють додаткові можливості для спілкування між їх представниками. Такі громадські організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити масові заходи, конкурси, фестивалі, виставки, збори, сприяти створенню національних газет, журналів, телепередач, відеофільмів, видавництва, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій та розширенню їх мережі [5, с. 182].

З проголошенням незалежності України створено понад 400 національних товариств, які мають всеукраїнський, місцевий та міжнародний статус [6, с. 2]. Основними видами цих організацій є товариства, спілки, громади. Їх органами є ради, загальні збори, правління. Статuti і програми товариств визначають їх як культурні, просвітницькі, соціальні, економічні та інші. Важливою формою самоорганізації товариств та об'єднань національних меншин в Україні на сучасному етапі є створення та діяльність на добровільних засадах асоціацій та федерацій національно-культурних і культурно-просвітницьких об'єднань національних меншин.

За сферами діяльності товариств та об'єднань національних меншин виділяються такі їх функції, як: політична, соціальна, культурна, мовна, інформаційна, наукова та інші. За способами діяльності розрізняються такі функції, як: координаційна, охоронна, захисна, організаційна, забезпечення розвитку тощо. Досліджуючи механізм реалізації політичних, соціальних та економічних прав національних меншин в Україні, дослідники наголошують, що він здійснюється на загальнодержавному, регіональному та територіальному рівнях [6, с. 3] .

Характерним для товариств та об'єднань національних меншин є створення в їх структурах недільних шкіл, бібліотек, самодіяльних і художніх колективів тощо. Усі товариства національних меншин проводять роботу по вивченню рідної мови. Окремі національно-культурні товариства України мають свої власні друковані засоби масової інформації.

Організаційно-правовими гарантіями прав і свобод національних меншин в Україні є органи державної влади, інші інститути держави та інститути суспільства. До конституційних інститутів серед організаційно-правових гарантій можна віднести політичні партії і соціально-економічні та соціально-культурні організації.

Гарантувати права та свободи національних меншин повинні дорадчі органи в особі Ради представників громадських організацій національних меншин України та Ради з питань мовної політики. У структурі Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади створені державні установи, діяльність яких спрямована на гарантування прав і свобод національних меншин. Вони поділяються на дві групи. До першої групи належать органи державної влади, діяльність яких спрямована на гарантування захисту прав та свобод усіх громадян України. Другу ж групу становлять спеціалізовані державні установи, діяльність яких покликана забезпечувати гарантії захисту прав і свобод національних меншин (Державний комітет України у справах національностей і міграції, Комісія у справах осіб, депортованих за національною ознакою та Міжвідомча координаційна рада з питань етнополітики) [7, с. 59].

Особливе значення для надання національним меншинам в Україні конституційно-правового статусу мають процесуальні принципи мови судочинства та рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом. Усі види юридичної відповідальності як складової конституційно-правового статусу національних меншин в Україні є тотожними юридичній відповідальності, яка характерна і для конституційно-правового статусу громадян України.

Здавалося б, перелік проголошених прав та свобод національних меншин, способів їх реалізації є вичерпним, однак головною проблемою була й залишається декларативність та загальність проголошених положень. Жоден з сучасних нормативно-правових актів не встановлює чітких механізмів реалізації задекларованих прав національностей, далі паперового фіксування справа забезпечення рівноправного становища етнічних меншин в українському суспільстві не просувається. Тому не видається дивним, що певній частині громадян України різної національної приналежності притаманна досить стійка взаємна латентна ксенофобія, що призводить до поступового посилення антиукраїнських, антиросійських, антиєврейських, антипольських та інших антинаціональних настроїв, поширення відповідної негативної символіки в громадських місцях, збільшення кількості фактів вандалізму та інших проявів міжнаціональної ворожнечі.

Підґрунтям цьому деструктивному явищу слугує ряд причин. Найважливіша з них – неадекватна реалізація чинного етнонаціонального законодавства. Зокрема, статтею 161 Кримінального кодексу закріплено карну відповідальність за порушення рівноправності громадян незалежно від їх расової,

національної належності або ставлення до релігії [8, с. 44]. Натомість для правової практики характерна тенденція вкрай виняткового застосування або взагалі нехтування етнонаціонального законодавства. Правоохоронні органи у відповідних випадках прагнуть поводитися нейтрально або переважно порушують кримінальні справи за ознаками статей Кримінального кодексу про групове порушення громадського порядку, масові заворушення, заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, про хуліганство, вандалізм тощо. Складається враження негласного існування настанови не афішувати національного підгрунтя злочинів, а розгляд справ такої категорії в судах загальної юрисдикції є достатньо політизованим та заангажованим [8, с. 45]. До того ж, це не єдиний недолік у національній політиці нашої держави.

Недосконалою залишається державна міжнаціональна політика й у загальносоціальної (освітній, культурній) площині. Яскравим свідченням цьому слугує наявність низки прогалин у етнонаціональному вихованні громадян. Зокрема, досі не визначено дієвих засад формування у суспільній свідомості етнічної толерантності та поваги через систему закладів дошкільної, середньої та вищої освіти.

Забезпеченню успішного етнонаціонального виховання мали б сприяти й засоби масової інформації. Необхідно збільшувати в державному телерадіопросторі ефірний час для програм, в яких пропагувалася б взаємна етнонаціональна толерантність. Представники національних товариств таким чином мали б змогу прилучати молоде покоління власної етнічної меншини до здобутків своєї культури, виховувати повагу до власної національності, формувати в масовій громадській свідомості позитивне сприйняття такої суспільно-політичної спільноти як національна меншина, репрезентувати досягнення власної культури, мови, традицій на загальнодержавному рівні.

Саме тому етнонаціональні взаємини треба вдосконалювати з урахуванням зміни усталених принципів методологічного опанування цієї проблематики, комплексного бачення ситуації на політичному, правничому і громадському рівнях, нерозривного зв'язку загальносоціальних гарантій законності з юридичними гарантіями реалізації прав окремих національностей.

За умови взаємної толерантності, як показує світовий досвід, національні меншини здійснюють значний внесок у суспільні процеси в країнах і функціонування сталих політико-правових систем, позитивно впливають на ефективність діяльності різноманітних державних і громадських інституцій. Національні меншини є невід'ємною складовою кожного суспільства, у тому числі й українського. За системного підходу до проблеми, яка стала викликом не лише для України, а й світу, держава протистоїтиме загрозливим проявам расизму, антисемітизму, ксенофобії. Саме таким має бути найважливіший етнометодологічний орієнтир для засвоєння уроків минулого та вироблення висновків на майбутнє.

Джерела та література:

1. Пахоменко С. Партиїно-державна національна політика та її вплив на етнічний розвиток греків УРСР (середина 1950-х – перша половина 1980-х років) / С. Пархоменко // Схід. – 2007. – № 6. – С. 66 – 71.
2. Биков О. М. Права та свободи національних меншин України у ХХ ст. / О. М. Биков // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2007. – № 1. – С. 36 – 41.
3. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – С. 799.
4. Попеску І. Права національних меншин у новій Конституції України та перспективи їх розвитку / І. Попеску // Нова політика. – 1996. – № 5. – С. 28 – 31.
5. Конституційне право України : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред.: Ю. Тодика, В. Журавського. – К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 544 с.

6. Шульга М. Національні меншини України під захистом держави / М. Шульга // Україна. Європа. Світ. – 1995. – 26 квітня. – С. 2 – 3.

7. Биков О. М. Конституційний статус національних меншин в Україні. 1917-1991 рр. / О. М. Биков // Право та культура: теорія і практика : Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ 15-16 травня 1997 р. / За ред.: Ю. С. Шемшученка, В. М. Кампо, М. М. Поплавського. – К. : Леся, 2008. – С. 58 – 60.

8. Кравчук С. Основні напрями роботи по недопущенню антиконституційних проявів, пов'язаних з екстремізмом / С. Кравчук // Право України. – 2005. – № 5 – 6. – С. 44 – 46.

Дмитро Косенко

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

Розглядаються особливості становлення і сучасні тенденції розвитку соціального партнерства, досліджується нормативно-правові та організаційні проблеми системи соціального партнерства.

Ключові слова: соціальне партнерство, колективні відносини, правовий інститут, сфера соціального партнерства.

У сучасний період в Україні відбуваються процеси, які можна визначити як формування колективного трудового права. Кризовий стан економіки загострив потребу суспільства в досягненні соціального балансу між найманими працівниками, власниками (роботодавцями) і державою. Зараз наочно видно, що правовими засобами індивідуального трудового права, в якому основними суб'єктами виступають індивідуальний найманий працівник і окремий роботодавець, не вирішити нагальних проблем. На перший план виходять, умовно кажучи, суб'єкти інших "вагових категорій" – колективи найманих працівників і колективи роботодавців. Узгодження соціально-економічних інтересів між вказаними суб'єктами, а також між ними і державою утворює цілу систему суспільних відносин, які отримали у зарубіжних країнах назву інституту соціального партнерства, котрий пронизує соціально-економічні відносини від національного рівня до конкретного підприємства (роботодавця).

Питанням соціального партнерства багато уваги приділяється у наукових працях вітчизняних і іноземних вчених, серед яких слід передусім виділити таких авторів, як Л. Баккаро, В. Борисов, С. Лібнер, С. Одонолл, М. Сімоні, А. Колот, В. Новіков, Г. Осовий. Водночас, недостатньо вивченими залишаються проблеми функціонування системи соціального партнерства, її значення і особливостей розвитку.

Метою і завданнями, які ставляться при висвітленні даної теми, є з'ясування особливостей становлення і сучасних тенденцій розвитку соціального партнерства, дослідження нормативно-правових та організаційних проблем системи соціального партнерства.

Одним з головних факторів виникнення соціального партнерства стала науково-технічна революція, в результаті якої підвищилися вимоги до якості робочої сили, з'явилася потреба в гуманізації відносин між найманими працівниками і роботодавцями. Сьогодні найдієвіші системи соціального партнерства функціонують в багатьох європейських країнах, а саме: в Ірландії, Австрії, Бельгії, Швеції, Німеччині, Франції та інших.

Процес законодавчого закріплення колективно-договірної системи в більшості країн Заходу розпочався на початку ХХ століття. Окремі норми колективно-договірної системи було внесено до датського Цивільного кодексу в 1907 р., швейцарського Кодексу зобов'язань у 1911 р. У подальшому з процесом виділення норм трудового права в окрему галузь права (законодавства) набуло поширення прийняття спеціальних законодавчих актів з колективно-договірного регулювання трудових відносин: у Норвегії такий акт прийнято 1915 р., у Німеччині – 1918 р., у Фінляндії – 1924 р. 1948 р. Міжнародна Організація Праці прийняла Конвенцію № 87 – "Про свободу асоціації і захист права на організацію", у 1949 р. – Конвенцію № 98 – "Про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів". Було прийнято також Рекомендації № 91 – "Про колективні договори", № 94 – "Про консультації та співробітництво між підприємцями і трудящими на рівні підприємства", № 113 – "Про консультації та співробітництво між державною владою та організаціями підприємців і трудящих". Україна ратифікувала у різні роки вказані міжнародно-правові акти, і, таким чином, увійшовши до системи національного законодавства, вони є обов'язковими для виконання [1, с. 38].

У країнах з розвинутою ринковою економікою ідеологія соціального партнерства глибоко проникла в соціально-трудові відносини, хоча його моделі в різних країнах відрізняються організаційно-правовим механізмом.

А. М. Колот в найзагальнішому трактуванні визначає соціальне партнерство як систему відносин у соціально-трудовій сфері, яка спрямована на узгодження та захист інтересів найманих працівників і роботодавців [2, с. 230].

Професор І. Я. Кисельов визначає правові рамки соціального партнерства як комплекс правових норм, що регулюють статус і права профспілок і організацій підприємців, їхню співпрацю на підприємствах і поза ними; колективні договори, особливо в тій їх частині, в якій вони сприяють пом'якшенню трудових конфліктів (обов'язок соціального миру в період дії договору); вирішення колективних трудових спорів насамперед шляхом переговорів і досягнення взаємоприйнятних компромісів на основі двосторонньої і тресторонньої співпраці [3, с. 163].

Відносини соціального партнерства мають колективний характер, в їх основі лежить колективний інтерес сторін. Колективний характер соціального партнерства виявляється в трьох аспектах: в наявності колективного інтересу усіх суб'єктів у сфері застосування найманої праці; в наявності колективних відносин у цій сфері; у колективній структурі сторін соціального партнерства [4, с. 22].

Світовий досвід переконливо засвідчує, що проблеми економіки і суспільного життя, в тому числі у сфері застосування найманої праці, вирішуються оптимально, якщо реалізується орієнтація не на конфронтацію, а на досягнення соціальної злагоди, узгодження інтересів різних суспільних груп.

Соціальне партнерство як форма узгодження інтересів сторін може бути ефективним лише в тому випадку, якщо воно базується на взаємоузгоджених принципах. Міжнародною організацією праці вироблені принципи, які можуть і мають скласти основу концепції соціально-трудового партнерства на будь-якому рівні. Це такі принципи:

1. Загальний і міцний мир може бути встановлений лише на основі соціальної справедливості.
2. Ненадання в якій-небудь країні працівникам нормальних умов праці є перешкодою для інших країн, які бажають покращити становище трудящих.
3. Свобода слова і свобода об'єднання є необхідними умовами постійного прогресу.
4. Злиденність у будь-якому місці є загрозою для загального добробуту.

5. Всі люди, незалежно від раси, віри і статі, мають право на матеріальний добробут і духовний розвиток в умовах свободи і гідності, сталості в економіці і рівних можливостей.

Стрижнем соціального партнерства є принцип співробітництва між роботодавцями і найманими працівниками, який реалізується у формах проведення переговорів, укладення колективних договорів та колективних угод, узгодження проектів нормативно-правових актів, консультацій при прийнятті рішень соціальними партнерами на всіх рівнях.

Предметом соціального партнерства виступають колективні відносини між соціальними партнерами з питань трудових колективів у встановленні умов праці; участі трудових колективів в управлінні організаціями, на яких вони працюють; щодо укладення і виконання колективних договорів та колективних угод на галузевому, регіональному, національному рівнях; щодо діяльності професійних спілок та інших представницьких органів трудового колективу в соціально-трудовах відносинах; щодо утворення та діяльності об'єднань роботодавців; з вирішення індивідуальних та колективних трудових спорів. До сфери соціального партнерства входять: досягнення консенсусу з питань забезпечення зайнятості, створення додаткових робочих місць, організація оплачуваних громадських робіт, захисту населення від безробіття; застосування найманої праці з дотриманням техніки безпеки, вимог з охорони здоров'я працівників у процесі праці, оплати праці й забезпечення відтворюючої і стимулюючої функцій заробітної плати, прав працівників на своєчасне отримання заробітної плати; забезпечення нормального режиму праці й відпочинку; забезпечення права працівників на участь в управлінні працею на підприємстві, в розподілі прибутку для забезпечення соціальної діяльності підприємства, у визначенні соціальних стандартів і встановленні їх мінімальних меж, у встановленні порядку проведення колективних переговорів, вирішенні колективних трудових спорів тощо [5].

В узагальненому розумінні предметом соціального партнерства може бути будь-яке питання соціально-економічного змісту в суспільному житті, щодо якого соціальні партнери вважають за потрібне досягти згоди. З іншого боку, норми про соціальне партнерство тією своєю частиною, що регулюють сферу застосування найманої праці, складають інститут колективного трудового права. Тобто, соціальне партнерство можна розглядати як принцип діяльності суб'єктів колективних трудових відносин і як правовий інститут. Соціальне партнерство як правовий інститут – це сукупність норм, що регламентують відносини між соціальними партнерами – трудовими колективами найманих працівників та їхніми представниками (профспілками та іншими представниками) і роботодавцями та їхніми представниками, а також між об'єднаннями вказаних суб'єктів щодо врегулювання трудових і соціально-економічних відносин у сфері застосування найманої праці й вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів).

Держава в соціальному партнерстві відіграє кілька важливих ролей: власника, роботодавця, законодавця, арбітра (посередника), координатора. Стосовно державних підприємств органи державної влади виступають як роботодавці, і, відповідно, виконують характерні для роботодавців функції (зокрема, укладання і виконання колективних договорів) [6, с. 5].

Заради створення і розвитку в країні ефективної системи соціального партнерства держава має взяти на себе й ефективно виконувати такі функції:

1. узгодження між партнерами на національному рівні основних напрямів соціально-економічної політики в цілому, включаючи розробку мінімальних соціальних стандартів, основних критеріїв і показників соціальної справедливості, заходів захисту суб'єктів соціально-трудовах відносин;
2. формування й удосконалення механізмів і інститутів, що сприяють узгодженню інтересів соціальних партнерів на всіх рівнях;

3. створення відповідних органів для вирішення завдань розвитку соціального партнерства і регулювання соціально-трудових відносин;
4. сприяння розширенню участі трудящих в управлінні підприємствами, у власності й у прибутках, а також у державних і громадських справах;
5. розвитку і стимулювання переговорного характеру процесу врегулювання конфліктів і протиріч, що виникають між сторонами;
6. формування реальних відносин соціального партнерства на державних підприємствах;
7. сприяння поширенню ідеології і культури соціального партнерства.

Тому одним із основних завдань демократичної держави у формуванні громадянського суспільства і, зокрема, розвитку соціального партнерства має бути законодавче та організаційне забезпечення розвитку представницьких органів найманих працівників, сприяння підвищенню їхньої ролі у становленні й розвитку партнерських відносин [7].

Підводячи підсумок, доречно підкреслити, що для подальшого вдосконалення системи соціального партнерства доцільним є: залучення до системи партнерських відносин соціальних груп і прошарків, які в даний час в неї не включені; реформування законодавчих та нормативних актів з питань соціального партнерства й соціально-трудових відносин; ухвалення законодавчих актів, які безпосередньо стосуються системи соціального партнерства та її складових; проведення додаткових заходів з боку держави щодо мотивації роботодавців до участі в соціальному діалозі; проведення заходів по підвищенню поінформованості широких мас суспільства про соціальне партнерство тощо.

Джерела та література:

1. Зарубіжний досвід соціального партнерства // Україна: аспекти праці. – 1998. – № 1. – С. 38 – 43.
2. Колот А. М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання / А. М. Колот. – К. : КНЕУ, 2005. – 230 с.
3. Киселев И. Я. Зарубежное трудовое право / И. Я. Киселев. – М., 1998. – С. 163.
4. Соціальне партнерство в Україні: перспективи законодавчого регулювання // Україна: аспекти праці. – 1998. – № 2. – С. 22.
5. Соціальне партнерство: яким йому бути? // Голос України. – 1996. – 6 травня.
6. Процаков В. Як зміцнити соціальне партнерство / В. Процаков // Праця і зарплата. – 2003. – № 48. – С. 4 – 5.
7. Ляшенко Т. Соціальне партнерство: шлях до ринкової держави / Т. Ляшенко // Юридичний вісник. – 1999. – № 18. – 6 – 12 травня.

ПРО АВТОРІВ

Акатнов М. – студент 35 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – проф. Ячменіхін К. М.

Анцибор Є. – студентка 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Гринь О. В.

Білик О. – студентка 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Кеда М. К.

Бойко Н. – студентка 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Гринь О. В.

Вахрушева Г. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Рахно О. Я.

Гавриліна М. – студентка 42 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Гринь О. В.

Гальонко С. – студентка 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Павленко Л. А.

Гончаренко О. – студентка 35 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – проф. Ячменіхін К. М.

Горшкова А. – студентка 30 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Притулик Н. В.

Гужва Д. – студент 44 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Кулик І. О.

Давидко І. – студентка 45 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – проф. Терпиловський Р. В.

Демідкін О. – студент 33 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – проф. Віхров О. П.

Казимир Ю. – студентка 33 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Воронко О. Г.

Кашика Б. – студент 41 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – проф. Ячменіхін К. М.

Кірда Ю. – студентка 46 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Кондратьєв І. В.

Ковтун Ю. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Ващенко А. В.

Косенко Д. – студент 33 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – проф. Віхров О. П.

Лазебна А. – студентка 51 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – ст. викл. Еткіна І. І.

Ланько О. – студентка 44 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Кулик І. О.

Лось І. – студентка 41 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – ас. Щербина С. В.

Марусик В. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Ващенко А. В.

Міден Е. – студент 12 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – проф. Коваленко О. Б.

Музика В. – студент 44 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Кулик І. О.

Новиченко О. – студентка 51 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – ст. викл. Еткіна І. І.

Пабат О. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Кондратьєв І. В.

Плоска О. – студентка 46 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Стрілюк О. Б.

Покрасьон А. – студент 45 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Черненко О. Є.

Птуха А. – студентка 31 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Притулик Н. В.

Родіонова А. – студентка 31 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Притулик Н. В.

Семироз Ю. – студентка 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – ас. Католик А. В.

Сечевича Н. – студентка 25 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – ас. Герасимчук О. М.

Симан Н. – студентка 30 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Притулик Н. В.

Степанець Ю. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Ващенко А. В.

Тверезовська К. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Захарова О. О.

Торубара А. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – проф. Коваленко О. Б.

Хоменко І. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Адруг А. К.

Хромов Я. – студент 20 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – ас. Луценко Р. М.

Червяк Є. – студентка 41 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – ас. Слобожаніна Н. П.

Шеремет Ю. – студент 53 групи (заочне відділення) Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. Науковий керівник – доц. Притулик Н. В.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Акатнов М. Подвиги православного військового духівництва під час Вітчизняної війни 1812 р.	3
Анцибор Є. Долі малолітніх в'язнів-жертв нацизму	5
Білик О. Становище французького селянства напередодні Жакерії (за даними письмових джерел початку XIV ст.)	8
Гаврилiна М. Правова основа селянської реформи 1861 р.	10
Гальонко С. Боротьба Отто фон Бісмарка за реформування німецької армії у 60-80-х рр. XIX ст.	14
Гончаренко О. Генезис функцій та повноважень обер-прокурорів Святійшого Правлячого Синоду	19
Давидко І. Готська біблія та її творець – видатний готський просвітитель Вульфiла	21
Кашка Б. Персія в контексті російсько-англійських відносин кін. XIX – поч. XX ст.	25
Кірда Ю. Проблема приналежності Курильських островів: історичний аспект	31
Ковтун Ю. Особливості правового статусу та організаційної структури мирових судів Російської імперії (1864 – 1917 рр.)	34
Лазебна А. Історія формування Чехословацького корпусу	38
Пабат О. Сучасне становище та шляхи врегулювання ісламо-християнських протиріч у Лівані	41
Плоска О. Вплив реформ Мустафи Кемалю на становище жінки	45
Степанець Ю. Філософське підґрунтя ідеології націонал-соціалістів в Німеччині	49
Тверезовська К. Політичний розвиток Єгипту епохи нового царства в історичних романах	53
Торубара А. Юридичні ліцеї в системі вищих навчальних закладів Російської імперії в XIX ст.	57
Хромов Я. Соціально-економічні причини торгівлі та експансії скандинавів "епохи вікінгів"	59

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бойко Н.

Листування та спогади Ю. Виноградського як джерело щодо його взаємин з видатними діячами науки та культури 63

Марусик В.

Історія кави в Україні 66

Покрасьон А.

До питання типології скіфських мечів 69

Червяк Є.

Вшанування пам'яті Василя Стуса в Україні 72

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Вахрушева Г.

Єврейські навчальні заклади Чернігівщини на початку ХХ ст. 76

Міден Е.

Воскресенський храм у Седневі – усипальниця родини Лизогубів 79

Новиченко О.

Судовий процес та реабілітація Юрія Коцюбинського 83

Хоменко І.

Густинський Троїцький монастир: 1940-і – 1980-і роки 85

Шеремет Ю.

Медична діяльність С. Д. Носа 91

РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІКА

Гужва Д.

Методичні прийоми роботи з текстом підручника в 5-7 класах 95

Ланько О.

Інтерактивний урок – особливий тип уроку 100

Музика В.

Екскурсія як форма організації навчальної діяльності учнів 107

Семироз Ю.

Зміст педагогічного процесу та його роль в організації навчально – виховної роботи у середній школі 113

Сечевиця Н.

Роль школи у протидії домашньому насильству як деструктивному чиннику у вихованні дітей 119

РОЗДІЛ 5. ЕТНОЛОГІЯ

Горшкова А.

Символіка української писанки та її особливості на Чернігівщині 122

Лось І.

Родильна обрядовість українців: вірування та перестороги 125

Птуха А.

Вербальні обереги українців 128

Родіонова А.

Особливості весільної обрядовості буковинців 131

Симан Н.

Огляд фольклористичних досліджень на Чернігівщині у ХІХ ст. 135

РОЗДІЛ 6. ПРАВОЗНАВСТВО

Демідкін О.

Особливості відповідальності суб'єктів організаційно-господарських повноважень 139

Казимир Ю.

Правовий статус національних меншин у сучасній Україні 142

Косенко Д.

Правове регулювання соціального партнерства 149

Про авторів 153

Наукове видання

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 1

Автори статей та їх наукові керівники несуть повну відповідальність за підбір і достовірність фактів, цитат, власних імен, економіко-статистичних даних та інших відомостей.

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського

Технічний редактор **В.М. Лозовий**
Обкладинка та комп'ютерна верстка **В.М. Лозового**

Підписано до друку 27.04.2011 р.
Формат 70x108/16. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 10,0. Ум. фарбо-відб. 10,0. Обл.-вид. арк. 14,0.
Наклад 100 прим. Зам. № 0025.

Видавець Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел. (0462)972-661
www.lozovoy-books.cn.ua

Віддруковано Видавництво «Десна Поліграф»
14027, м.Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел. (0462)972-664